

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

БАЙЛО АНДРІЙ ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 947.04:321.02 “1869–1938”

**ВІЙСЬКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ГЕНЕРАЛА МИРОНА ТАРНАВСЬКОГО**

Спеціальність: 20.02.22 – військова історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Сухий Олексій Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	8
Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВИКА	
2.1. Від гімназії до офіцера австро-угорської армії	23
2.2. На чолі Вишколу і полку Українських Січових Стрільців	40
2.3. Діяльність в Наддніпрянщині в контексті проблем соборності України	53
Розділ 3. УЧАСТЬ У РОЗБУДОВІ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ТА БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЗУНР	
3.1. Організатор Підльвівського фронту	62
3.2. Чортківська операція – вершина командирського хисту М. Тарнавського	82
Розділ 4. НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ	
4.1. У Київській операції об'єднаних українських армій	97
4.2. Тимчасовий союз з Добрармією	113
4.3. Воєнно-стратегічне партнерство з Червоною армією. Ліквідація УГА	127
Розділ 5. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У МІЖВОЄННІ РОКИ (1921-1938)	
5.1. Співпраця з ветеранськими, громадсько-політичними об'єднаннями і науковими установами Східної Галичини	145
5.2. Наставник військово-патріотичного виховання молоді	153
ВИСНОВКИ	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	175

ВСТУП

Актуальність теми. Багатолітній досвід існування збройних сил та їх участь у війнах, зокрема світових у ХХ ст., свідчать, що жодна армія, незалежно від рівня її боєздатності не може досягати перемог без наявності фахово підготовлених і досвідчених воєначальників, які її очолюють. Боєздатність армії завжди визначають генералітет і офіцерський корпус – становий хребет війська, який концентрує і втілює в собі історичний військовий досвід, національні військові традиції, зберігає спадкоємність поколінь [243, с.3].

Довготривала збройна боротьба українського народу за державність спричинила відродження національної армії, висунувши із народу когорту військових діячів, зокрема генералів – командармів, командирів корпусів і дивізій, яких революційна хвиля поставила в епіцентр великих битв за незалежність України. Більшість з них пройшли гарт у довоєнних парамілітарних і національно-культурних товариствах, на фронтах Першої світової війни, коли у збройні визвольні змагання 1914 р. вступила перша за останні століття національна військова формація – Легіон Українських Січових Стрільців (УСС), який був утворений на західних землях і дав Україні визначних військових діячів. Почесне місце серед них посідає активний учасник визвольних змагань першої третини ХХ ст., командувач 100-тисячної Галицької армії, генерал-четар Мирон Омелянович Тарнавський (1869–1938).

Упродовж довгого часу, за панування комуністичного тоталітарного режиму, збройна боротьба українського народу за державність в Наддніпрянщині й на західноукраїнських землях усіяло замовчувалася або брутално фальсифікувалася заангажованою історіографією СРСР-УРСР. Ігноруючи аспекти державотворчості й прагнення українського народу до незалежності, радянські історики розглядали національно-державні утворення – Українську Народну Республіку (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) як контрреволюційні антинародні й відповідно висвітлювали їх діячів, причому згадували лише окремих їхніх провідників – Михайла

Грушевського, Євгена Коновальця, Симона Петлюру, Євгена Петрушевича. Компартійна влада через ідеологічні засоби, прагнула ліквідувати історичну пам'ять народу, спотворити або викреслити з неї імена українських політиків і воєначальників.

Штучно створену прогалину в національній історії вдалося частково заповнити творчими здобутками міжвоєнної української, здебільшого військової, еміграції та воєнно-історичними й мемуарно-аналітичними працями західноукраїнських науковців міжвоєнної доби ХХ ст. Ветеран Галицької армії та визначний історіограф Лев Шанковський цілком справедливо писав, що маючи потужний інтелектуальний потенціал, саме вони заснували українську воєнно-історичну науку, в якій належне місце посідають видатні воєначальники, учасники визвольних змагань за державність і соборність українських земель [329, с. 71].

Осягнення Україною незалежності дало поштовх для розвитку національної історичної науки, відкрило вітчизняним ученим засекречені архівні документи і спадщину українського зарубіжжя, що створило можливості для об'єктивного висвітлення військово-політичних подій першої половини ХХ ст. Однак, на наш погляд, сучасні українські історики недостатньо уваги приділяють проблемі біографістики, насамперед військової. Позатим українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. висунула чимало талановитих воєначальників, палких патріотів Батьківщини, які виявили хоробрість і військовий талант. У зв'язку з цим козак Армії УНР, письменник Євген Маланюк зауважив: “Українці не вміють шанувати своїх героїв. А там, де немає пошани до визначних особистостей, не може витворитися традиція, що грає таку велику роллю у виховання Нації, в накресленні її історичних завдань і шляхів” [255, с. 291].

Щоправда, в останнє п'ятнадцятиліття в Україні з'явилися перші праці військово-біографічного характеру В. Голубка, М. Ковальчука, М. Литвина, К. Науменка, В. Сергійчука, О. Сухого, Я. Тинченка, в яких широко залучено до

наукового обігу документи з архівів Києва, Львова, Москви і Варшави та критично осмислено історіографічну спадщину українського військового зарубіжжя. Але вони не вичерпують проблему, оскільки більшість їхніх публікацій є біографічними довідниками або збірниками нарисів, а тому через обсяг не охоплюють сповна життя і діяльність визначних військових діячів України новітньої доби.

Отже, враховуючи актуальність проблеми, необхідність повернути народу із забуття його національних героїв, наукове і суспільно-політичне значення української біографістики та недостатній рівень вивчення життя і діяльності національної військової еліти, автор дисертації визначив її **метою** комплексне об'єктивне дослідження життєвого шляху і його діяльності як визначного воєначальника Української Галицької Армії (УГА) та Армії УНР, а також галицького громадського діяча, генерала-четаря Мирона Омеляновича Тарнавського.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення **завдань**:

– простежити процес формування національної свідомості та суспільно-політичних поглядів М. Тарнавського на тлі соціально-політичного життя Галичини другої половини XIX – першої третини XX ст.;

– висвітлити службу М. Тарнавського в австро-угорській армії та участь у битвах Першої світової війни;

– відтворити його діяльність на посаді команданта Вишколу та командира полку Українських Січових Стрільців, участь у створенні формації київських Січових Стрільців;

– дослідити внесок М. Тарнавського у розбудову Галицької армії та її реорганізацію, діяльність на посаді командира 2-го галицького корпусу в боях українсько-польської війни 1918–1919 рр.;

– проаналізувати участь командувача УГА в битвах на Великій Україні, заходи щодо порятунку армії на зламі 1919–1920 р.;

–узагальнити громадську діяльність генерала М.Тарнавського у міжвоєнні часи, його внесок у виховання молоді на бойових традиціях українського війська, співпрацю з громадсько-політичними об'єднаннями і ветеранськими організаціями міжвоєнної доби.

Об'єкт дослідження – військово-організаційна та громадська діяльність генерала М. Тарнавського.

Предмет дослідження – збройні сили Австро-Угорщини, українські військові формації – Легіон Українських Січових Стрільців, Галицька армія та Армія УНР, громадсько-політичні об'єднання Галичини міжвоєнного часу, з якими пов'язана військова служба і громадська діяльність генерала М. Тарнавського,

Хронологічні рамки дисертації охоплюють другу половину XIX – першу третину XX ст., на які припадає життя та військова діяльність М. Тарнавського, зокрема його участь у Першій світовій, українсько-польській та Другій українсько-більшовицькій війнах, а також співпраця з громадсько-політичними, ветеранськими організаціями і об'єднаннями Західної України у міжвоєнний період.

Методологічну основу дисертації складають принципи об'єктивності та історизму, як орієнтовані на конкретно-історичний підхід до вивчення процесів, подій і фактів, структурно-системний аналіз. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, а також описовий і системно-структурний методи.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона вперше в українській історіографії реконструює і узагальнює багатогранну військову і громадську діяльність визначного галицького воєначальника, командувача Української Галицької Армії генерала-четаря Мирона Тарнавського.

Особистий внесок дисертанта в розробку проблеми визначається тим, що в ході дослідження використано нову джерельну базу, відтворено життєвий шлях воєначальника на тлі соціально-політичних процесів у Австро-Угорщині,

ЗУНР і Польщі, його становлення як військовика і діяльність на командних посадах в добу війн і революцій 1914–1921 рр.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні стану військово-історичної думки в Україні, проблем військової просопографії доби Визвольних змагань першої третини ХХ ст. Наукові результати дослідження можуть бути використані для написання узагальнюючих праць і навчальних посібників з новітньої історії України та її збройних сил, а також у процесі військово-патріотичного виховання особового складу Збройних сил незалежної України, допризовної молоді.

Основні результати дисертації **апробовані** на наукових семінарах кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка і міжнародній науковій конференції, присвяченій 90-літтю Західно-Української Народної Республіки (Львів – Івано-Франківськ, 2008) та 5 публікаціях у фахових виданнях ВАК України.

Структура дисертації. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, п'яти розділів, висновків (основний текст – загалом 174 ст.), списку використаних джерел і літератури (366 позицій).

Отже, дисертація на основі залучення науково-історичного доробку попередників і нової джерельної бази заповнює ще одну прогалину в українській військово-історичній науці – реконструює військову та громадську діяльність Мирона Тарнавського.

Розділ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Аналіз стану дослідження проблеми свідчить, що історіографічний масив Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., створений багатолітньою працею вітчизняних і діаспорних істориків, становить досить вагомих пласт творчих здобутків науково-історичного та мемуарно-аналітичного характеру. Водночас, на наш погляд, історіографічна спадщина попередників і студії сучасних дослідників мають спільну ваду – недостатню увагу до історичних постатей, перш за все – українських військових діячів національних військових формацій першої половини ХХ ст. Сучасний історіограф В. Солдатенко слушно відзначив, що відтворення і висвітлення життєвого шляху і діяльності історичних осіб тієї доби не виправдано звужується сьогодні до обмеженого кола, зокрема до Симона Петлюри, з тенденцією „звеличення за будь-яку ціну справді непересічного історичного діяча” та не багатьох інших [295, с.13]. В результаті такого стану біографістики, в тіні залишається когорта визначних воєначальників, будівничих української армії і керівників довготривалої збройної боротьби за державність, серед яких відзначено й генерала-четаря УГА Мирона Омеляновича Тарнавського.

Пошуково-дослідницька праця дисертанта була пов'язана з певними складностями і потребувала вивчення великої кількості науково-історичних і мемуарно-аналітичних праць, маловідомих і невідомих документів, зокрема в архівах Києва, Львова, Москви. Водночас, слід було враховувати, що в українській та зарубіжній історіографії домінували різні, часом протилежні, ідеологічні концепції та теоретико-методологічні засади викладу суспільно-політичних процесів ХХ ст. Відтак історіографію проблеми поділено на кілька груп: 1) українська історіографія Визвольних змагань першої третини ХХ ст.; 2) публікації радянської доби 20–80-х рр.; 3) студії діаспорних науковців 50–80-х рр.; 4) сучасна українська історіографія; 5) публікації зарубіжних, насамперед польських авторів.

До першої групи належать праці учасників Визвольних змагань першої третини ХХ ст., які містять значний фактичний матеріал про Легіон УСС, Галицьку армію та її бойовий шлях у 1918–1920 рр. Із великого масиву науково-історичних студій, які дозволили відтворити життєвий шлях генерала, відзначимо праці генералів УГА і Дієвої армії В. Курмановича, А. Кравса, М. Омеляновича-Павленка, М. Капустянського та О. Удовиченка, а також колишніх старшин Легіону УСС і УГА Н. Гірняка, О. Думіна, Л. Макарушки, О. Левицького, Д. Паліїва, О. Станіміра, І. Цьокана, Л. Шанковського, С. Шухевича, Є. Яворівського та ін. [132; 126; 113; 124; 125; 133–136; 127]. Старшина УГА та історик Л. Шанковського зауважив: “Українська військово-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр. і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавності. Але була, в екзилі, українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську військово-історичну науку і, щонайважливіше, був великий суспільний інтерес до української військово-історичної науки, що його проявляли маси українського населення на західноукраїнських землях і на еміграції” [329, с. 71].

Колишній командувач Галицької армії генерал М. Омелянович-Павленко відзначав заслуги полковника М. Тарнавського в реорганізації армії і формуванні 2-го (Осадного) корпусу, який облягав Львів на початку 1919 р. Щоправда, тодішній командарм скептично оцінював Чортківську наступальну операцію (червень 1919 р.), де найбільше відзначився 2-й корпус Тарнавського, й критикував дії свого наступника генерала О. Грекова. Тому, вважаючи призначення на посаду командувача УГА 6 липня 1919 р. генерала М. Тарнавського цілком виправданим рішенням диктатора Є. Петрушевича [132, с. 123–124, 183].

Важливі деталі про діяльність командувача Галицької армії містять праці генералів В. Курмановича і А. Кравса. Вони висвітлюють його позицію в оцінці геостратегічної ситуації навколо УГА після відступу за Збруч, спрямовану перш за все на збереження боєздатної армії для продовження боротьби за визволення

Батьківщини. Саме тому, спільно з генералами Курмановичем і Кравсом, він відстоював план подальших операцій на одеському напрямку і боровся до кінця проти наміру С. Петлюри використати УГА у поході на Київ – операції, яка в остаточному результаті привела до катастрофи об'єднаного українського війська [126; 121].

Відзначимо також одну з кращих праць з історіографії Української революції – “Похід Українських Армій на Київ-Одесу у 1919 році” генерала Миколи Капустянського, де із залученням документів глибоко і об'єктивно висвітлено участь в стратегічній операції Галицької армії під проводом генерала М. Тарнавського, яка забезпечила успіх її першої фази – визволення Києва. Характеризуючи бойові якості галицьких корпусів, він писав про їхній командний склад: “Значний відсоток з них мав бойовий досвід, чималий відсоток був із вищою загальною освітою; назагал, це був добрий бойовий елемент”. Характеризуючи армію загалом, М. Капустянський підкреслював: “Галицька армія являла собою боєздатну регулярну армію, в ній панував лад, карність і добре було організоване заплілля; на військове забезпечення ГА була бідна. З національного боку це була одноманітна маса, з піднесеним національним почуттям” [207, с. 25–26]. Водночас М. Капустянський визнавав: НКГА на чолі з М. Тарнавським була проти плану наступу на Київ (розроблений в штабі Армії УНР з його активною участю), вони відстоювали одеський напрямок. Хоча пізніше писав, що “посідання нами побережжя Чорного моря відкривало великі перспективи”. Автор погоджувався з генералом М. Тарнавським у тому, що головною причиною невдачі операції була відсутність домовленості Петлюри з Денікіним, який теж вів війну з більшовицькою Москвою [207, с. 23–30].

Помітним внеском у історіографію проблеми були праці колишнього полковника корпусу Січових Стрільців Євгена Коновальця Осипа Думіна “Історія Легіону Українських Січових Стрільців.1914–1918” і “Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919”. Детальний опис перебігу подій на

фронтах дозволив побратиму визначити роль і місце в них генерала Тарнавського, висвітлити армійські сторінки його біографії [183; 223].

Військово-історичні студії в Галичині, зокрема у Львові підтримували українські наукові центри: Наукове товариство імені Шевченка, воєнно-історичне видавництво “Червона Калина”, ветеранське об’єднання “Молода Громада”, навколо яких гуртувалися колишні вояки Легіону УСС і УГА, автори воєнно-історичних праць. Подібні центри були за океаном, особливо в Канаді. Для висвітлення життя і діяльності генерала М. Тарнавського використано численні видання “Червоної Калини” – науково-історичні праці, “Історичний календар-альманах Червоної Калини” (1922–1939) та місячник “Літопис Червоної Калини” (1929–1939). Після Другої світової війни видавництво перенесло свою діяльність у Нью-Йорк.

До другої групи належать праці радянських дослідників, які висвітлювали визвольні змагання першої чверті ХХ ст. з класових позицій і під ідеологічним кутом зору, розглядаючи їхніх противників як “буржуазно-націоналістичну контрреволюцію”. Комуністичний режим розглядав історичну науку інструментом державної політики. Цілковито слушно російський історик і архівіст Юрій Афанасьєв характеризував її як “особливий науково-політичний феномен, гармонічно вписаний в систему тоталітарної держави і пристосований для обслуговування її ідейно-політичних потреб” [293, с. 37].

Отже, боротьба українського народу Наддніпрянщини і Західної України за державність і соборність – справа, якій генерал Тарнавський присвятив своє життя, вважалася компартійною владою антинародним рухом. У цьому контексті висвітлювалися в офіційних виданнях з історії УРСР революційні події 1917–1921 рр. й відповідно замовчувалися або таврувалися історичні діячі, воєначальники відродженого Українського війська. “Викидання та замовчування фактів, які не відповідали під згори запрограмовану схему, – відзначив відомий львівський історик Ярослав Дашкевич (син генерала Армії УНР Романа Дашкевича і хорунжої Легіону УСС Олени Степанівни), –

супроводжувалися обов'язково боротьбою з буржуазним націоналізмом та західною історіографією. Історичну науку було поставлено на службу фальсифікації” [178, с. 55].

Саме так висвітлювали події Української революції, збройну боротьбу Армії УНР проти агресії більшовицької Росії, українсько-польську війну Галицької армії за незалежність ЗУНР й з цих позицій оцінювали діяльність їх командувачів і воєначальників українські радянські історики Ю. Білан, І. Білодід, М. Колісник, В. Козельський, Ю. Кондуфор, А. Лихолат, Р. Симоненко, М. Супруненко та ін. Зокрема, у колективній 10-томній “Історії Української РСР” Листопадова національно-демократична революція 1918 р. і утворення Західно-Української Народної Республіки оцінювалися як „захоплення влади націоналістами у Східній Галичині”. Її керівники характеризувалися таким чином: „Президентом став керівник „Національної Ради”, запеклий буржуазний націоналіст Є. Петрушевич..., а головою уряду (державного секретаріату) – лідер реакційної національно-демократичної партії К.Левицький” [199, с. 572–573].

Під таким кутом зору розглядали утворення незалежної української держави за Збручем усі тодішні радянські історики. Зокрема, А. Лихолат у монографії “Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.)” наголошував, що „владу в Західній Україні у листопаді 1918 р. захопила українська націоналістична буржуазія”. Галицьку армію він характеризував як „контрреволюційні збройні загони”. До речі, А. Лихолат, один з небагатьох авторів, все ж згадав командувача УГА генерала М. Тарнавського: „Галицькі полки на чолі з генералом Тарнавським, які входили до складу петлюрівської армії, – зауважував він, – у жовтні 1919 р. (у дійсності 6 листопада) підписали договір з денікінським командуванням про перехід у повне його підпорядкування” [248, с. 233, 385].

Зрозуміло, що радянські історики спотворювали національно-патріотичну суть Української Галицької Армії, применшували її боєздатність і роль у

складному військово-політичному протистоянні на Правобережжі влітку 1919 р. Зокрема, М. Супруненко про операцію на Коростень армійської групи полковника УГА А. Вольфа, яка мала 19 тис. багнетів і шабель, 160 гармат, писав: “Наступали банди українських буржуазних націоналістів із Галичини”. А про галицьку армійську групу (42 тис. багнетів і шабель), яка наступала на Київ і 31 серпня визволила столицю від більшовиків, наголошував: “Банди українських буржуазних націоналістів зо всіх сил рвалися до Києва, щоб випередити денікінців” [306, с. 275, 277].

Домінуючою тенденцією радянської історіографії у дослідженні доби Жовтневої революції і громадянської війни було усунення з історії політиків і воєначальників супротивної сторони. 1919 р. голова Реввійськради республіки Л. Троцький, друга після В. Леніна особа в більшовицькій Росії, наголошував: Україна може стати радянською лише тоді, коли “з пам’яті народу назавжди буде вибито Симона Петлюру”, а також період збройної боротьби українців проти Червоної армії та імена їх провідників [312, с. 6].

Отже, тенденція замовчування імен активних українських діячів й, у першу чергу військових, чітко прослідковується у працях вказаних та інших істориків УРСР. Повністю відсутні дані про організаційну структуру, командний склад, чисельність особового складу і озброєння більш як 100-тисячної Української Галицької Армії, яка за визнанням відомих військових істориків була однією з кращих і боєздатних серед утворених після розпаду Російської і Австро-Угорської імперій незалежних держав. Навіть у фундаментальних виданнях “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” (Київ, 1987), “Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною” (Київ, 1989) у часи горбачовської перебудови та загалом сприятливих умовах послаблення ідеологічного тиску і партійної цензури їхні автори не змогли позбавитися від ідеологічних штампів: представляли Галицьку армію як “формування контрреволюційної ЗУНР”, продовжували стверджувати, що “командування УГА та військові старшини склалися в основному з колишніх генералів і

офіцерів австро-угорської армії”. Вони фактично вводили читача в оману, оскільки всі галицькі генерали отримали ці звання в складі УГА (М. Тарнавський, В. Курманович, А. Кравс), а з кількох тисяч старшин лише 90 прибуло добровільно з австрійської армії [154, с. 561].

Водночас, дисертант не обійшов увагою деякі зміни у процесі дослідження історії ЗУНР і УГА, які були пов’язані з хрущовською “відлигою”. Започаткували цей процес праці львівського історика Олександра Карпенка, який розглядав Першолистопадовий виступ українців 1918 р., утворення незалежної ЗУНР та боротьбу УГА за її незалежність, як національно-визвольний рух проти поневолення Австро-Угорської імперії, як прогресивне явище для України і взагалі народів Східно-Центральної Європи. Однак його концепція була засуджена владою, історика звинуватили в “українському буржуазному націоналізмі” і звільнили 1970 р. зі Львівського університету [208; 209; 190, с. 125].

Третю історіографічну групу становлять студії діаспорних авторів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. [156; 157; 69–73]. Коли радянські історики у своїх працях з проблем національно-визвольних змагань та біографістики її діячів свідомо чи вимушено керувалися постулатами марксистсько-ленінської методології, на українських істориків зарубіжжя, за висловом Олександра Оглоблина, випало “виконати свій обов’язок щодо вітчизняної історіографії й щодо світової науки... Творити нові наукові вартості – шляхом досліду (або критичного перегляду) найважливіших проблем історії України, приділяючи особливу вагу тим ділянкам і окремим питанням, які або неможливо вивчати в СРСР, або їх там спотворює офіційна советська історіографія” [269, с. 61].

Значну конкретну інформацію з цього періоду діяльності командарма Тарнавського містять спогади його ад’ютанта Д. Палііва “На чисту воду”, в якій висвітлено драматичний період в житті генерала – його заходи восени 1919 р. щодо порятунку знесиленої боями і епідемією тифу УГА від неминучої загибелі. Автор розповів як, всупереч, перш за все позиції Головного Отамана

С. Петлюри, ризикуючи щонайменше кар'єрою, генерал Тарнавський припинив війну проти Денікіна й уклав з Добрармією угоду на гідних умовах: збереження автономії армії, надання медичної допомоги більш як 15 тисячам хворих вояків, перепочинку його армії та ін. Обурений С. Петлюра вимагав негайного розстрілу командувача УГА. В результаті генерал був усунений з посади й відданий військовому суду [135, с. 15–16].

Історико-мемуарні праці Р. Купчинського, Д. Паліїва та А. Турчина містять відомості про подальшу долю генерала: нелегальне перебування в Києві 1920 р., повернення в Галичину, арешт поляками й ув'язнення у концтаборі Домб'є, життя і діяльність після звільнення 1921 р. до його кончини 29 червня 1938 р. у Львові [125; 136; 142].

Основну масу інформації про життєвий шлях і особливо військову та громадську діяльність почерпнуто з науково-історичних праць, насамперед вагомих творчих здобутків, залишених дослідникам істориками українського зарубіжжя й особливо колишніх військових діячів, яких воєнна доля поставила в епіцентр українських національно-визвольних змагань. Значну пізнавальну цінність їм додає тенденція розглядати діяльність генерала Тарнавського на тлі суспільно-політичної та воєнно-стратегічної ситуації в Україні, яка дозволяє гідно оцінити його внесок у визвольну боротьбу українців 1914–1923 рр.

Серед низки науково-історичних публікацій колишнього старшини УГА, згодом визначного історика з українського зарубіжжя Лева Шанковського використано його фундаментальну працю “Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія”, а також спеціальні студії “Генерал Тарнавський і договір з Добрармією генерала Денікіна”, “До останнього віддиху” та ін. [327–333]. Детально, на базі документальних свідчень і спогадів, автор особливо велику увагу приділив перебуванню генерала М. Тарнавського на чолі Галицької армії. Він високо цінував його заслуги перед Збройними силами України новітньої доби. “Генерал Мирон Тарнавський був найпопулярнішим генералом Галицької Армії, – писав Л. Шанковський. – Він вивів непереможену Галицьку Армію за

р. Збруч, де вона, під його проводом, верилася новими лаврами. Він хотів рятувати армію від тифу договором з Добрармією генерала Денікіна, за що ставав під суд, який звільнив його від вини і кари. Він любив Галицьку Армію й Галицька Армія любила його, що виявилось у його величавих похоронах у Львові”[333, с. 80].

Поважну пізнавальну цінність має праця політичного діяча ОУН Петра Мірчука “Українська державність”, в якій висвітлено бойові дії УГА під проводом генерала Тарнавського на Правобережжі у найскладніший період в її історії. Автор позитивно оцінив договір генерала з Добрармією і ствердив, що не він став причиною катастрофи української державності, а розбрат у державно-політичному проводі УНР. Звинувачення галичан і генерала Тарнавського були безпідставними [263, с. 358].

Змістовний матеріал з проблеми використано з археографічних видань Д. Микитюка у Вінніпегу, перш за все з фундаментального п’ятитомника “Українська Галицька Армія (Матеріали до історії)” (1958–1970).

Четверту історіографічну групу складають праці сучасних українських авторів, які на основі узагальнення нових документів, критичного аналізу заідеологізованої літератури підготували ґрунтовні дослідження з історії УНР і ЗУНР, національно-визвольного руху 20–30-х рр. ХХ ст. Немалий доробок дослідників українського зарубіжжя у галузі історіографії національно-визвольних змагань та біографістики спричинив ренесанс історичної науки в незалежній Україні, коли для науковців створилися сприятливі умови для пошукової діяльності, перш за все – доступ до раніше закритих фондів архівів і бібліотек, зарубіжних науково-історичних праць. Крім того, вони позбавилися ідеологічного тиску і контролю партійних і державних органів.

Першими творчими здобутками вітчизняних істориків, які найбільше спричинилися до реконструкції проблеми, були праці науковців Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України М. Литвина і К. Науменка: “Історія галицького стрілецтва” (1990), “Українські Січові Стрільці”(1992),

“Генералітет українських визвольних змагань” (1995), “Історія ЗУНР”(1995), “Військова еліта Галичини”(2004), “Збройні Сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали” (2007), а також окремі публікації про життєвий шлях і діяльність генерала М. Тарнавського та його побратимів у періодичних виданнях Києва і Львова. Слід додати також добре документовану монографію М. Литвина “Українсько-польська війна 1918–1919 рр.” (1998) [239–247; 217]. У вказаних працях частково простежено формування світогляду й становлення М. Тарнавського як професійного військовика, його участь у розбудові Галицької армії та служба на високих командних посадах – командира корпусу та командувача армії у найскладніші періоди її історії, громадсько-політична діяльність у міжвоєнний період. Зауважено його особисті риси: відданість українській справі, мужність при прийнятті доленосних рішень, зокрема щодо угоди з Добрармією, коли заради порятунку і тисяч співвітчизників армії він пожертвував кар’єрою.

Відзначимо також історико-мемуарний збірник “Броди і Брідщина” (1988), який містить статті доцента Львівського національного університету імені Івана Франка Я. Онищука “Генерал Мирон Тарнавський (Штрихи історичної біографії)” і М. Войтовича “Вождь сотисячної армії” та розвідку А. Турчина “Спомин про генерала Тарнавського” про його воєнну кар’єру і суспільно-політичну діяльність у міжвоєнні роки [273; 313]. Окремі деталі з життя і діяльності подано у брошурі Б. Якимовича “Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин” (1994), в якій відзначено: “Серед найвидатніших національних героїв, які зі зброєю в руках боролися за державність України, яскравою зіркою сяє ім’я видатного сина українського народу, лицаря честі і відваги, головнокомандувача або Начального Вождя Української Галицької Армії генерала Мирона Тарнавського” [341, с. 4].

Для глибшого розуміння мотивації діяльності М. Тарнавського та його ролі в загальнополітичних процесах і воєнних подіях Української революції, спричинилися науково-історичні студії українських дослідників загального

характеру, зокрема двотомник В. Вериги „Визвольні змагання в Україні. 1914–1923.”, праці П. Арсенича, О. Вацеби, М. Кравчука, В. Литвина, С. Макарчука, О. Рубльова, Б. Савчука, О. Сухого, Б. Трофимяка, В. Футулуйчука, Б. Якимовича та ін. [150; 221; 222; 238; 253; 289; 290; 318; 342].

Критично проаналізовано публікації сучасних зарубіжних науковців про військово-політичні події в Україні 1914–1921 рр., зокрема російських авторів С. Волкова, К. Залеського, А. Керсновського [164; 187; 211], а також польських – З. Карпуся, М. Клімецького, М. Козловського, М. Кротофіла та ін. [346–350]. У них на базі зарубіжних архівів непогано подано організацію та бойові дії супротивника (Війська польського, Червоної армії, Збройних сил Півдня Росії). Публікації польських учених містять оригінальні картосхеми, статистику.

Джерельна база дослідження включає комплекс опублікованих і неопублікованих документів органів влади і військових формувань з архівів України і Росії. Цінну інформацію з проблеми виявлено в архівах Києва, Львова і Москви, щоправда в обмеженій кількості, оскільки архів Галицької армії пропав у боях 1920 р. На щастя, частково зберігся у Празі й 1948 р. був перевезений до Києва і Москви архів Армії УНР. Отже, у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема Військового міністерства УНР (Ф. 1075), Головного управління Генштабу Армії УНР (Ф. 1078), Начальної Команди Галицької армії ЗОУНР (Ф. 2188) та інших. зібрано документальні свідчення про діяльність генерала М. Тарнавського на посаді командувача УГА, зокрема у ході Київської наступальної операції. Варто зауважити, що усунення генерала О. Грекова і призначення командармом М. Тарнавського Головне Управління Генштабу Армії УНР сприйняло негативно, про що свідчить один з документів цього архіву [4, арк. 146].

Серед львівських архівів найбільше документів виявлено в Центральному державному історичному архіві України, насамперед у фондах Наукового товариства імені Шевченка (Ф. 309), Легіону Українських Січових Стрільців (Ф. 353), Колекції документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР

(Ф. 581), Комітеті по організації похоронів генерала М. Тарнавського (Ф. 752). Саме у фонді 581 виявлено справу 149 (оп. 1) “Процес генерала М. Тарнавського 13–14 листопада 1919 р.”, де зберігається стенограма засідань військового суду, яка містить важливі деталі подій, пов’язаних із заключенням договору з Добрармією генерала Денікіна [28, арк. 1–72].

Особливий інтерес для дослідника мають документи Російського державного військового архіву у Москві, перш за все фонди колишнього Верховного командування Війська Польського (Ф. 471), Другого відділу Генштабу Війська Польського (Ф. 308), які були захоплені Червоною армією восени 1939 р. Їх документи відносяться, зокрема, до періоду українсько-польської війни 1918–1919 рр. й суттєво доповнюють відомості про участь в бойових діях генерала М. Тарнавського. У фонді Управління Південно-Західного фронту Червоної армії (Ф. 102) виявлено документи про характеристику Галицької армії та її командування, спроби переговорів про спільні дії проти поляків навесні й влітку 1919 р., а також про перебування УГА у складі Червоної армії. Документи цілком об’єктивно, на відміну від радянської історіографії, розкривають ситуацію на фронті, об’єктивно оцінюють боєздатність Галицької армії та її бригад у 1920 р. при відправці на польський фронт.

Використано й опубліковано збірники документів і матеріалів, серед яких насамперед відзначимо перші томи п’ятитомника “Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923”, який уклали О. Карпенко і К. Мисан. У ньому вперше опубліковано низку документів військово-політичного характеру архівів Польщі та Ватикану [57].

У ході дослідження проблеми залучено низку споминів, які прислужилися до реалізації поставленого завдання. При цьому, автор усвідомлював, що в історико-мемуарних працях можна виявити тенденційне висвітлення подій або особистостей, схильність ідеалізувати окремі явища, постаті, битви. Зауважимо, що при відтворенні процесу формування світогляду та професійного

становлення військовика М. Тарнавського мемуарно-аналітичні праці нерідко ставали чи не єдиним інформаційним джерелом. Найбільше фактажу почерпнуто із спогадів генерала Мирона Тарнавського, які, на жаль, обриваються 1920 р. Саме в них висвітлено період навчання в Бродівській німецькій гімназії, яким він не був задоволений. “Національні моменти в гімназійному житті виступали блідо, – згадував генерал. – До всіх нас, замкнених у залізний обруч шкільної дисципліни та примусу поїдати книжкові мудрощі, не доходили відгомони правдивого життя та національних зударів і сутичок, що змагалися з кожним днем” [141, с. 7].

Спомини свідчать про свідомий вибір військової професії, здобуття офіцерського чину та служби в армії, висвітлюють процес розвитку командирських якостей, участь у битвах Першої світової війни, де він неодноразово відзначався мужністю і бойовою майстерністю, користувався повагою солдатів і офіцерів. З особливою теплотою він згадував про службу на посадах команданта Вишколу, а згодом – Легіону УСС, які припали на найважчі бої на російському фронті. Спогади суттєво реконструюють подальшу службу в УГА на відповідальних посадах командира корпусу і Начального Вождя.

Вивчено також мемуарно-аналітичні праці його соратників. “Мемуари особливо важливі як історичні джерела, що збагачують документальну базу дослідної праці, – слушно зауважив Л. Шанковський. – Історіографічне значення деяких воєнно-історичних мемуарів є поза всяким сумнівом... Мемуари сприяють формуванню наукових поглядів на історичні події, при чому нерідко стають вони більше дійовим засобом поширення історичних знань, ніж роботи дослідного чи науково-популярного характеру” [330, с. 115]. Зокрема, історико-мемуарні праці бойових побратимів дають можливість також простежити службу М. Тарнавського в Легіону і УСС і Галицькій армії, його життєвий шлях і громадсько-культурну діяльність після визвольних змагань, оцінити особистий внесок в боротьбу за незалежність України. Вони розкривають його особисті риси, які дозволили синові

галицького священника стати генералом Збройних сил ЗУНР, загально визнаним національним героєм. Зокрема, колишній старшина Вишколу УСС М. Девоссер, згадував: “Прихід фахового старшини М. Тарнавського, пізнішого генерала і команданта армії, дуже підвищив ви шкільні методи і техніку вишколу”. Він високо цінував як командирські, так і особисті якості команданта Вишколу й залишив нам виразний портрет воєначальника: “Тарнавський Мирон – кадровий старшина, отаман австрійської армії, людина надзвичайно зрівноважена, з воєнним досвідом, з великим умінням щадити життя бійців на фронті, знавець вишколу новобранців, для старшин виrozumілий, але точний в службі, ворог усяких маркерантів” [114, с. 250, 252].

Особливо відзначимо історико-мемуарні збірники “Похорони Начального вождя УГА генерала Мирона Тарнавського” (Львів, 1938) та “Пам’яті Вождя УГА (Львів, 1939), в яких висвітлені останні дні генерала та величаві, небували за масштабами в історії Львова, багатолюдні похорони, які продемонстрували любов і пошану галицького суспільства визначному воєначальнику і громадському діячу, а також вірність ідеям української державності, яким генерал Тарнавський посвятив своє життя [279; 281].

Певний інтерес становлять спогади військових діячів білої Росії, зокрема “Похід на Москву” А. Денікіна, “Історія російської армії” А. Керсновського та ін. [179; 211]. Серед польських авторів слід відзначити спогади безпосередніх учасників українсько-польської війни 1918–1919 рр. В. Гуперта, Б. Рої, Я. Сопотницького, які, щоправда, у дусі тодішньої пануючої ідеології тенденційно висвітлювали українсько-польське протистояння. Щоправда, В. Гуперт досить об’єктивно висвітлив хід Чортківської операції УГА і відзначив вагомий внесок корпусу генерала Тарнавського в її успіху на першому етапі [345].

Таким чином, зазначений потужний пласт науково-історичних та мемуарно-аналітичних праць, маловідомих і невідомих дотепер архівних джерел, уперше залучених у науковий обіг для висвітлення життя і діяльності визначного

воєначальника і патріота України генерала-четаря Мирона Омеляновича Тарнавського, на наш погляд, забезпечив виконання завдань дисертації. Водночас, це не виключає поглибленого дослідження проблеми у ході подальшого розвитку військової біографістики як важливої складової української історичної науки. Істотним компонентом джерельної бази роботи послужила україномовна періодика першої третини ХХ ст. – доби ЗУНР, а також міжвоєнної Польщі, Чехословаччини, Німеччини, Канади та ін.

Розділ 2.

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВИКА

2.1. Від гімназії до офіцера австро-угорської армії

Майбутній головнокомандувач Галицької армії Мирон Тарнавський народився 29 серпня 1869 р. у селі Бариліві Бродівського повіту Тернопільського воєводства (нині – Радехівський район Львівської області) в священничій родині, близько спорідненій з Маркіяном Шашкевичем, визначним письменником, провідним діячем національного відродження на західноукраїнських землях. Його батько о. Еміліян (1845–1918) служив парохом сільської греко-католицької церкви невеличкого Бариліва (у 1880 р. населення складало 758 осіб і 90 дворів), а мати – Йосифа з дому Малицьких. Зауважимо, що великий рід Тарнавських складав цілу священницьку династію. “В генеалогічному дереві родини, – відзначала представниця роду Романна Тарнавська із Львова, – часто повторюються села-парохії: Підлисса, Ясенів, Верхобуж, Мшанець, Скварява, Куликів, Барилів, де з роду в рід священниками були Тарнавські або поріднені з ними отці” [309, с. 54].

Саме батько та його велика священнича родина – Авдикевичі, Дольницькі, Купчинські, Чайковські та інші, які репрезентували галицьку еліту, відіграли вирішальну роль у формуванні світогляду і фаховому становленні сина. Водночас, слід відзначити вплив першого вчителя барилівської сільської школи, Луки Буцманюка – батька відомого старшини Легіону Українських Січових Стрільців і Галицької армії, фронтового митця-побратима Юліана Буцманюка .

Дитячі та юнацькі роки Мирона Тарнавського припали на період, коли в Галичині у другій половині XIX ст. розгорталося українське національно-культурне відродження. Важливу роль у цьому процесі відіграло греко-католицьке священництво, яке займало певний соціальний статус в конституційній австро-угорській монархії і володіло довір'ям переважної

частини населення краю – галицького селянства. У книзі “З історії релігійної думки в Україні” Михайло Грушевський з цього приводу наголошував: “В Галичині українська уніатська церква націоналізувалась і зв’язувалась з народним життям, з інтелігенцією та з народними масами різноманітними зв’язками не тільки релігійними, але й національними, культурними і політичними, завдяки тому, що духовенство під впливом ідей національного відродження потягнулося до народу, до активної участі в його політичнім і національнім русі”. Досить показово, що на виборах в Галичині 1873 р. до Державної Ради серед 16 українських послів було 11 священників [150, с. 11].

Отже, цілком закономірно, що саме старовинні священицькі родини дали Україні когорту видатних ієрархів Греко-католицької церкви, як митрополит Андрей Шептицький, визначних політичних і державних діячів – президента Національної Ради Західно-Української Народної Республіки Євгена Петрушевича та першого голову її уряду Костя Левицького, керівників українських політичних об’єднань Олександра Барвінського, Володимира Охримовича, Степана Бандеру, відомих воєначальників генералів Мирона Тарнавського, Віктора Курмановича, Романа Дашкевича, Романа Шухевича та інших, непересічних письменників, композиторів, активних учасників національно-визвольної боротьби ХХ ст.

Після закінчення початкової школи в Бариліві хлопець 1882 р. склав іспити й був зарахований до другого класу Бродівської державної німецької (інших не було) гімназії. Поселився разом із приїжджими гімназистами повіту в Українській бурсі. Броди в ті роки були одним з найбільших торгових центрів Австро-Угорської імперії – третім після Львова і Кракова. Його місце визначалося перш за все географічним положенням на перехресті торгівельних шляхів і залізничного сполучення до Росії й Німеччини, відтак прикордонне місто було осідком митного інспекторату, торгівельно-промислової палати, російського та пруського консульств. Відзначимо, що серед мешканців Бродів (близько 20 тис.), українців нараховувалося всього 1,5 тис., решта – поляки (до

3,2 тис.) та євреї (близько 15 тис.). Отже, на відміну від інших місцевостей Галичини, процес національного відродження в Бродах розгортався повільно, особливо внаслідок помітного впливу москвофільства [313, с. 81–83].

Все це негативно впливало на навчання гімназиста Тарнавського. “Моє життя основно змінилося, – зазначав він у спогадах про бродівський період життя. – Місто, станція, німецька мова, чужі люди. Життя нецікаве, безбарвне. З’явилася у мене нехіть до всього, а головно до науки в трудних, чужих мовах – німецькій та польській. Одинокими предметами, що я їх правдиво любив і залюбки вчився, були математика й фізика” [141, с. 5–8]. 1883 р. юнак продовжив навчання у львівській гімназії, але вже наступного року повернувся в Барилів і за два роки підготувався та знову здав вступні іспити до шостого класу Бродівської гімназії.

Його однокласником і приятелем став Іван Труш, уродженець с. Висоцького з Бродівщини, майбутній визначний художник і громадський діяч. На завершальному трирічному етапі навчання в гімназії Мирон Тарнавський виявив і підтвердив матурою ґрунтовні знання з усіх предметів. Водночас він згадував, що “національні моменти в гімназійному житті виступали блідно. Вправді українці, поляки й жиди творили три окремі групи, що різнилися не тільки мовою, але й своєрідними внутрішніми відносинами...До всіх нас, замкнених у залізний обруч шкільної дисципліни та примусу поїдати книжкові мудрощі, не доходили відгомони правдивого життя та національних зударів і сутичок, що змагалися з кожним днем. І в голову нам тоді не приходило, що доля колись розставить нас по ворожих собі фронтах” [141, с. 7].

Проте, незважаючи на певні несприятливі умови, у Бродах, як і всій Галичині, в ті роки набирала силу український національний рух. Одним із головних його проявів була діяльність заснованого 1868 р. Товариства “Просвіта”, яке охопило своїм впливом всі ланки культурного та соціально-економічного життя українців Галичини. Його філії і читальні відкрили своєю

мережею весь край, зокрема й Бродівський повіт. З ініціативи керівництва “Просвіти”, насамперед визначних діячів О. Огоновського, Ю. Романчука, О. Стефановича, К. Левицького, Є. Олесницького в Галичині утворено низку товариств, які залучали в свої ряди тисячі української молоді. Серед них були: гімнастично-спортивне “Сокіл”, засноване В. Нагірним, перші осередки якого з’явилися на Тернопільщині 1891 р. та засноване пізніше К. Трильовським парамілітарне – “Січ” та інші. Українська молодь проходила в них як фізичний, так і морально-політичний гарт, формування національної свідомості. “Суспільна діяльність українських громадських організацій Галичини у останній третині ХІХ ст. – кінці 30-х років ХХ ст. – унікальне явище національної історії, – слушно відзначив сучасний дослідник Б. Савчук. – Розвиваючись у межах австрійської та польської державно-політичних систем, вони впливали на формування світогляду, сприяли соціально-правовому захисту та розвитку культури господарювання українського населення краю, що зазнавало асиміляції та дискримінації... Історичне значення має явище, коли за умов іноземного панування просвітницька та масово-патріотична діяльність громадських організацій стала важливим фактором культурного розвитку, формування національної свідомості та етнічного самозбереження трьох поколінь українського народу Галичини” [290, с. 67–68].

Відзначимо, що в період останніх трьох років навчання юнака в гімназії (1886–1889) в Бродах українські національні культурно-освітні та молодіжні осередки були в зародковому стані. Лише за сприяння “Просвіти” галицька молодь мали змогу згуртуватися та проводити групові туристичні походи, зокрема в Підлисся до Білої Гори Маркіяна Шашкевича, де відбувалися молодіжні фестини. Після успішного закінчення навесні 1889 р. курсу Бродівської гімназії, на відміну від Івана Труша, який подався до Краківської академії красних мистецтв, перед Мироном Тарнавським постала проблема вибору професії чи подальшого продовження навчання у вищій школі. Його не вабила священицька кар’єра, навіть правничий факультет Львівського

університету, школу якого пройшли майже всі майбутні державні і політичні діячі ЗУНР. Зрештою, довго вибирати не прийшлося: мобілізували на однорічну службу до австрійської армії.

Військова кар'єра майбутнього воєначальника розпочалася у Львові, де впродовж шести місяців пройшов курс навчання у Кадетській школі. Він швидко призвичаївся до служби в армії, оскільки мав добру теоретичну і фізичну підготовку, крім того був вправним кіннотником і стрільцем. Згодом скерований для стажування на командирську посаду в знайомий 30-й батальйон польових стрільців, який складав гарнізон прикордонних Бродів. Через півроку М. Тарнавський повернувся до Кадетської школи і успішно склав 1892 р. старшинський іспит, в результаті отримав військове звання – лейтенант резерву австро-угорської армії. Після служби деякий час перебував у Бариліві, згодом за сприяння австрійського намісника Галичини графа К. Бадені став урядником львівської Крайової Управи. Але праця у бюрократичному апараті австрійської влади М. Тарнавському була не вподоби. Тому, як тільки надійшла пропозиція від військової влади перейти на службу, він негайно дав згоду, хоча батько і граф Бадені умовляли його відмовитися й не кидати перспективну працю в управі [341; 266; 242].

Він свідомо обрав життєвим шляхом військову кар'єру, бо вірив, що цим принесе українському народові користь, хоча ставлення населення до військовиків було неоднозначним, здебільшого негативним. “Розсуджуючи ці справи нині, – згадував М. Тарнавський, – я вважаю, що недостача розуміння ваги своїх військових професіоналів, хоча й оправдана своєчасними обставинами, привела опісля до великої шкоди, бо саме брак фахівців у воєнному ремеслі та вишколених старшин причинився чи не найбільше до нашої програної у визвольних змаганнях. Я завжди згадую слова одного знайомого: що кілька українських генералів у австрійській армії могли більше зробити для нашої справи у Відні, як ціла тогочасна парламентарна репрезентація. А що вже казати про 1918–1920 роки...” [141, с. 9].

Згідно з положенням щодо проходження служби офіцерами австрійської армії, його скерували на півроку в містечко Тарнів (неподалік Кракова), де у складі 13-го батальйону польових стрільців пройшов стажування на посаді командира чоти й підготувався до іспиту при Військовій академії у Відні для отримання статусу активного старшини. Після його здачі 1896 р. М. Тарнавського служив у 18-й полку піхоти в Перемишлі, де по суті й розпочалася його командирська служба. Вона у місті-фортеці була нелегкою для молодого лейтенанта. “Заняття на цілий рік були розподілені так, що сім місяців припадало на муштру новобранців, три місяці на вільні вправи і маневри і два місяці на відпустку, – зазначав Я. Онищук. – Майже кожного тижня відбувалися міжбригадні або міжполкові вправи. Для військової кар’єри велике значення мало національне та соціальне походження” [273, с. 493].

Водночас М. Тарнавський скоро пізнав прикросці служби в австро-угорській армії, насамперед пов’язані з походженням та соціальним статусом офіцера. Щоб отримати визнання і просування по службі, згадував він, “не треба було бути українцем”, а мати протекцію, багато грошей, корисні знайомства. Але він не особливо переймався цими прикросцями. З перших днів командирської служби дбав про фахову підготовку й вимагав від підлеглих вояків глибоко вивчати військову справу, засвоювати бойовий досвід, розвиватися фізично. Відомий дослідник-біографіст українського генералітету К. Науменко відзначав, що він був “білою вороною” серед австрійського офіцерства, бо відрізнявся демократичним ставленням до підлеглих стрільців і підстаршин, вбачав у них насамперед людей з індивідуальними характерами, Хоча панувала німецька мова, розмовляв з українцями, яких у 18-му полку Крайової Оборони була більшість, виключно рідною мовою, чим завоював повагу” [266].

1899 р. М. Тарнавський отримав звання поручника (обер-лейтенанта) і призначення до 77-го полку піхоти у Самборі. На відміну від інших офіцерів він ніколи не прагнув перебратися до Відня, Будапешта та інших великих міст

Австро-Угорської імперії. Його цілком задовольняла служба в невеликих містечках Галичини, яка не відволікала офіцера від виконання прямих обов'язків і не вимагала значних витрат, чого не дозволяв скромний грошовий оклад. Самбір тих часів – повітовий центр із населенням близько 13 тис., зайнятий здебільшого ремеслом і торгівлею, пов'язаний зі Львовом залізницею. Саме у Самборі чи не вперше він заприятлював із місцевими українськими громадсько-політичними і культурно-освітніми діячами, зокрема професором В. Левицьким, засновником “Руського Педагогічного Товариства” Т. Біленьким, активістом молодіжного руху С. Сілецьким, письменником А. Чайковським, організатором і керівником повітової “Просвіти”, адвокатом Д. Стахурою, лікарем О. Цюком, парохом і деканом о. Ф. Рабієм та іншими. При нагоді зустрічався з ними на засіданнях просвітницького клубу “Бесіда” в Народному Домі, де діяли бібліотека, самодіяльні гуртки, і який був центром духовного життя українців міста і повіту. Молодий офіцер разом із самбірчанами зустрічав Івана Франка, якого висунуто кандидатом у депутати австрійського парламенту. Щоправда, перемогти на виборах внаслідок превентивних заходів влади за участю поліції та фальсифікацій, йому не вдалося. Але вдячний політичний діяч і письменник не забував своїх виборців [266; 141; 152; 175].

У роки служби в Самборі (до 1907 р.), під впливом національного руху, знайомства з діячами українських політичних партій, зокрема радикальної та національно-демократичної, провідниками яких були Іван Франко, Юліан Романчук, Кость Левицький, Євген Петрушевич та інші, сформувалися його політичні погляди, визначилися ідейні концепції щодо перспектив розвитку українського суспільства. Пізніше він згадував, що як військовик він не міг бути членом товариства “Бесіда”, але “все ж частенько траплялась нагода побалакати зо своїми людьми та довідатися не одного. Ті балачки та приставання з українськими колами збудили в мене чималу національну свідомість” [141, с. 17].

1902 р. М.Тарнавський взяв шлюб із викладачкою музики місцевої гімназії, полькою за походженням Марією Стенсель (1879–1968), з якою виховав чотирьох дітей – двох синів Омеляна і Зиновія, дочок Марію і Анну. 1907 р. він звернувся до командування з проханням за сімейних обставин перевести на службу до Золочева, де мешкали родичі, які могли б надати допомогу побутового характеру. Того ж року М. Тарнавського призначили командиром сотні 35-го полку стрільців 43-ї піхотної дивізії, який відомий військовий історик з діаспори і колишній старшина УГА Лев Шанковський назвав українським, оскільки місцеві галичани склали в ньому 68% [332, с. 91].

Підвищений 1909 р. до ступеня капітана, М. Тарнавський на новій досить самостійній і відповідальній посаді свої знання і досвід віддавав службі й скоро став одним із кращих сотників полку. Командир полку доручав йому важливі завдання: згідно з наказом військового міністра Австро-Угорщини впровадити вивчення впродовж трьох років усім офіцерським складом національних полків рідної мови солдатів, вести курси української мови зі старшинами полку; очолити школу підготовки підстаршин у своєму курені; проводити заняття зі старшинами резерву і учителями-військовозобов'язаними шкіл і гімназій Золочева; кожної неділі та в релігійні свята супроводжувати до церкви вояків греко-католиків [116, с. 204–206; 273].

Попри велику зайнятість по службі та сімейні справи, М. Тарнавський не міг залишатися осторонь суспільно-політичного життя Золочева. Насамперед підтримував зв'язки з місцевим товариством “Січ”, керівником якого був енергійний організатор Р. Громницький, а також з директором приватної гімназії товариства “Рідна Школа” о. М. Хмільовським. Спільно з поручником Гнатом Стефанівим, майбутнім полковником Галицької армії і генералом-хорунжим Армії УНР, сотник організував вишкіл січовиків, допоміг створити духовий оркестр. Домагався дозволу командира полку українським воякам брати участь у зустрічі Івана Франка, урочистих відзначеннях мешканцями Шевченківських днів, відвідувати здвиги “Січей” і “Соколів”, на одному з яких

познайомився із організатором “Січей” адвокатом Кирилом Трильовським [116, с. 205–206].

Балканські війни (9 жовтня 1912 – 10 серпня 1913 рр.) викликали потужний резонанс в Австро-Угорщині та її окраїнах, зокрема Прикарпатті. Хоча вони виникли й точилися між Туреччиною та країнами Балканського Союзу (Болгарія, Греція, Сербія, Чорногорія), а друга – між Болгарією та блоком країн (Туреччина, Сербія, Греція, Румунія і Чорногорія), тобто далеко від Галичини, Австро-Угорщина оголосила часткову мобілізацію й спішно посилювала східний кордон, побоюючись загрози з боку Росії. Розташований поблизу кордону 35-й полк переведено у стан підвищеної готовності, а сотню М. Тарнавського (близько 180 вояків) перекинуто пішим маршем у Броди – забезпечити ймовірну евакуацію державних установ [273; 275; 276]. Згодом вона повернулася в Золочів, гарнізон якого розпочав підготовку до війни.

Як бачимо, родинне священиче виховання, участь в громадсько-культурних акціях українства, а також навчання у спеціальних військових закладах сприяли формуванню в М. Тарнавського громадянської позиції і фахового вишколу, які знадобляться йому в час Українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст.

Після закінчення Балканських війн цей регіон продовжував загрозувати новим вибухом набагато більшої сили, оскільки в Європі утворилися могутні військово-політичні блоки держав – Антанти (Франція, Великобританія, Росія) з одного боку та Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини – з іншого. До 1 серпня 1914 р. всі вони організували загальну мобілізацію, привели свої збройні сили у повну готовність до широкомасштабної війни. За твердженням активного учасника світової війни маршала Радянського Союзу Б. Шапошнікова, серед них австро-угорська армія була підготовлена до війни найгірше. Він вважав, що вишкіл солдатів не відповідав сучасним вимогам: якщо молодший командний склад підготовлений, насамперед у тактичному відношенні непогано, то старший, і особливо генералітет, у питаннях управління частинами і об’єднаннями в бою недостатньо. Погано взаємодіяли й

різні роди зброї, зокрема піхоти і артилерії. Слабим місцем армії була її багатонаціональність. Напередодні війни серед відмобілізованих близько 3 млн вояків припадало лише 29% австрійців, 47% склали слов'яни (українці, поляки, чехи, словаки), 18% – угорці, 5% – румуни. Щоправда, офіцерський корпус на 75% складався з австрійців [335, с. 5]. Українців серед них було дуже мало.

З перших місяців світової війни капітан М. Тарнавський зі своєю сотнею перебував у епіцентрі Галицької битви, в якій брали участь п'ять російських армій Південно-Західного фронту, з них дві: 3-тя армія генерала М. Рузького і 8-ма – генерала О. Брусилова наступали безпосередньо на Львівському напрямку, маючи 22 піхотних і 7 кінних дивізій, загалом 350 тис. багнетів і шабель проти австро-угорських 3-ї армії генерала Р. фон Брудермана, до якої входила 54-та дивізія піхоти з 35-м золочівським полком, та групи генерала Г. Кевеса (загалом 16 дивізій піхоти і 6 кінних, всього 230 тис. вояків). 13 серпня передові російські корпуси – 10-й генерала В. Сахарова і 11-й генерала Ф. Сіверса в зустрічному бою під Золочевом завдали важкої поразки австро-угорському війську, яке втратило близько 10 тис. вояків, із них 5,5 тис. полоненими. У зайнятий Золочів генерал М. Рузький переніс свій штаб [275, с. 25–27; 211, с. 208–209].

М. Тарнавському в цьому бою не брав участі, отримавши завдання 14 серпня зі своєю сотнею з Бродів здійснити розвідку в напрямі Радивилова. Саме там він пройшов перше бойове хрещення. Радивилів виявився зайнятим російськими частинами 11-го армійського корпусу генерала В. Сахарова, зокрема 42-м Якутським, 44-м Камчатським (ним командував полковник В. Май-Маєвський, майбутній генерал Добрармії), піхотними полками та іншими частинами 11-ї піхотної дивізії. Коли сотня Тарнавського (близько 200 вояків) прибула під Радивилів, австро-угорські частини контрнаступом витіснили росіян з містечка, щоправда, на короткий час. Спільно з ними сотник повів своїх бійців у бій, в якому відзначився вмілим командуванням, а його вояки – бойовим вишколом [273, с. 494].

Один із біографів генерала В. Ласовський зауважив, що найбільшим випробуванням для його командирського хисту у перші дні війни стала битва під Олієвим в районі Ярославичів, яка увійшла в історію Першої світової війни як перше велике бойове зіткнення російської і австрійської кінноти. Згідно з планом і наказом начальника Польового Генштабу генерала піхоти Ф. Конрада, на рубежі Гнилої Липи командувач 3-ї австро-угорської армії генерал Брудерман прагнув зупинити наступ росіян, а сусідня 2-га армія генерала Бем Єрмолі мала завдати удару у фланг армії Брусилова силами кінної дивізії генерала Заремби та інших частин [211, с. 210].

Капітан М. Тарнавський у складі двох батальйонів 35-го полку піхоти отримав наказ прикрити лівий фланг атакуючої кінної дивізії генерала Заремби. Пізніше він згадував, що австрійська розвідка не змогла виявити зосередження російської козачої кінноти та угруповання артилерії. Отже, коли кіннотники Заремби 17 серпня перейшли в наступ, терміново перекинута з району Дубно потужна 12-та кінна козака дивізія генерала О. Каледіна з частинами 8-ї армії Брусилова при підтримці артилерії завдала у фланг австрійцям могутнього удару, під який потрапили стрілецькі сотні 35-го полку [141, с. 25–26]. “Нечаяним наскоком російська кіннота мало що не захопила в полон і генерала Зарембу і його штаб, – писав про цей бій Лев Лепкий. – У цім трагічнім моменті врятували Зарембу і його штаб два старшини: майор Відале і сотник Тарнавський. Майор Відале кинувся зі своїм дивізіоном кінноти в російську гущу та серед пекельної метушні дав змогу Зарембі вирватися з кліщів, а сотник Тарнавський з одною сотнею піхоти окопався на краю лісу і безупинним вогнем відбивав ворожу навалу. Декілька загонів обскакувало його зі всіх сторін, а один козацький полк щораз ішов у завзяту атаку і кожний раз завертав з великими втратами. Сотня Тарнавського, як острів серед бурхливого моря, стояла непорушно, тоді як решта 35-го полку пішла давно врозтіч... Зробив її твердою і відпорною, завзятою і відважною комендант сотні, що сам давав приклад погорди смерті і сповнення вояцького обов’язку” [235, с. 8].

З району Олієва залишки полку і сотню Тарнавського перекинули на станцію Красне, згодом після поповнення в район Буська, а звідти, після невдалої спроби зупинити росіян, до Львова. У боях 26–27 серпня 1914 р. він став свідком бруталної поведінки вояків сусіднього мадярського полку, які вчинили розправу над українським населенням. З великим обуренням сотник згадував, як угорці зігнали близько 50 селян Ріпневого під Буськом до великої стодоли й спалили живцем, крім того багатьох повісили й розстріляли. Злочини угорських частин в Галичині підривали морально-бойовий стан українських вояків і лише довіра до командирів, подібних Тарнавському, утримувала їх від полону, що стало поширеним явищем в австро-угорській армії в перших період війни, до того ж позначених великими поразками [141, с. 29].

Із Буська 35-й полк, зокрема й сотню Тарнавського, перекинуто до Львова, але згідно з наказом командування частинам гарнізону 21 серпня (3 вересня за н. ст.) залишити місто без бою, вони опинилися в районі Городка, де австрійське командування зосередило велике угруповання – 21 піхотну кінну дивізії 3-ї і 2-ї (передислокованої із Сербського фронту) армій з наміром зупинити наступ російських військ і контрнаступом повернути Львів, очистити Галичину від росіян. Упродовж 10–11 вересня в районі Городка австро-угорському війську вдалося відкинути супротивника в околиці Львова й до Миколаєва. Але вже 12 вересня Брусілов кинув у фланг наступаючим кінну дивізію генерала О. Каледіна і підтягнув в район Миколаєва–Городка 85 із 152 батальйонів своєї армії. З півночі швидко просувалися дивізії генерала Рузького з намірами оточити городоцьке угруповання. В результаті запеклих боїв росіяни відкинули австро-угорське військо за Сян і 30 вересня оточили місто-фортецю Перемишль, блокада якого тривала до 9 березня 1915 р. Втрати австро-угорської армії у тих боях склали 326 тис. убитими, 120 тис. полоненими, а російської відповідно – 233 тис. і 44 тис. вояків [334, с. 232–234].

За кілька днів до оточення Перемишля сотня Тарнавського зайняла район оборони в районі с. Стороновичі. Підтримувати морально-бойовий дух своїх

стрільців і старшин капітану доводилося з великими труднощами, оскільки, незважаючи на позиційний характер бойових дій, матеріальне забезпечення полку, зокрема харчуванням, одягом і навіть набоями чи новими видами зброї – кулеметами, гранатометами, мінометами тощо, було незадовільним. Особливо прикрим було медичне забезпечення навіть офіцерського складу, що сотник пізнав на собі. В одному з боїв йому поранено в ногу і живіт. У тилу, в stodолі при світлі сірників, йому надали першу допомогу. Відвезений фірою до Перемишля офіцер кілька днів чекав перев'язки, потім самотійно добирався до залізничного вокзалу, за чотири дні приїхав до Будапешту, де, нарешті, потрапив у військовий шпиталь. Згодом дістався до шпиталю у Бадені, де отримав фахову допомогу й до квітня 1915 р. вилікував рани [141; 241, с. 249–250].

Вже у ході перших боїв на російському фронті та в період вимушеного перебування в шпиталях М. Гарнавський проаналізував бойові дії на фронті, причини і уроки поразок австро-угорської армії, зокрема у Галицькій битві. Його дуже непокоїли недостатня, а часом слаба індивідуальна підготовка стрільців, відсутність у них винахідливості й здатності приймати рішення у бойовій обстановці. Вже під Радивиловом, писав він, “я підмітив знаменне явище. В найрясніший вогонь військо сунуло, як у дим, за своїм комендантом: без критично, як барани, воно мало лиш послух на наказ, на порух верховода, на його найменший знак. В цілій повноті я побачив тут оцю негативну й позитивну вартість дресури-вояка, в якій він губив усе індивідуальне та ставав бездумним автоматом”. З прикрістю він відзначав недолугість вищого командування, „безголов'я й безцільну суєтливність... в штабах, відсутність ділової й цілеспрямованої співпраці командного складу усіх ступенів, нездатність генералітету розробляти і ставити військам реальні плани та забезпечувати їх виконання організацією підтримки піхоти кіннотою, артилерією, технічними військами тощо” [141, с. 24–28].

Сотник М. Тарнавський звертав увагу на те, що російська артилерія переважала австрійську кількісно і якісно. Зокрема, російська армія мала на початку війни 7,1 тис. гармат, а Австро-Угорщина – близько 4 тисяч. Це дозволяло росіянам мати у складі дивізії гарматну бригаду й зосереджувати на ділянках прориву разом із корпусною артилерією 120–160 стволів на кілометр фронту, чого австрійці дозволити не могли. До того ж російські гармати мали більшу далекобійність (наприклад 76-мм польова гармата – на 2 км, а 107-мм – майже на 4 км), оскільки австрійська артилерія ще мала на озброєнні застарілі системи. Перевагу російської армії в оперативно-тактичній майстерності її командування та діях солдатів і офіцерів на полі бою, сотник пояснював досвідом, якого вона набула у ході російсько-японської війни [275; 141, с. 22–30].

У другій половині квітня 1915 р. М. Тарнавський прибув у польовий штаб свого 25-го корпусу в Юденбург і, нарешті, був заслужено підвищений у посаді – отримав призначення командиром куреня у Вишкіл і вже 9 травня виїхав з ним на Карпатський фронт. З великим задоволення повернувся 12 травня у свій 35-й полк Крайової Оборони, який займав бойовий порядок в районі Славська і брав участь у Горлицькій операції німецько-австрійського війська (2 травня – 23 червня 1915 р. за н. ст.). До проведення стратегічної наступальної операції на південному крилі східного фронту німецьке командування спонукало глибоке вторгнення російського війська в карпатські перевали й загроза проникнення на Закарпаття та після зайняття Галичини – словацькі й польські землі. Воно також сподівалося ударом у фланг і тил розгромити основні сили Південно-Західного фронту генерала М. Іванова – 13 армійських корпусів із 16-ти, які “загрузли” в Карпатах, а також нечисленні російські війська в районі Львова й повернути Галичину. З цією метою, не покладаючись на знесилену австро-угорську армію, в район Горлиць перекинуто із Західного фронту 14 найбоездатніших німецьких дивізій й утворено могутню ударну групу – 11-ту армію під командуванням досвідченого воєначальника – 65-літнього генерала піхоти (з 22 червня 1915 р. –

генерал-фельдмаршал) Августа фон Макензена. 2 травня 1915 р. його армія, яка мала 357 тис. солдатів і офіцерів, 1606 гармат, 756 мінометів і переважала російську піхоту втричі, а артилерію в п'ять разів, перейшла у наступ, здійснила Горлицький прорив, згодом зайняла Перемишль, Львів та майже всю Галичину [187, с. 380–381; 241, с. 250].

У ході цієї наступальної операції курінь М. Тарнавського діяв на відповідальніших ділянках, а його командир знову виявив високі бойові якості. “Згадати б лише карпатську кампанію, славному Маківку, за яку змагався рамя об рамя з УСС, бо 35-й полк Крайової Оборони весь час сусідував з Українськими Січовими Стрільцями, – згадував Лев Лепкий. – Даліше похід вперед на весну 1915 р. аж до Стрипи і Серету, з кривавими боями під Болеховим, Калушем, Галичем, Семаківцями, Заваловом, Росоховатцем, Дараховом, Настасовом і славними Семериківцями. А всюди йшов Він попереду спершу своєї сотні, опісля куреня і тому так часто побідував там, де інші ломили собі зуби. Команда 35-го полку й команда командира корпусу Гофмана, використовували ці визначні прикмети бойового старшини і давали Йому найтяжчі доручення. Коли б не бистра орієнтація в терені, величезний воєнний досвід і холодна кров Його, то при першій ліпшій такій дорученні і Він і Його “хлопці” були б вигинули до ноги” [235, с. 11].

Влучну характеристику дав командирові куреня один з його підлеглих, командир чети поручник австрійської, згодом Галицької армії Максим Брилинський. Вона була опублікована 1936 р. у “Літописі Червоної Калини”: “Генерал Тарнавський був моїм курінним командиром в 1915 і 1916 рр. до часу перенесення його до Вишколу УСС. Коли я прийшов у поле, був він тоді комендантом 1-го куреня 35-го полку Крайової Оборони. Мав він тоді славу боєвого старшини..., він давав приклад, а рівночасно батожив своєю відвагою і погордою смертю тих, що були в бою може надто “обережні”. Бути в курені сот. Тарнавського – це була честь”. М. Брилинський наголошував, що командир куреня був “вояком з покликання і уважав, що свій обов’язок треба виконувати

чесно і совісно”. Він поважав підлеглих, як офіцерів так і солдатів, завжди гідно тримався перед вищими командирами [104, с.11–12].

У ході загального наступу 25-го австро-угорського корпусу генерала Гофмана, зокрема 55-ої дивізії генерала Фляйшмана (до неї входили 35-й полк та Легіон Українських Січових Стрільців), після зайняття з боями району Болехова і Галича зупинилися на рубежі р. Золота Липа. Наприкінці серпня–початку вересня вони просунулися до берегів Стрипи, й змушені були перейти до оборони. Саме у ті часи відбулася перша зустріч М. Тарнавського з січовиками, яка переросла у тісні взаємовідносини. Походження цієї унікальної української військової частини йому, як і всім галичанам, було відоме ще від перших років служби в армії. Утворення Легіону Українських Січових Стрільців у серпні 1914 р. стало закономірним результатом розвитку товариства “Січ”, яке заснував коломийський адвокат, відомий громадський діяч Кирило Трильовський 1900 року. Бурхливе зростання і поширення масового січового руху поряд із сокільським і пластовим, стало вагомим чинником формування національної свідомості українців Галичини й Буковини, кристалізації прагнення до самостійної соборної української держави. Усвідомлюючи необхідність боротьби за здійснення цього гасла, найактивіша частина суспільства – українська молодь розгорнула широкомасштабний рух за створення на базі вказаних парамілітарних товариств уже мілітарних структур. Балканський конфлікт суттєво посилив цей процес серед українців. “Визвольна боротьба балканських народів проти турецької неволі, яка через свою довго вікову героїчну традицію викликала живі симпатії по стороні усіх поневолених народів, – наголошував історик січового стрілецтва Степан Ріпецький, – після її переможного закінчення та повного визволення болгарів, сербів і греків – скріпила загальну віру в збройні визвольні змагання проти усяких гнобителів та довір’я у власні сили поневолених народів” [285, с. 19].

Отже, напередодні Першої світової війни січовий рух об’єднував понад 74 тис. галицьких та буковинських юнаків і дівчат. Руханково-стрілецьке

товариство “Сокіл-Батько” під керівництвом І. Боберського мало 59 тис. членів, а “Пласт”, заснований 1911 р. за активної участі сина Каменяра Петра Франка, – більше двох тисяч юнаків і дівчат. Саме ці об’єднання стали базою формування у перші дні війни Легіону Українських Січових Стрільців, куди на заклик між партійної Головної Української Ради зголосилися 28 тис. добровольців [247; 244; 110; 116]. “Серед мас українського народу в Галичині, – відзначав член Бойової Управи, яка займалася формуванням національної бойової частини Володимир Темницький, – ідея створити українське військо і вислати його до боротьби проти Росії – стала відразу популярною, пробиваючись до найдальших закутин нашого краю, до найнижчих верств нашого народу” [310, с. 7].

На чолі Легіону УСС, його куренів, сотень і чет стали відомі М. Тарнавському, як і всьому українському суспільству, громадсько-політичні діячі, старшини резерву М. Галущинський, С. Горук, Г. Коссак, Д. Вітовський, В. Дідушок, М. Волошин, Н. Гірняк, О. Будзиновський, Р. Дудинський, Т. Рожанковський та інші. 2,5-тисячний український легіон в оборонних боях на карпатських перевалах, особливо на горі Маківці, у квітні–травні 1915 р. виявив себе з найкращого боку, неодноразово відзначався в наказах командування. Адже, як згадував М. Тарнавський, він спершу не сприймав легіон як серйозну боєздатну військову частину, вважаючи, що Відень створив його більше для пропаганди, коли доведеться форсувати Збруч і вступати в Наддніпрянщину. Лише після боїв під Болеховим переконався у високій бойовій готовності легіону та морально-бойовому дусі січового стрілецтва [273; 277; 279].

М. Тарнавський з приємністю згадував про першу зустріч із сотником Дмитром Вітовським: “Коли на нашому правому крилі йшли бої над Золотою Липою, в які значно потерпіли й УСС, невдалеки боєвої лінії, під якимось придорожнім хрестом я познайомився з Вітовським. Ніч була літня, тепла... Нав’язалася між нами розмова, в якій я ближче пізнав цього милого старшину. Вітовський був чоловік наскрізь ідейний, запальний. Вже з тону його бесіди можна було пізнати людину, яка про себе мало думає, лише підпорядковує свої

думки, амбіції та особисті інтереси якійсь вищій ідеї. Наша розмова тривала до самого світанку... Від того дня доводилося частіш приглядатися УСС”[230, с. 231–232].

Під час оборонних боїв на цьому рубежі курінь М.Тарнавського постійно взаємодіяв із сусідніми куренями Легіону УСС, отже близько познайомився з січовими командирами – отаманами Г. Коссаком, С. Горуком, В. Дідушком, іншими старшинами й особливо близько з отаманом Михайлом Галущинським, який здійснював зв’язок між легіоном і командуванням австрійських 55-ї дивізії та 25-го корпусу, а також Бойовою Управою УСС у Відні. Саме за його протекцією М. Тарнавського, підвищеного у військовому званні до майора (отамана), скерували на початку січня 1916 р. до легіону, якому 9 серпня 1915 р. присвоїли найменування – 1-й полк Українських Січових Стрільців з перспективою, що будуть сформовані нові національні частини (на зразок польських легіонів Юзефа Пілсудського) [244; 242].

Як бачимо, перші бої світової війни 1914–1915 рр. дали М. Тарнавському фронтовий досвід, загартували його морально-політично до майбутніх звитяг за незалежність і соборність України.

2.2. На чолі Вишколу і полку Українських Січових Стрільців

Нове призначення на посаду коменданта Кошу і Вишколу полку УСС М. Тарнавський зустрів з великим ентузіазмом. “Факт перенесення мене невимовно радував, – згадував він. – Знайомі обличчя, рідна мова, пісня, змога обмінятися гадками створювали атмосферу, до якої я давно вже тужив” [230, с.233].

Слід відзначити, що 1-м полком УСС у той час командував недавній управитель школи і кошовий отаман товариства “Січ” с. Ясениці Сільної поблизу Дрогобича, запасний старшина кавалерії австрійської армії, батько чотирьох дітей, полковник Григорій Коссак. До війни він був досить близько знайомий з Іваном Франком, який на його запрошення відвідував село, зокрема

був почесним гостем на відкритті нового будинку “Просвіти”, де вперше читав поему “Мойсей”. Під час формування Легіону УСС він очолив курінь, сотні якого під командуванням старшин С. Горука, М. Барана, О. Букшованого і О. Семенюка відзначалися добрим вишколом, стійкістю в обороні, зокрема навесні 1915 р. гори Маківка. Бойові заслуги Г. Коссака були відзначені Військовим Хрестом заслуг III ступеня та званням полковника з призначенням командиром полку [241, с. 131].

На початку 1916 р. бойову формацію полку складали: два бойових курені отаманів С. Горука і О. Лисняка по чотири стрілецьких сотні (220 бійців у кожній), кінна, кулеметна, технічна і будівельна сотні, які займали оборону в районі гори Лисоні по західному березі р. Ценівки під Бережанами на Тернопільщині. Крім того, полк мав специфічні для української військової частини допоміжні формації: Кіш і Вишкіл, Збірні станиці УСС у Львові й Закарпатті, Поборову станицю – у Станиславові, три комісаріати на Волині та у Відні – Бойову Управу УСС і Осередню збірну станицю. Зауважимо, що Вишкіл УСС лише наприкінці 1915 р. відділили від Коша й створили самостійну військову частину, яка складалася з сотень і куренів. У залежності від кількості людей, Вишкіл нерідко перевищував бойову формацію й досягав 3000 стрільців і старшин. Зокрема, на початку 1917 р. Вишкіл підготував три курені для відправки на фронт. Він підлягав Вишкільним групам 25-го австрійського корпусу (начальник – полковник Г. Вараді) і Південної армії, яку очолював підполковник принц Оскар – син німецького імператора Вільгельма II [200, с. 350–351].

Перехід М. Тарнавського на нову відповідальну посаду став для майбутнього воєначальника важливим етапом служби, а також віхою в історії галицького стрілецтва. “Була зима 1915 на 1916 р., коли в Свістильниках у Коші з’явився сотник австрійської армії Мирон Тарнавський, – слушно відзначав поручник-ад’ютант команданта Володимир Стасольський. – Не знали ми тоді, що це одна з тих подій, які записуються на сторінках історії. В рядах тих, хто

мали стати і початком Української Армії, найшовся той, хто мав стати начальним тої Армії вождем... Зате дуже скоро зрозуміли ми і відчули, що між особою Мирона Тарнавського та легіоном УСС зав'язуються нитки, про які не судилося тим, що його призначували. Ті нитки зв'язали Мирона Тарнавського з українським військом на долю і недолю, на ціле життя, і на все" [299, с. 228].

Таких частин як Вишкіл УСС австрійські полки не мали. Досвід перших майже двох років засвідчив низьку індивідуальну підготовку піхотинців, коли дуже часто новобранців, особливо з національних меншин імперії, без елементарного вишколу кидали у бої, що приводило до невиправдано великих людських втрат і, загалом, до поразки в перших битвах війни. Після того, як 25-й австрійський корпус генерала Гофмана у ході весняного 1915 р. наступу перейшов у підпорядкування німецької Південної армії, її командування на чолі з досвідченим генерал-полковником О. фон Лінзінгеном намагалося усунути ці хиби у війську союзника. Відтак всі новобранці і добровольці, а також виздоровці, які поверталися із шпиталів, після одно-двотижневого перебування в Коші, скеровувалися до Вишколу. Вони проходили досить інтенсивне навчання впродовж 6–8 тижнів. Підстаршини та стрільці, які перебули фронт і поверталися із шпиталів, проходили окремий підстаршинський вишкіл, або курси кулеметників, мінометників, протигазової служби та ін., після чого отримували підстаршинські звання. По закінченні Вишколу його командування формувало похідні сотні, бойова підготовка яких ретельно перевірялася командантом армійського Вишколу принцем Оскаром. Лише після позитивних результатів поборовці відправлялися на фронт. При Вишколі УСС діяли двомісячні курси підстаршин, які базувалися у Роздолі, та старшинські курси у Трускавці [317, с.75].

Викладачами та інструкторами Вишколу стали досвідчені фронтовики: заступник коменданта сотник В. Стафіняк, старшини С. Краснопера, М. Девоссер, А. Кардаш, Ф. Черник (курс кулеметників), М. Баган, І. Цяпка, відомий діяч товариства "Січові Стрільці" та член Бойової Управи

В. Старосольський та ін. Деякий час серед них перебували Д. Вітовський, М. Саєвич і М. Гаврилко, які відряджені 14 січня 1916 р. комісарами на Волинь. Таким чином, саме комендант М. Тарнавський започаткував реорганізацію системи військового вишколу за німецьким зразком, щоправда, при допомозі прибулих інструкторів із Південної армії. Як відзначали автори “Історії українського війська” І. Крип’якевич, Б. Гнатевич і З. Стефанів, методика німецького вишколу була дуже простою: навчала насамперед необхідному на війні з великою перевагою практичних занять з вогневої підготовки, тактики та ін. Головна увага зосереджувалася на індивідуальній підготовці: „навчити новобранця стати самостійним бoєвиком, тимто найбільше часу присвячено науці одинцем”. Безумовно, воно було інтенсивним, адже програма включала вогневу і фізичну підготовку, уміння володіти засобами гранатометного і рукопашного бою, самообкопування та ін. Адже за два місяці стрільців вишколювали тому, що в мирний час проходили за два роки. По закінченні Вишколу кожний стрілець чи підстаршина складав іспит з кожної навчальної дисципліни як індивідуально, так і в складі чети і сотні [200, с. 352].

Слід відзначити, що після майже двох років війни слава про бойові успіхи Українських Січових Стрільців рознеслася по всій Галичині та за її межами. Імена перших героїв Маківки 1915 р. сотників Д. Вітовського, О. Букшованого, Р. Дудинського, З. Носковського, А. Мельника, четарів Б. Гнатевича, хорунжої Олени Степанівни та інших знало і шанувало українство краю. Отже, багато патріотично настроєної молоді прагнуло вступити до лав полку УСС, що спонукало керівників Головної Української Ради і Союзу Визволення України у Відні звернутися безпосередньо до імператора Франца Йосифа з пропозицією збільшити чисельність січовиків до 10 тис., а Кіш і Вишкіл – до 5 тис. осіб і розгорнути полк у бригаду, на що отримали згоду. Але вона не була реалізована під тиском поляків, які мали, між іншим, три бригади легіонерів. Але це не зменшило потік добровольців до полку УСС, які спочатку потрапляли до Вишколу. “Було багато таких, – згадував М. Тарнавський, – що, не оглядаючись

на те, що при бранці комісія признавала їх неспосібними до служби, зголошувалися добровольцями до Легіону, бажаючи за всяку ціну стати українськими стрільцями. Були юнаки, що не переступили 18-го року життя і нераз, хоч і вгиналися під крісом і наплічником, силкувалися на бадьорі настрої... Боєва Управа зі свого боку всіма силами намагалася втягнути в склад У.С.С. стрілецьтво, записане сюди ще 1914 р. (як відомо, в 1914 р. зі Стрия відпущено домів кільканадцять тисяч хлопців, що зголосилися до У.С.С.). Деякі тікали просто з австрійських відділів. Великі заслуги для збільшення чисельності Легіону поклав сот. Гірняк, котрий моментально засвоював втікачів з австрійських відділів для У.С.С. і тим самим трохи не вдвоє збільшив чисельність Легіону понад контингент. Словом, рух у вишкільних відділах був великий. Слава Українського Легіону розходилася далеко по краю: розносили її преса, виздоровці та геройські подвиги на фронті”[141, с. 46–47].

Комендант Вишколу М. Тарнавський віддавав праці увесь командирський хист, енергію і знання, постійно переймався потребами стрілецьтва. У спогадах вояків Вишколу відзначалися його вимогливість, демократизм у спілкування з підлеглими. А головне, зауважив колишній старшина Вишколу Михайло Девоссер, “прихід фахового старшини отамана М. Тарнавського, пізніше генерала і коменданта армії, дуже підвищив вишкільні методи і техніку вишколу”. З цією метою він організував відрядження старшин Вишколу на інструкторські курси до Вишкільної групи принца Оскара, де вони вивчали нові засоби збройної боротьби і методи навчання та впроваджували у вишкільний процес, що впливало на підвищення бойової майстерності січовиків [114, с.250].

Однак уже наприкінці весни 1915 р. створилася загрозлива ситуація для німецько-австрійського війська в Галичині. У двадцятих числах травня (на початку червня за н. ст.) російський Південно-Західний фронт перейшов у широкий наступ від Сарн до р. Прут силами чотирьох армій (близько 933 тис. багнетів і шабель та 100 тис. маршового поповнення і запасу, 3,2 тис. гармат, 4,2 тис. кулеметів та ін.). Йому протистояли дві австро-угорських та німецька

Південна армія, які мали 580 тис. багнетів і шабель, 3,4 тис. гармат і 3,0 тис. кулеметів. У ході кровопролитних битв впродовж трьох місяців росіянам вдалося просунути до лінії Броди–Бережани–Галич. Причому загальні втрати лише за липень 1915 р. становили близько 312 тис. вояків [268, с. 25–30].

Після короткої оперативної паузи російські війська відновили наступ на фронті 25-го корпусу Гофмана, де в районі гори Лисоні під Бережанами оборонявся полк УСС, яким від 16 березня 1916 р. командував отаман Антін Варивода. В перші дні вересня росіяни кинули на позиції січовиків цілу піхотну дивізію. У дводенному кривавому бою січовики відстояли свій рубіж оборони й надали допомогу сусідньому 35-полку піхоти. Але зазнали відчутних втрат: 81 вбитими, 293 пораненими і 285 полоненими. Поповнений сотнями Вишколу полк вступив наприкінці вересня в нові бої. 30 вересня росіяни – частини 3-го Кавказького корпусу прорвали оборону сусіднього мадярського полку, обійшли і завдали удар січовикам із трьох сторін. Кілька годин (до останнього набою) трималися знекровлені сотні полку УСС у районі Потутор на Бережанщині. Лише декілька десятків старшин і стрільців зі штабом полку зуміли вирватися з вогневого кільця. Втрати полку січовиків становили понад 700 старшин і стрільців, з них 133 загинули, а решта потрапили у російський полон. Старшини С. Горук, О. Лисняк, З. Носковський, І. Рогульський, Р. Сушко, А. Мельник, І. Чмола, В. Кучабський перебули російський полон в Царицині й Симбірську, а згодом служили командирами Галицької армії та Армії УНР [285, с. 164–165].

Битва на Лисоні була найбільшою воєнною операцією за всю історію січового стрілецтва, водночас найкровопролитнішою. Зокрема, із 44 старшин у строю залишилося лише 16, з них п'ятеро – з технічної сотні Івана Сіяка, яка не брала участі в боях. Залишки полку УСС на чолі з А. Вариводою та Вишколу передислоковано в глибокий тил – в район Пісочної, де знаходився Кіш УСС отамана Никифора Гірняка.

Розмістивши у Розвадові на Львівщині штаб Вишколу, а його відділи у навколишніх селах Веринь, Рудники і Надітичі, отаман М. Тарнавський прагнув

відновити діяльність Вишколу і на його базі полку УСС. У зв'язку з відсутністю підполковника Вариводи, за ініціював нове формування української національної частини. Скориставшись знайомством з принцем Оскаром, штаб Вишкільної групи (дислокувався в Миколаєві) домогся широкого поповнення та забезпечення озброєнням полку. Вже 13 жовтня 1916 р. М. Тарнавський видав наказ за № 98, який вважаємо доцільним навести повністю, оскільки цей маловідомий документ свідчить про значні результати діяльності команданта: “В тяжких боях, які наші Українські Січові Стрільці звели в дні 14-го серпня, 2, 3, 13 і 16 вересня, а вкінці внаслідок великих страт з дня 30-го вересня, – став наш Легіон нездідною одиницею до бою із-за малого бойового стану. Тому на зарядження корпусної бригади стягнуто рештки Легіону, крім сотні піонерів, на відпочинок і зорганізування нових стрілецьких сил. І нині вже стоїть знов Легіон з 6-ма сотнями, яких пересічний стан є так великий, що по відпочинку і відповідним підготуванню може стати в короткім часі знов проти ворога як бойова одиниця. З нинішнім днем зорганізовано 6 польових сотень і обозний відділ. Командантом 1-ї сотні – п. сотник д-р Омелян Левицький, 2-ї сотні – п. четар Гриць Трух, 3-ї сотні – п. четар Іван Іванець, 4-ї сотні – хор. Осип Теліщак, 5-ї сотні – п. сотник Никола Сторонський, 6-ї сотні – хор. Никола Никорак. Нині о год. 2-й відходять сотні до Верхня і там будуть квартирувати. На інструктора до виколування тих сотень призначається п. от. Вол. Стафіняка. Тарнавський, майор”. Наступними наказами від 22 жовтня, 3 і 4 листопада (№№ 106, 117, 118) М. Тарнавський призначив майора Г. Коссака командантом чотирьох сотень (фактично куреня) розміщених у Верині та командирами сотень прибулих із 41-го полку піхоти четарів В. Орзу, М. Багана, хорунжого Є. Щуровського та сотника М. Сторонського – командиром обозу, а В. Білозіра полковим лікарем [57, с. 419–420].

Відтак, у сприятливих умовах глибокого тилу відновився вишкіл січового стрілецтва. Зрештою, вже до 27 жовтня М. Тарнавський за наказом командування армії сформував із досвідчених фронтовиків, здебільшого горян,

так звану Гуцульську сотню УСС. Під командуванням німецького офіцера А. Ляєра вона відбула в Карпати і у складі німецьких частин взяла участь у боях в районі Кирлибаби біля угорського кордону (гора Присліп). Сотня повернулася в полк УСС під Конюхи на Бережанщину лише в червні 1917 р. [189, с. 263].

Вишкіл січовиків тісно поєднувався з військово-патріотичним вихованням, насамперед формуванням національної свідомості. “Політичний характер організації УСС-ів, – наголошував Н. Гірняк, – вимагав планового ведення політично освідомленої праці серед Стрілецтва. Треба було поглиблювати світогляд стрільців, учити їх орієнтуватися в кожночасному положенні нашої справи, у зв’язку з політичними прагненнями нашого народу. Стрілець повинен був добре знати історію рідного народу та його змагання до волі в минулому і сучасному”. Командант Кошу відзначав, що для реалізації виховних завдань 1-й полк УСС мав достатній інтелектуальний потенціал. Серед особового складу було чимало політичних діячів, зокрема Т. Рожанковський, О. Назарук, С. Горук, О. Семенюк, Д. Вітовський, В. Старосольський, письменники і публіцисти, педагоги, митці, студенти і гімназисти, які за підрахунками Осипа Назарука становили 38% , тобто на сотню у 200 стрільців – 76 осіб [169, с. 24].

Центром духовного життя січовиків став Кіш Н. Гірняка та Вишкіл М. Тарнавського. Завдяки великій організаторській діяльності їхніх командирів виховна та культурно-освітня робота серед стрільців, а також місцевого населення Миколаївщини на Львівщині посідала значне місце. Зауважимо, що через Кіш і Вишкіл за ті роки пройшли близько 9 тис. новобранців і добровольців. Організуючим центром військово-патріотичного виховання була утворена 1915 р. Пресова Кватира. Таких утворень австро-угорська і німецька армії не мали, але проти її існування в полку УСС заперечень вище командування не висловлювало.

Однією з великих заслуг командирів Г. Коссака, Н. Гірняка і М. Тарнавського було те, що в умовах кровопролитних боїв вони згуртували в Пресовій Кватирі і зберегли для української культури визначних діячів:

письменників Андрія Бабія (М. Ірчан), Антона Лотоцького, Юрка Шкрумеляка, Осипа Назарука, Романа Купчинського, Лева Лепкого, талановитих художників Осипа Куриласа, Івана Іванця, Лева Геца, Осипа Сорохтея, композитора Михайла Гайворонського, театралів Л. Новину-Розлуцького, О. Гірняка та інших. Вони розгорнули широку культурно-просвітню діяльність, видавали місячнк “Шляхи”, часопис “Червона Калина”, сатиричні журнали “Самохотник” і “Самопал”. Театральний гурток став базою фронтової трупи, а пізніше військового театру під орудою Катерини Рубчакової. Художник О. Курилас часто виїжджав на фронт, написавши близько двох сотень портретів старшин і стрільців, батальні картини “На Маківці”, “Битва на Лисоні” та ін. На жаль, більшість з них за вказівкою компартійних органів знищено 1952 р. у Національному музеї Львова [247, с. 22–23; 246].

При Коші у Пісочному діяв оркестр полку УСС під керівництвом М. Гайворонського, там же, як і у Вишколі створено стрілецькі хори, які виступали перед стрільцями та жителями Миколаївщини. Засновано бібліотеки, фонди яких комплектувалися творами Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, В. Стефаника, Л. Мартовича, а також книгами з історії України, військової тематики, періодичними виданнями. У Коші в Пісочному діяв гімназійний курс, в якому стрільці і старшини мали можливість готуватися до іспиту за курс гімназії.

Усвідомлюючи важливу роль у духовному житті суспільства Греко-католицької церкви, комендант Вишколу М. Тарнавський тісно співпрацював з польовим духівником (капеланом) своєї частини о. Анатолем Базилевичем. 29-літній священик мав досвід капелана галицьких полків австро-угорської армії, побував на фронті, де безпосередньо діяв серед стрілецьких мас і завоював їхню велику пошану, відзначений бойовою нагородою. На відміну від капеланів (фельдкуратів) австро-угорської армії, обов’язки яких обмежувалися релігійною службою та відправами, капелан Вишколу, з дозволу коменданта Тарнавського втручався у всі сторони служби і побуту стрілецтва, був надійним помічником

командування. Літописець польового духовенства полку УСС та Галицької армії о. Іван Лебедович відзначав його як палкого українського патріота, який постійно опікувався стрілецтвом, присвячуючи діяльність служінню поневоленому народу і Україні [231, с. 91; 246].

Саме духовник полку УСС о. Микола Їжак та капелан Вишколу о. Анатоль Базилевич допомогли М. Тарнавському організувати приїзд у жовтні 1917 р. до Розвадова у Вишкіл митрополита Греко-католицької церкви Андрея Шептицького, який освятив прапор Легіону УСС, переглянув стрілецькі сотні й урочисту дефіляду війська. До речі, цей прапор запроектував стрілецький художник Іван Іванець. Він був синього кольору із золотим написом “УСС” на малиновому полі та гербами Києва і Галичини на звороті, що символізувало прагнення січового стрілецтва до волі й соборності України [247; 246; 242].

У лютому 1917 р. до січовиків надійшла інформація про Лютневу революцію в Росії і падіння царату, яка була зустрінута з великим ентузіазмом. Стрільці вітали утворення Центральної Ради на чолі з Михайлом Грушевським уродженцем Холмщини та колишнім професором Львівського університету, зі стін якого вийшло чимало січових діячів і командирів, та її перші державотворчі заходи. На фронті наступило затишся й розпочалися, зокрема на ділянці полку УСС в районі сіл Куропатники–Бишки–Конюхи на Бережанщині, братання українців супротивних армій. Цей процес особливо пожвавився з початком українізації російської армії [246; 247]. У статті “УСС на розпутті” хорунжий Легіону Дмитро Паліїв наголошував, що з утворенням в Наддніпрянщині української держави серед січовиків широко поширювалися симпатії до Центральної Ради та антиавстрійські настрої серед січовиків [278]. Власне це стало продовження хвилі незадоволення політикою Відня, оприлюдненою у листопаді 1916 р. маніфестом цісаря щодо утворення незалежної Польщі та фактичного включення до неї Галичини. Політичний провід та Українська парламентська репрезентація висловили з цього приводу рішучий протест. Командування полку УСС, зокрема Мирон Тарнавський, приєдналися до нього,

проте вважали, що завдання січового стрілецтва слід довести до переможного кінця. Від весни 1917 р. вже розпочалися дискусії щодо розриву з Австро-Угорщиною, а згодом Д. Паліїв відверто закликав перейти на бік Центральної Ради [29, арк. 113].

Незважаючи на бойові заслуги полку УСС на фронтах Першої світової війни, схвальні відгуки командування, генералів Гофмана і Фляйшмана, принца Оскара та інших, австрійці все ж не позбулися почуття недовіри до українців. Зокрема, після чергового огляду сотень і куренів полку начальник штабу 25-го корпусу Р. Лямезан-Сален, відзначивши в цілому добрий вишкіл, дисципліну і порядок у полку, все ж заявив: від українців можна всього сподіватися. Саме тому, за наказом командування у лютому 1917 р. М.Тарнавського відсторонено від командування полком і підготовлені ним для відправки на фронт два курені (по три сотні у кожному) очолив новопризначений командир полку підполковник Франц Кікаль. У середині червня полк у повному бойовому складі зайняв оборону в районі с. Конюхи на Тернопіллі [247, с. 30–31].

У цей час, під тиском Антанти, Тимчасовий уряд Росії готував наступальну операцію в Галичині, для чого 15 червня військовий міністр О. Керенський прибув до Тернополя, а 18 червня було віддано відповідний наказ війську Південно-Західного фронту, де діяло немало українізованих частин. 1 липня могутнім ударом російських військ генерала Корнілова було прорвано австрійську оборону в районі Конюхів–Бишків й оточено полк УСС. Підполковник Ф. Кікаль і його штаб виявили безпорадність і з великою кількістю старшин і стрільців потрапив у полон, де був убитий росіянами. Українських бранців скеровано до табору у Дарниці під Києвом, де забезпечено пристійними умовами побуту [244; 242; 241, с. 250–252].

Відтак командиром полку УСС призначено майора М. Тарнавського, який передав командування Вишколом підполковнику К. Слюсарчуку, а сам із залишків полку (450 вояків) та підготовленими у Вишколі чотирма сотнями відновив бойовий склад полку. На початку липня його сотні взяли участь у

наступальній операції австро-німецького війська. Спільно з українськими 35-м і 19-м полками сусідньої 54-ї дивізій, січовики у складі своєї 55-ї під командуванням Тарнавського наступали у напрямку Конюхи–Козова–Купчинці–Бурканів–Звиняч–Бурдиківці над Збручем, згодом перейшли у другий ешелон оборони в район с. Залісся на Чортківщині. Полк відзначився в боях за містечко Козову, під Буркановим на Стрипі та підступах до Збруча. Чимало старшин і стрільців згідно з наказом командувача Південної армії генерала Ботмера отримали бойові нагороди – німецькі Залізні Хрести. За ці бої М.Тарнавського відзначили Хрестом Залізної Корони і німецьким Залізним Хрестом. Зауважимо, що він до того мав Воєнний Хрест Заслуги, Хрест Карла і кілька медалей [120].

Восени 1917 р. бойові дії на фронті припинилися. В цей час в Україні йшов активний процес державотворення. Після більшовицького перевороту в Петрограді й падіння Тимчасового уряду Центральна Рада Третім Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Цю подію, незважаючи на заборону командування корпусу, урочисто відзначено у всіх формаціях полку УСС. Зокрема, у Пісочній на Львівщині понад тисячі стрільців Кошу після мітингу і промови В. Старосольського здійснили маніфестаційний похід з оркестром і стрілецькими піснями навколишніми селами. 11 грудня 1917 р. в надзбручанському с. Гуштині відбулася широка нарада старшин, скликана за ініціативою сотника Дмитра Вітовського. На ній, щоправда без участі команданта М. Тарнавського, обговорено ситуацію та перспективи подальшої діяльності січового стрілецтва [241, с. 28, 251–252]. Дехто із старшин, зокрема Д. Паліїв, пропонував діяти негайно: “Треба з Австрією зірвати, перейти фронт і віддатися до послуг Української Центральної Ради. Там допоможемо закріпитися Українській Державі, а тоді вже інакшою мовою поговоримо з Австрією”. Він виклав план, за яким слід було стягнути на фронт допоміжні формації (Кіш, Вишкіл та ін.) і здійснити перехід через Збруч на ділянці оборони, яку займала технічна сотня сотника І. Сіяка запевняв, що його

підтримують майже всі стрільці і старшини полку на чолі з командиром. Кінець дискусії поклав Д. Вітовський, авторитет якого серед січовиків був дуже високим. Він наполіг на збереженні УСС в Галичині для майбутньої боротьби за самостійність власної держави. Його позицію підтримала більшість учасників наради, а також збори в Коші і Вишколі, які провів Г. Коссак у Пісочній [278, с. 190–192].

“Сепаратні” настрої серед січового стрілецтва викликали занепокоєння австрійського командування, що призвело до усунення М. Тарнавського з посади команданта полку УСС. На його місце призначено сотника Осипа Микитку. Не маючи нічого проти нового командира, Д. Вітовський і В. Старосольський у листі до Центральної Управи УСС від 25 грудня 1917 р. повідомляли, що січовики обурені втручанням австрійців й усуненням М. Тарнавського: “Тому мабуть, що отаман Тарнавський під цю пору стояв більше на українським, чим австрійським становиську, рішено замінити його нікому незвісним капітаном Микиткою. Начинення нового нижчого рангою коменданта, а від командування єдиного чоловіка, що має повне довіря всіх стрільців, викликало між стрільцтвом зовсім оправданий фермент... Якщо рішено, що Легіон має далі існувати, то прошу про ласкаве повідомлення нас, чи ця зміна сталася з відомістю ЦУ УСС, а може її старанням, – якщо ні, то чи ЦУ УСС поробить які заходи, щоб через таку зміну коменданта не упадав престиж стрілецтва, та щоб от. Тарнавський, який має повне довіря стрілецтва, а думаємо, що і ЦУ УСС – оставить надалі командантом Легіону”[57, с. 426–427].

Ще раніше між М. Тарнавським і Д. Вітовським, майбутнім організатором і керівником Першолистопадового повстання 1918 р. в Галичині, першим командантом збройних сил і військовим міністром ЗУНР, склалися приятельські відносини, причому вже тоді М. Тарнавський відчув у ньому визначну особистість, передбачав його державницький злет. “Короткий час мого командування УСС був тим цікавий, що часто доводилося стрічатися з Вітовським, тоді моєю правою рукою, – писав він у спогадах. – Знаючи, що не

побуду довго на своєму теперішньому становищі, я старався підготувати його до самостійного ведення Легіону. Під час таких “лекцій” ми заводили довгі балачки, що вибігали далеко поза межі, дозволені нашими одностроями. Вітовський, вдача палка, ідейно фанатична, змальовував міцними словами міражі з недалекого прийдешнього, барвисто, переконливо, поетично. В його голосі бринів тоді шляхетний пафос людини, що кожне слово нагріває дочервона в горнилі свого серця і оформлює його в майстерні глибокого знання. В якийсь час потім мене дійсно звільнили з обов’язків команданта УСС” [141, с. 56].

8 січня 1918 р. М. Тарнавський передав командування полком УСС сотникові О. Микитці й оголосив свій останній наказ, у якому відзначав: “Відходячи з-поміж січового стрілецького товариства, – дякую всім в імені власнім і в імені загальної нашої Справи за совісне сповнювання тих обов’язків, які на кожного з нас наклала отся важна хвиля, коли постає і твориться українська держава, під якої будову клало свої кості і буйні голови стільки наших товаришів... Я вірю, що так, як досі, так і на будуче окажется стрілецьтво гідним тої хвилі, гідним носите лем тої ідеї, яка його покликала до життя. Я вірю в це і тому зі спокійним серцем покидаю стрілецькі ряди. Дякую всім разом і кожному зокрема за ту прихильність і довір’я, яким мене всі наділяли. Той образ гарного співжиття задержу в пам’яті на завсіди, а почувався б я щасливим, якщо б серед Українського Січового Стрілецьтва задержалася добра і щира згадка про бувшого отамана” [57, с. 426–427].

Як бачимо, М. Тарнавський був теоретиком і організатором вишкільно-виховної роботи в полку УСС, який поступово ставав зав’язком майбутньої Української армії, відродження якої почалося в другій половині 1917 р.

2.3. Діяльність в Наддніпрянщині в контексті проблем соборності України

Сталося так, що саме в ті дні, коли М. Тарнавський оприлюднив свій останній наказ українському січовому стрілецтву і вибув на нове місце призначення, у Бресті розпочалася мирна конференція за участю делегацій Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії з одного боку та більшовицької Росії й Української Народної Республіки з іншого. У ніч на 9 лютого 1918 р було підписано між ними мирний договір, за яким припинялися бойові дії на фронтах, а головне, Україна визнана всіма суб'єктами переговорів самостійною державою. Радянська делегація на чолі з Л. Троцьким, визнаючи незалежність УНР, зобов'язалася очистити її територію зі столицею Києвом від своїх військ. Утім, своє зобов'язання виконувати не збиралася. Відтак делегація УНР заключила з Німеччиною і Австро-Угорщиною військову конвенцію, запросивши їх надати військову допомогу для очищення України від більшовиків. Політичний провід на чолі з М. Грушевським пропонував скерувати в Україну насамперед Легіон Українських Січових Стрільців та українські полки австро-угорської армії. Але Відень по суті проігнорував пропозиції уряду УНР, хоча у складі групи армій Кевеса, яка згідно з угодою займала південну частину Правобережної України від Катеринослава (Дніпропетровськ), Олександрівська (Запорозжя), Херсона до Одеси, діяли Легіон УСС та частина українських полків, зокрема 35-й полк піхоти, командиром куреня якого призначили Мирона Тарнавського. Всього ж в Україну прибуло майже 450-тисячне угруповання німецьких і австро-угорських армій, яке за участю військових формувань УНР практично без боїв до кінця квітня вибило більшовицькі частини з Наддніпрянщини [200, с. 412–414; 242].

Бути командиром куреня після переходу австро-угорських військ через Збруч М. Тарнавському майже не довелося. Як досвідчений і авторитетний офіцер, він отримав призначення референтом з українських справ при штабі 54-ї піхотної дивізії у Кам'янці-Подільському, здійснював нагляд за взаєминами між військом і місцевим українським населенням Правобережжя та нейтралізував окремі непорозуміння. Неприязне ставлення наддніпрянців до австро-

угорського війська, яке склалося в роки війни, посилювала брутальна поведінка угорських частин. Їх солдати і офіцери відносилися до українців як окупанти, вдаючись до тотальних пограбувань селянського майна.

На вимогу М. Тарнавського командування передало в його розпорядження чету з Легіону УСС під командуванням хорунжого Д. Паліїва, одного з талановитих організаторів та ідеологів січового стрілецтва, який став згодом ад'ютантом генерала Тарнавського і його соратником до останніх днів життя. Одним з головних завдань стрільці вважали організацію місцевого українського самоврядування, створення міліції, яка би охороняла важливі об'єкти, бази і склади – власність української держави, запобігала реквізиціям австро-угорських військових частин. М. Тарнавський згадував, як вони з Д. Палієвим врятували від пограбувань величезні склади зброї, військового майна, одягу, сукна та шкіри в Новій Ушиці, Барі, Дунаївцях, Браїлові й Жмеринці. Він відзначав, що в українських полках його 54-ї дивізії випадків непорозумінь з населенням майже не було. Тим більше, що Д. Паліїв розвозив і поширював серед населення відозви уряду УНР щодо завдань австро-угорського війська, спілкувався виключно на українській мові, тому галичани і наддніпрянці швидко порозумілися. Особливо відзначилися стрільці Легіону УСС [141, с. 58–60; 242].

Невдовзі М. Тарнавського призначено офіцером штабу 54-ї дивізії у Жмеринці, де він спільно з Д. Вітовським займався цивільними справами, зокрема паспортизацією населення, видачею дозволів на організацію підприємництва, виїздами закордон. У ті дні він познайомився з архікнязем Вільгельмом Габсбургом. Після того як частина польських легіонів з австро-угорської армії перейшла на бік Антанти, командування роззброїло інші польські частини й планувало ліквідувати Легіон УСС. Проте на його захист виступили не лише політики Галичини, але й декілька воєначальників армії. Цісар Карл теж вважав доцільним зберегти військову формацію УСС і підпорядкував її синові ерцгерцога Стефана, 23-літньому командирові групи

австрійських частин. Він служив у 13-му Золочівському полку уланів, володів українською мовою, добре знав творчість Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника й поважав галичан. У вільний час ходив у сорочці-вишиванці, за що українці величали його Василем Вишиваним. На Великій Україні архікнязь неодноразово захищав Легіон УСС від обвинувачень австрійського командування. Але довго співпрацювати з ним не вдалося: 27 березня М. Тарнавського призначили комендантом великого табору колишніх військовополонених і поворотців з полону у м. Дарниця під Києвом [273, с. 496].

Табір у Дарниці створило командування російської армії в роки Першої світової війни. Він фактично був пересильним пунктом: сюди скеровували військовополонених з австро-угорської і німецької армій, яких сортували й вивозили вглибину Російської імперії. Причому полонені слов'яни : українці, поляки, чехи – в табори на європейській частині, до Волги, решта – в Сибір, Туркестан та ін. За Центральної Ради табір виконував зворотні функції: сюди прибували бранці з російських таборів і по змозі відправлялися на батьківщину. Серед них було чимало українців з Галичини і Буковини. “Був це велетенський шмат землі, на якому таборив влітку київський гарнізон, – згадував про перші дні служби на новому місці М. Тарнавський. – Для старшин тут вибудовано невеличкі дімки, а вояцтво очевидячки жило в наметах. Там я застав аж 14-тисячну товпу полонених, голодних, знетерпеливих до краю, без даху над головою”[141, с. 62–63].

Досвідчений командир налагодив організаційну роботу: насамперед створив штаб – адміністрацію табору за рахунок наявних старшин, розподілив полонених на групи за військовим зразком і призначив із них командирів чот, сотень, куренів. Встановив зв'язок і співпрацю з австрійсько-шведською місією Червоного Хреста, яка суттєво допомогла в організації медичного обслуговування та харчування бранців. Як виявилось, частина солдат підпала під вплив більшовицької агітації. Комендант табору відразу ж відправив їх на батьківщину. Велику увагу підполковник Тарнавський приділяв полоненим

українцям. Він наказав звести їх у окремі підрозділи і проводив серед них – галичан і буковинців – виховну роботу з тим, щоб вони не поспішали повертатися в австрійську армію, яка вела бойові дії на італійському, албанському та сербському фронтах. Він пропонував землякам вступати до формації Січових Стрільців у Києві під проводом уродженця Львівщини Євгена Коновальця [273, с. 496; 242].

Українську військову частину – Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців із числа полонених галичан і буковинців сформовано у Києві за підтримки Центральної Ради у листопаді 1917 р. Ініціаторами її створення були військовополонені галицькі старшини Є. Коновалець, Р. Дашкевич, Ф. Черник та діячі Галицько-Буковинського комітету. Наприкінці 1917 р. курінь мав 500 стрільців під командуванням Є. Коновальця. Він суттєво посилювався після того, як із царицинського табору полонених до Києва втекла група старшин Легіону УСС, зокрема А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, Д. Герчанівський, які згодом стали командирами київських січовиків. А вже у період Першої українсько-більшовицької війни (грудень 1917–березень 1918 рр.) січовики Є. Коновальця стали ядром молодого українського війська, брали активну участь у обороні Києва та подальших боях за незалежність України й одними з перших вступили у визволену столицю. “3 березня 1918 р. січові стрільці з гайдамаками, за якими у віддалі кількох годин походу тягли німці і запорожці, ввійшли в столицю, – писав С. Ріпецький. – Привітало їх загальне захоплення київського населення, бо за три тижні свого побуту в столиці більшовики встигли страшенно йому дошкулити. Квітами привітав січових стрільців Київ” [285, с. 79].

Формацію київських січовиків М. Грушевський вважав своєю гвардією, а В. Винниченко стверджував, що таке військо народжується один раз у сто літ. Отже, 26 березня курінь дістав найменування 1-й полк Січових Стрільців, а його чисельність досягла 3000 стрільців, причому 75% відсотків склали західні українці. У цьому була значна заслуга М. Тарнавського. Відразу ж після приїзду

до Києва він установив зв'язок із січовиками та його командуванням. Насамперед, був радий побачити фронтових побратимів, колишніх вояків Легіону УСС, які теж з ентузіазмом зустріли свого команданта. З полковником Коновальцем він домовився відправляти в полк щонайбільше стрільців і старшин. Як потім згадував – по кілька десятків, навіть сотню щоденно. Крім того, за обов'язком служби, М. Тарнавський зустрічався з колишнім приятелем з Легіону УСС полковником В. Дідушком, який очолював штаб комендатури Києва. Коли наприкінці квітня 1918 р. стався переворот і в Україні утвердився при владі гетьман Павло Скоропадський, М. Тарнавський радив командування полку СС, зокрема полковникам Є. Коновальцю та А. Мельникові зберегти національну військову частину, хоча до нової влади ставився неоднозначно. Особливо турбувала його відсутність патріотично налаштованого українського війська – гаранта незалежності Української Держави, її русифікація, внутрішня політика Гетьманату, опора на заможну частину суспільства [242; 247].

Вірогідно, що діяльність М. Тарнавського у Києві не сподобалася австро-угорському командуванню. Наприкінці травня він отримав нове призначення – командиром полку піхоти у Бірзулі, який складався майже повністю з чехів. Його завданням було забезпечити підтримку порядку в окрузі на відтинку 70 км до Дністра. Щоб надійно утримувати владу й присікати найменші виступи селянства проти свавілля окупаційних військ і місцевих поміщиків його полк отримав додатково чотири сотні стрільців і гарматну батарею. Влада чекала від М. Тарнавського виконання поліцейських функцій, від яких він категорично відмежовувався. Навпаки, виступав проти свавілля каральних загонів і поміщиків, самовправних реквізіцій війська. Отже, скривджене українське селянство шукало і часто знаходило захист у нього. Але на початку вересня його полк перекинули на італійський фронт і Тарнавський отримав нове призначення – командиром куреня 16-го Мазурського полку [152, с. 23].

У ті дні йому довелося короткочасно відвідати Галичину, де важко захворів і помер його батько о. Омелян. Після похорону повернувся до війська й був

скерований до колишнього свого 35-го Золочівського полку стрільців, який дислокувався у Могилеві-Подільському. За короткий час його перевели у 19-й Львівський полк стрільців. Наприкінці жовтня, коли Австро-Угорська імперія розпочала розпадатися, а на її уламках творилися незалежні Польща, Чехословаччина й у перших днях листопада Західно-Українська Народна Республіка, М. Тарнавський отримав нове призначення – командиром 16-го Мазурського полку, який складався з поляків і був повністю здеморалізований, практично без командирів. За наказом командування він ешелонами перекинув полк до Польщі, яка відродилася 11 листопада 1918 р. Причому, приймає логічне рішення: переправляти його повз Галичину, де поява озброєного полку під час українсько-польської війни була би небажаною, по маршруту Вінниця–Дубно–Ковель–Краків. Отже, всі шість сотень полку він передав у Краків польській військовій владі та отримав відповідні документи про виконання завдання. Так буденно закінчилася його 29-літня служба в австро-угорській армії та, як він сподівався, участь у світовій війні [241, с. 252–253; 242].

У цей час у Галичині сталися історичні події. 18–19 жовтня 1918 р. широкопредставницька конституанта у Львові проголосила утворення Української держави, обрала Українську Національну Раду з президентом Є. Петрушевичем, на яку було покладено реалізацію доленосної постанови. Під загрозою приєднання краю до відродженої Польщі, Військовий Генеральний Комісаріат під керівництвом старшин Д. Вітовського, І. Рудницького, Д. Палієва, С. Горука, Н. Гірняка, В. Старосольського та інших, здебільшого колишніх вояків УСС, у ніч на 1 листопада 1918 р. здійснив силами зібраних вояків безкровне повстання у Львові й Галичині та передав владу Національній Раді. 9 листопада було створено уряд держави на чолі з К.Левицьким, зокрема й Секретаріат військових справ. Першим військовим міністром ЗУНР став полковник Дмитро Вітовський [319, с. 48].

Проте поляки, які набагато переважали українське населення Львова, та мали чимало військовиків, як у складі гарнізону, так і прибулих легіонерів, дуже

швидко оговталися: створили під командуванням капітана Ч. Мончинського штаб і мобілізаційні пункти, захопили склади зброї й сформували військові частини, які на 21 листопада об'єднали 4,7 тис. вояків. Маючи проти себе близько 1600 українських стрільців і старшин прибулого полку УСС, поляки у перші дні боїв захопили вокзал, летовище і низку важливих об'єктів міста й вчинили жорсткий опір українцям, організували погром єврейської ділянки міста [225, с. 400–415].

Саме у час перших боїв на захопленій поляками Львівський вокзал прибув з Кракова підполковник М. Тарнавський. Він намагався перейти утворену лінію фронту до своїх, але був арештований польським патрулем і кинутий у тюрму Бригідки, де перебували полонені українські старшини. Звідти його з іншими арештованими відправлено на вокзал і вивезено до Кракова, де кинуте в табір для інтернованих Домб'є. Цей великий табір на околицях міста побудували австрійці на початку Першої світової війни. У ньому перебувало 12 тис. полонених російської та італійської армій. У листопаді 1918 р. поляки звільнили бранців і скеровували сюди інтернованих українців з Галичини, а також військовополонених з Галицької армії й Армії УНР (загалом 10 тис.) [215, с. 85–90].

Тут перебували відомі й близькі М. Тарнавському люди, зокрема, діяч Української національно-демократичної партії і посол австрійського парламенту, член Української Національної Ради В. Загайкевич, літературознавець К. Студинський, старшини Легіону УСС В. Старосольський і П. Франко, художниця Олена Кульчицька. Разом з ними він відсвяткував Різдво 1919 р., намагався підтримувати моральний дух людей, зокрема із В. Загайкевичем зібрали кілька сотень вояків на коляду, під час якої висловили впевненість у визволенні з неволі, подальшій службі українській справі. Між тим, унаслідок хвороби Тарнавського звільнили з табору і відправили на лікування в Баден біля Відня. В австрійській столиці він звернувся до ліквідаційного референта військового міністерства, яким виявився колишній

командант Легіону УСС полковник А. Варивода, з проханням допомогти повернутися в Галичину. Швидко отримавши необхідні паспорт, документи на проїзд через Мукачів–Сколе дістався до тимчасової столиці ЗУНР Станиславова, щоб стати в лави Галицької армії [141, с. 73–74].

Як бачимо, формування світогляду, національної свідомості та становлення військового командира Мирона Тарнавського проходило в умовах піднесення українського руху, який у відносно сприятливій ситуації, створеній австро-угорською конституційною монархією, досягнув значних результатів. Його покоління формувалося під впливом активної діяльності громадсько-політичних формацій Галичини, зокрема політичних партій, товариств “Просвіта”, “Сокіл”, “Січ”, Греко-католицької церкви, які відстоювали рівноправність українців з іншими народами Австро-Угорщини, їх державно-політичні права, пропагували соборність України “від Сяну до Дону”.

Великою фаховою школою для Тарнавського стала майже 30-літня служба в австро-угорській армії та участь у битвах Першої світової війни, в ході якої отримав досвід бойової майстерності й керівництва військом. Особистий героїзм і відвага в боях вдало поєднувалися з умінням вишколювати, виховувати і керувати сотнями, куренями і полками на полях битв. Важливим був його внесок у кадрове забезпечення Легіону Українських Січових Стрільців. Отже, у Галицьку армію в напружений період її становлення і бойових дій на фронтах українсько-польської війни М. Тарнавський прийшов висококваліфікованим і досвідченим командиром, з великим прагненням включитися у збройну боротьбу народу за незалежність Батьківщини.

Розділ 3.

УЧАСТЬ У РОЗБУДОВІ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ТА БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЗУНР

3.1. Організатор Підльвівського фронту

На початку лютого 1919 р. підполковник М. Тарнавський прибув у тимчасову столицю Станиславів і зголосився до Державного секретаріату військових справ з бажанням служити в Галицькій армії. “Вітовський дуже зрадив, побачивши мене, – згадував він. – Ми звиталися сердечно, як рідні брати.

– Як з неба злітаєте для нас, – сказав він на radoщах. – Саме треба, як умерти, команданта відтинку під Львовом. Від цієї хвилини можете себе уважати ним” [141, с. 75].

Військовий міністр доповів Тарнавському про складну ситуацію на фронті та проблеми у реорганізації армії. На початку лютого українські війська стабілізували фронт по лінії Белз–Рава-Руська–Немирів–Краковець–Судова Вишня – північні, східні й південні околиці Львова (Крукеничі–Хирів–Турка), загалом близько 350 км. У ході військового будівництва до кінці 1918 р. було завершено формування бойових груп – оперативно-тактичних одиниць Галицької армії, які утримували фронт. Вони склалися із сотень і, рідше, з куренів та мали довільну структуру і різну чисельність. На чолі груп стояли, зазвичай, колишні старшини австро-угорської армії, чимало вихідців з Легіону УСС, які їх і сформували. Начальна Команда Галицької армії, яку очолив у грудні прибулий з Наддніпрянщини генерал Михайло Омелянович-Павленко, встановила з бойовими групами зв'язок, організувала тверде управління ними, стала призначати командирів і надсилати поповнення зі створених Окружних військових команд краю. Головним напрямком бойових дій Галицької армії була захоплена поляками столиця ЗУНР. “Львів, у якому згідно з рахунком Сопотницького (командир польської Городоцької бойової групи чисельністю 2400 вояків і в ті часи автор спогадів – авт.) було 15000 польського війська, –

писав пізніше генерал М. Омелянович-Павленко, – можна було порівняти з далеким, наперед висуненим заборолом, що до нього вели два важливі ходи сполучення, а саме: Перемишль–Львів і Замость–Львів. На знищення цієї групи ворожих сил, тобто приневолення її до здачі, ми повинні були в першу чергу спрямувати всі наші зусилля” [132, с. 120].

Отже, наказом Державного секретаріату військових справ від 1 лютого 1919 р. М.Тарнавського іменовано полковником і призначено командувачем найважливішого в оперативному значенні Підльвівського фронту. Після чотирьохденної відпустки в Золочів він прибув у Бібрку, де дислокувався штаб бойової групи “Схід”. Команданту підпорядковувалися дві бойові групи “Схід” та “Старе Село”, курені і сотні яких тримали фронт у облозі Львова на ділянці Рясна Польська–Брюховичі–Збоїще–Малехів–Львівська Різня–Чортівська Скала–Сихів–Сокільники–Скнилів. Їх основу складали стрілецькі сотні і курені Легіону УСС та курені надіслані із Золочева, Бережан, Станиславова, Коломиї.

Групу “Схід” утворив командир 1-го полку УСС сотник З. Носковський із сотень січовиків і мобілізованих з навколишніх сіл. Вона мала близько 1000 стрільців і старшин, 25 кулеметів і 6 гармат. Згодом група посилилася сотнями з Тернополя, Золочева, Бережан, її очолив отаман О. Букшований. Групу “Старе Село” сформував із сотень січовиків отаман О. Микитка. Її суттєво поповнили коломийські курені четаря В. Букшованого і поручника О. Найдю та 1-й Станиславівський сотника Л. Макарушки і 2-й Станиславівський сотника Б. Гіліцінського. Загалом обидві групи нараховували до 5000 стрільців і старшин [239, с. 133–134].

Перше знайомство з підпорядкованими військовими частинами залишило у підполковника М. Тарнавського, кадрового офіцера, неоднозначне враження. Його не влаштовувала організація і структура війська, окремих бойових груп, їх забезпечення харчами і обмундируванням. “Хай скаже той, що має бодай яке-небудь відношення до військовості, – згадував він, – яке пригноблює вражіння робить на чоловіка вид машеруючої частини, що в ній бачиться що

другого стрільця, зодягненого в якусь купецьку кацабайку, і що четвертого в довгому по кістки кожусі, до того ж в якійсь волохатій кучмі на голові” [141, с. 77].

Та особливо турбувала мала кількість вояків на Підльвівському фронті, який за оперативними розрахунками повинен мати не менше 40 тис. стрільців і старшин. Артилерія була укомплектована старими австрійськими гарматами, давно знятими із озброєння, до того ж не забезпечена гарматня. На відміну від поляків, які мали можливості для маневрування, наприклад, за пару годин перекинути з Рясного до Сихова військові частини, українське військо не мало рокадних шляхів вздовж лінії фронту навколо Львова. Тому маневрування частинами було дуже складним і перекинути курінь чи полк із артилерією з району Рясного до Сихова зайняло б не менше двох днів. Слід було оновити штаб і підібрати на місце його начальника артилерії, добровольця з австрійської армії підполковника Паппа де Яноші, який не користувався авторитетом серед українського старшинства, більш вправного старшину. Всі ці та багато інших проблем М. Тарнавський вирішував з перших днів вступу на посаду у тісній взаємодії з начальником штабу Галицької армії полковником Євгеном Мішковським (Мишківським). Уродженець Києва, 36-літній полковник Генерального штабу російської армії отримав ґрунтовну військову освіту: закінчив Полтавський кадетський корпус, Чугуївське піхотне юнкерське училище і Миколаївську академію Генерального штаба. Мав багатий фронтовий досвід служби, здебільшого на штабних посадах – начальника штабу 12-ї Сибірської стрілецької дивізії, у складі якої брав участь у Галицькій операції російської армії 1914 р. і боях на Стрипі 1915 р. Згодом очолював штаби 1-ї Туркестанської піхотної дивізії та 32-го армійського корпусу. До Галицької армії він прибув у середині грудня 1918 р. за запрошенням урядової делегації ЗУНР разом із генералами М. Омеляновичем-Павленком і В. Гембачовим, полковниками М. Какуріним і Д. Кануковим та іншими офіцерами колишньої російської армії [241, с. 332–334].

Величезною заслугою полковника Є. Мішковського перед військом і найбільшим досягненням його військової кар'єри була радикальна реорганізація Галицької армії у січні–лютому 1919 р., в результаті якої вона за своєю структурою, тактикою і стратегією перетворилася із напівпартизанських бойових груп і загонів в одну з найкращих армій Східної Європи. Зважаючи на характер українсько-польської війни і наявні умови, Є. Мішковський як прихильник маневрених бойових дій обґрунтував командуванню армії та командантам бойових груп та об'єднань нову концепцію реформи військового будівництва і знайшов підтримку, в першу чергу серед кадрових старшин, зокрема М. Тарнавського, О. Микитки, В. Курмановича й військового міністра Д. Вітовського. “Аж з початком 1919 р., завдяки Начальникові Штабу полковникові Мішковському, – відзначав відомий український військовий історик полковник Осип Думін, – Українська Галицька Армія одержала остаточно однакостайну організаційну схему, по якій перестроїлася вона на регулярну армію. Від цього часу УГА ділилася на три корпуси по чотири бригади, разом 12 бригад. Кожна бригада складалась з 4-х куренів піхоти, гарматного полку, відділу кінноти, сотні саперів та інших помічних відділів. В склад піхотного куреня входило 3–4 сотні піхоти і сотня скорострільів” [223, с. 74].

Таким чином, саме М. Тарнавському довелося безпосередньо реорганізувати військо Підльвівського фронту й підвищувати його боєздатність – формувати Галицький корпус, який отримав найменування 2-й або Осадний, за своїм прямим призначенням. Насамперед він підібрав здібних і енергійних помічників. Першим із них став новий начальник штабу корпусу полковник Альфред Шаманек. Німець за походженням народився і виріс у Львові, закінчив Кадетську школу і Віденську військову академію. За спиною 35-літнього офіцера австро-угорської армії були бої в Галицькій битві 1914 р., на італійському фронті та Сирії, де потрапив у англійський полон, але пощастило втекти. У грудні 1918 р. А. Шаманек повернувся додому і вступив на

службу до Галицької армії. Очолював штаби групи “Схід”, 2-го галицького корпусу і армії, пройшов у лавах УГА весь її бойовий шлях. Трагічно загинув у квітні 1920 р. [180, с. 1068].

Під керівництвом полковника М. Тарнавського начальник штабу особисто створив 2-ий галицький корпус. “Говорить про Шаманека я можу лишень словами найвищого признання, – згадував він. – Думаю, що не лише я так характеризуватиму цю постать, що золотими буквами записалася в нашу історію, зокрема історію наших визвольних змагань... Був це старшина незвичайно роботящий, видатний фахівець у воєнному ремеслі, і, що найважливіше, прив’язаний до нашої справи цілою силою своєї шляхетної душі...За великі особисті прикмети любили його всі його співробітники, хоч який він був для них вимагаючий. Любив його й я так, як любить вояк вояка за його військові блискучі прикмети” [141, с. 80].

М. Тарнавський відзначав, що серед його близьких помічників начальник оперативного відділу штабу корпусу 24-літній сотник Ганс Кох, теж уродженець Львова, німець за походженням, однополчанин по 35-му Золочівському піхотному полку на російському фронті. Талановитий штабіст згодом став начальником оперативного відділу Генерального штабу УГА. Він прекрасно володів українською мовою, завоював авторитет і повагу особового складу. Ад’ютантом командира корпусу став молодий 24-літній четар Дмитро Паліїв, один із активних організаторів і провідників Першолистопадового повстання 1918 р. у Львові, ад’ютант його керівника Д. Вітовського. Він надовго, до останніх днів М.Тарнавського, був його найближчим помічником і соратником [276; 277; 278].

Впродовж лютого реорганізація військ фронту і створення 2-го галицького корпусу було завершено. М. Тарнавський із помічниками багато часу проводили безпосередньо у військах, часто на передній лінії, підбирали командний склад, формували бригади, полки, курені та сотні, організовували їх матеріально-

технічне забезпечення, піднімали морально-бойовий дух стрільців, готували їх для битви за визволення столиці ЗУНР.

В результаті напруженої військово-організаційної діяльності старшинського складу та вмілого керівництва з боку командування корпусу й перш за все – полковника Мирона Тарнавського, сформовано чотири стрілецькі бригади з гарматними полками у кожній. Найбоездатнішою була 1-ша бригада Українських Січових Стрільців під командуванням випускника Львівської Політехніки, ветерана січового стрілецтва, командира Легіону УСС Осипа Букшованого (1890–1937), який загинув у часи сталінського терору в Україні [241, с. 7–19]. Начальником штабу бригади, який дислокувався у Красові на Щиреччині, призначено сотника УСС Мирона Луцького. На інші керівні посади управління та бригадних підрозділів М. Тарнавський призначав знайомих і провірених на фронті старшин: сотника В. Щуровського (медико-санітарний відділ), четаря М. Заклинського (мінометний відділ), сотника М. Стронського (обозна валка), четаря А. Бабюка–М. Ірчана (прес-квартира). Для проведення душпастирської діяльності були запрошені о. А. Базилевич, о. Є. Кушлик і о. М. Каровець.

1-ша бригаду УСС склали два полки: 1-й під командуванням З. Носковського, який мав три курені – сотника Б. Білінкевича і поручників О. Івановича (так званий „Курінь Смерті”) та С. Іваницького. В полку служили відомі січові старшини Р. Купчинський, Р. Кузьма, С. Волинець. Другий полк мав два стрілецькі курені. Крім того, бригада мала кінний відділ січовика Л. Лепкого, Вишкіл у Розвадові під командуванням сотника В. Краснопери, Кіш в Станиславові під проводом сотника Р. Дудинського та гарматний полк отамана Я. Воевідки з вогневими позиціями в околицях Зубри, Сокільників і Сихова. Загалом 1-ша бригада УСС була прекрасно укомплектована, мала фронтовий досвід і вважалася однією з найбоездатніших у корпусі. Згідно зі штатним розкладом стрілецька сотня нараховувала 206–220 вояків, з них п’ять

старшин, курінь – 830–880 вояків і з них 25 старшин, бригада загалом 4,5–5 тис. стрільців і старшин [239, с. 151–153].

У ті ж дні на базі групи „Старе Село” продовжено формування 2-ї бригади, яка отримала найменування Коломийської, оскільки поповнювалася поборовцями з Покуття і частково Буковини. Її очолив майор-доброволець австро-угорської армії, чех за походженням Франц Тінкль, якого згодом замінив сотник Р. Дудинський. Штаб бригади був укомплектований здебільшого січовими старшинами і розміщувався у с. Зубра під Львовом. Бригада отримала чотири стрілецькі курені, гарматний полк сотника С. Мацькевича та панцирний поїзд. Однак вона була малочисельною – нараховувала всього 2,5 тис. вояків і за боєздатністю суттєво поступалася бригаді УСС [69, с. 88–89].

У січні–лютому 1919 р. із куренів і загонів бойової групи “Наварія” командування корпусу М. Тарнавського сформувало 3-тю Бережанську бригаду, яка утримувала фронт на півдні Львова, в районі сіл Скнилів–Сокільники. Її очолив доброволець підполковник австро-угорської армії Арнольд Вольф (1877–1924), досвідчений командир і вправний фахівець військової справи, що закінчив кадетську і старшинську школу, на фронті командував полком. У Галицькій армії виріс до командира корпусу, генерала-хорунжого. До складу бригади ввійшли п'ять піхотних куренів, з яких навесні сформували два стрілецькі полки сотників І. Козака та П. Баковича, гарматний полк під командуванням сотника Ю. Шепаровича. У квітні 1919 р. бригада нараховувала близько 4,5 тис. вояків [69, с. 90–91].

Полковника Тарнавського хвилювало формування 4-ої Золочівської бригади, яку дислоковано на фронтовому відтинку Великі Грибовичі–Малехів–Кривчиці–Пасіки. Її командиром був фронтовий побратим, колишній організатор і курінний Легіону УСС Степан Шухевич, згодом, у міжвоєнні роки, визначний адвокат і громадсько-політичний діяч, приятель генерала Тарнавського. Зауважимо, що у штабі й відділах бригади служили відомі в Галичині старшини Олена Степанівна, Мирон Заячківський, Степан Гайдучок.

Одним з перших заходів М. Тарнавського стало перенесення штабу бригади (начальник – сотник Володимир Галан) з Курович (Золочівщина) ближче до фронту – в район Борщович під Львовом. Бригада мала чотири курені піхоти та два полки артилерії: легкої і важкої, яка прибула з Наддніпрянщини, під командуванням сотника В. Лясковського та начальника штабу поручника В. Галана. Вона утримувала фронт по лінії Великі Грибовичі–Малехів–Ляшки Муровані–Сороки Львівські–Чортівська Скала–Пасіки. По закінченні реорганізації бригада мала близько 4,5 тис. бійців і командирів й становила досить поважну збройну силу [69, с. 92–93].

Реорганізація корпусу стала важливим етапом його розбудови – створила умови для успішного ведення бойових дій, але далеко не вирішила всіх болючих проблем армії. На нарадах у Начальній Команді полковник М. Тарнавський пропонував посилити корпус особовим складом, оскільки 9-тисячний корпус здатний лише на пасивну оборону. Штурмувати Львів і вести вуличні бої з переважаючими силами поляків у нього не вистачало людей. Артилерійським полкам бракувало нової техніки, слід було негайно замінити застарілі австрійські гармати на російські, до яких легше діставали боєприпаси. Водночас не вистачало набоїв: Тарнавський доповідав, що його талановитий начальник артпостачання поручник І. Гинилевич закуповував набої й снаряди в селах запілля, інколи навіть за Збручем: „Безсила лють брала, коли бачилося ідейність та вишколеність вояцтва, талановитість комендантів, хоч і як їх мало було, словом багато даних для успішного ведення боїв, а тут дрібна торгівля набоями, захланність селянства, нерозсудливі потягнення уряду. До речі, як же легко могли ми мати тоді десятки вагонів амуніції, коли б на місці нашої керуючої верстви, складеної з цілого апарату політиканів-аматорів, було двох-трьох думаючих людей!” [141, с. 82].

Ще будучи на Великій Україні у 1918 р. М. Тарнавський пересвідчився, що на Правобережжі колишній російський Південно-Західний фронт залишив десятки військових складів і баз зброї, набоїв і гарматнів, амуніції,

обмундирування, яким можна було забезпечити мільйонні армії. Центральна Рада і гетьман П. Скоропадський продавали все це на Дон, Кубань, навіть в Грузію і Вірменію. Саме з цих джерел озброювалися десятки і сотні українських отаманських загонів, які воювали з усіма і проти усіх. Частково дісталася й Галицькій армії від Гетьманату та Директорії УНР. Але недостатньо, оскільки її чисельність перевищувала навесні 1919 р. 100 тис. вояків. За цих обставин М.Тарнавський вважав, що слід негайно і повноцінно здійснити проголошену 22 січня 1919 р. у Києві злуку, об'єднання УНР і ЗУНР в єдину могутню Українську державу та її збройні сили у потужну армію з єдиним командуванням. „Бо фронт під Львовом, – наголошував він, – в'язався нерозривно зі загально українською ситуацією й усіма фронтами (зауважимо, що війська УНР утримували сусідні з УГА Холмський і Волинський fronti). – Втім випадку не рішалася по біда на якомусь одному відтинку, бо це загальної ситуації не змінювало. Треба було українським урядам...творити одну суцільну українську армію з одним авторитетним командуванням та покінчити з „двома Українами”, між якими трохи не доходило до одвертого бою. Але люди, що кермували тоді долею народу, на те не були спосібні”[141, с. 83].

У цьому висновку відчувається масштабне мислення майбутнього воєначальника, об'єктивна оцінка геополітичної ситуації навколо України, яка збігалася з думками вищого командування Армії УНР. Про це виразно свідчить доповідна записка начальника оперативного відділу Головного штабу полковника (згодом генерал-полковника) Миколи Капустянського від 14 лютого 1919 р: “Більшовики наступають на Рівне. Тили Львівської групи – 2-го галицького корпусу під загрозою. У Рівному лише 1500 багнетів групи Шаповала, але йому поставлено завдання спільно з 2-м галицьким корпусом визволити Львів. Між тим, Львівська група поляків нараховує 10–15 тис., тоді як на Галицькому фронті ми взагалі маємо 22–23 тис. багнетів і 127 гармат. Отже, штурмувати Львів не слід. Успіх операції під великим запитанням. Якщо ж будемо місто атакувати, це приведе до втрат, а за цей час більшовики візьмуть

Рівне. В першу чергу, слід зосередитись на боротьбі з більшовиками, що піднесе авторитет України в очах Заходу. Проблема Львова буде вирішена пізніше” [5. арк. 148].

У цій непростій ситуації полковник Тарнавський націлив свій штаб і командирів полків, куренів і сотень провадити посилену вишкільну і виховну роботу, готувати військо до наступальних операцій. Особливу увагу звертав на підвищення боєздатності стрілецького куреня, який став основною організаційною і тактичною одиницею галицької піхоти й був здатний виконувати самостійні бойові завдання. Дійсно, типовий курінь з трьох стрілецьких і кулеметної сотень мав по штату 1300 бійців і командирів, відділи піхотних гармат, саперів, зв'язківців(телефоністів), гонців, санітарів, обозну валку. В бою, зазвичай, він взаємодіяв з артилерією. Командир корпусу вважав за потрібне брати особисту участь у призначенні командирів куренів. В результаті ними стали досвідчені фронтові старшини Б. Загайкевич, Б. Білінкевич, С. Іванович, П. Бакович, Л. Макарушка, С. Заліпський, Ф. Запутович, Л. Макарушка (згодом начальник оперативного відділення штабу 1-го корпусу, після війни провідний діяч Української національно-демократичної партії, а в час Другої світової – член Військової Управи дивізії “Галичина”). Ретельно підбиралися командири сотень. Взагалі, на всіх етапах своєї служби, М. Тарнавський прагнув виховати надійних помічників – командирів усіх ступенів. Крім фахових якостей, які були справою наживною, він розвивав у них високі морально-політичні. Намагався, насамперед, позбавитися кастового офіцерського духу, притаманного австрійській, німецькій та іншим арміям. В результаті, як відзначав Лев Шанковський, “Галицька армія була по формі й змісту народною, демократичною армією, зразком для не однієї армії, що претендує на назву демократичної армії. Слід підкреслити, що демократичність УГА цілком не перешкоджала дисципліні й карності в УГА, яка, незважаючи на важкі її переживання в боротьбі з різношерстими противниками, завжди була зразкова” [331, с. 174–175].

Враховуючи позиційний характер бойових дій в облозі Львова, полковник М. Тарнавський прагнув розбудувати корпусну артилерію, укомплектувати її фаховим командирським складом, новими зразками артилерійського озброєння. Поповнення укомплектованими гарматними батареями 2-й корпус отримував із найкращого в УГА гарматного кошу в Золочеві та з Коломиї і Станиславова. Крім того, у розпорядження М. Тарнавського для посилення військ облоги Львова командир наддніпрянського корпусу Січових Стрільців полковник Є. Коновалець надіслав два гарматних полки з особовим складом. За короткий термін корпус повністю замінив австрійські гармати на бойову техніку російського зразка, які отримував від Армії УНР, зокрема через Золочів. Корпусну артилерію посилили наддніпрянські січові батареї далекобійних 107-мм польових гармат і 152-мм гаубиць, які могли обстрілювати цілі у Львові на відстані понад 12 км [239, с. 172].

М. Тарнавський формував на окремих ділянках фронту артилерійські групи у складі 3–4 батарей. Зокрема, на фронті 4-ї Золочівської бригади створив три групи: “Північ” (район Дубляни–Брюховичі), Схід” (Ляшки Муровані–Сороки Львівські) та “Південь” (Підбірці–Винники–Чижки). Останньою командував сотник Володимир Галан, який закінчив Золочівську гімназію, був активним діячем “Пласту” та “Січі” й напередодні світової війни вступив до війська і призначений у старшинську школу артилерії в Інсбруці. Воював на італійському та російському фронтах, де потрапив у полон, з якого втік до рідних Глинян й у час Першолистопадового повстання 1918 р. очолив загін та перебрав владу у містечку. Згодом став командантом запасного Золочівського гарматного кошу, командиром полку Золочівської бригади [111, с. 45; 242]. По війні залишив змістовні спогади.

Таким чином, від перших днів діяльності на посаді команданта бойових груп Підльвівського фронту та 2-го галицького корпусу полковник М. Тарнавський прагнув кардинально реорганізувати свої війська та підвищити їх боєздатність. Завдяки багатому досвіду та зразковому ставленню до

виконання своїх відповідальних обов'язків, за короткий термін 2-й корпус набрав риси чітко структурованого, добре укомплектованого особовим складом, належно озброєного і готового до рішучих бойових дій у найближчому часі.

Політичний провід ЗУНР на чолі з президентом Національної Ради Є. Петрушевичем та головою уряду К. Левицьким домагалися якнайшвидшого визволення столиці держави Львова. Коли два чолвих наступи на місто виявилися безуспішними, було узгоджено план генерала М. Омеляновича-Павленка: ударом на Городок – Судову Вишню перерізати залізничне сполучення поляків Львів–Перемишль, блокувати і зайняти місто. У цій операції, яка увійшла в історію війни як Вовчухівська наступальна (17 лютого – 18 березня 1919 р.), корпусу М. Тарнавського було поставлено завдання активізувати бойові дії в околицях Львова, загрожуючи штурмом, відтак скувати противника й не дати йому змоги перекидати війська зі Львова у напрямку головного удару Галицької армії [210, с. 138–141].

Незважаючи на значний опір поляків, бригади 3-го корпусу просувалися до залізниці, але в районі Городка були зупинені. Генерал М. Омелянович-Павленко наказав кинути туди лівофлангову з 2-го корпусу бригаду УСС, яка атакою зламала опір поляків під Городком, зайняла Вовчухи курінями О. Станиміра та О. Івановича, вийшла впритул до залізниці та своєю артилерією обстріляла й відкинула ворожі панцерні поїзди. Львів по суті був блокований, що спричинило велику паніку серед його мешканців і навіть гарнізону. Тим більше, що інші частини корпусу полковника М. Тарнавського при підтримці артилерії атакували околиці Львова – зайняли Збоїща, оточили Майорівку, Сихів, Богданівку, Кульпарків. Особливо дошкуляли полякам курені Золочівської бригади отамана С. Шухевича, які ввійшли у приміські Дубляни, а коли польські літаки намагалися бомбувати бойові порядки, командир кулеметної сотні сотник П. Іванів розмістив кулемети на даху сільськогосподарської школи і розігнав їх щільним прицільним вогнем [46, арк. 27].

Проте, за вимогою Антанти успішно розпочату операцію припинено для проведення мирних переговорів міжнародною місією, яка прибула до Львова і Ходорова – Ставки Начальної Команди. В результаті, переговори, внаслідок вимог уступити полякам Львів і половину території ЗУНР, закінчилися провалом, а поляки використали перемир'я для посилення свого війська. Лише 5 березня бойові дії відновилися. Ввечері того дня відзначилися артилеристи далекобійних батарей 2-го корпусу на ділянці фронту 4-ї Золочівської бригади, які прицільним ударом накрили величезні склади з боєприпасами в районі Головного вокзалу. Потужні вибухи сколихнули місто, виникли пожежі. Паніка охопила польське населення та військовий гарнізон. Люди намагалися покинути Львів, але шлях перетяли українці. Коли розвідники отамана С. Шухевича проникли у місто й доповіли про ситуацію, він звернувся до М. Тарнавського за дозволом своєю бригадою атакувати місто. Але командант корпусу заборонив ризикувати. По-перше, не мав наказу відхилитися від плану операції. По-друге і головне, як він потім згадував, фронт корпусу не був достатньо насичений військами: для наступу планували створити ударні групи, підтягти їх до лінії фронту, посилити артилерійською підтримкою, тобто здійснити наступ з мінімальними втратами. Атака ж Львова єдиною Золочівською бригадою загрожувала невиправданими втратами й не гарантувала успіху [144, с. 146–147].

Пізніше отаман С. Шухевич дорікав Тарнавському за нерішучість у ті дні, хоча знав, як свідчить О. Думін, що корпус був послаблений вилученням найбоєздатнішої 1-ї бригади УСС й кинуті на Городок, та що генерал М. Омелянович-Павленко теж утримувався від штурму Львова. Польський гарнізон міста теж послаблено: частину легіоністів перекинуто на оборону Городка, зауважував О. Думін, але “Начальна Команда побоювалася, що коли Другий корпус займе столицю, то його частини здеморалізуються у великому місті і втратять свою бойову вартість. Тому не виконала тієї операції” [223, с. 107–108].

Слід додати, що Л. Шанковський впевнено заявляв, що “безчинність бригад II Корпусу під Львовом сильно причинилася до катастрофи березневої офензиви Галицької армії. Вони двічі могли вирішити бій за Львів цього пам’ятного березня 1919 р. Вперше, коли в дні 5 березня стався жахливий вибух амуніції на Чернівецькому дворці у висліді бомбардування його українською важкою артилерією. Гуперт (тодішній командир бойової групи польських військ під Львовом – авт.) подає, що тоді вибухло 600 тис. піхотних набоїв і 15000 гарматних стрілень. Вибух викликав повну паніку серед польської залоги Львова, яка подекуди кинулася врозтіч. Цю хвилину треба було використати й кинути негайно до наступу на Львів усі бригади, що його окружали. Українські війська були б тоді зовсім певно здобули Львів” [333, с. 132–133; 143, с. 147–149].

Про те, що Начальна Команда і полковник М. Тарнавський мали рацію, свідчив розвиток подальших боїв другої фази Вовчухівської операції. 1 березня поляки зосередили на львівському напрямі немалі сили: бойові групи генералів Й. Лєсневського, З. Зелінського, Я. Ромера, полковників М. Кулінського, Г. Мінкевича і В. Сікорського, загалом 23 тис. багнетів та ще 15 тис. мали групи генералів В. Івашкевича, якого Ю. Пілсудський призначив командувачем Галицького фронту і отримав завдання перейти в наступ по усьому фронту, а також А. Лістовського і Е. Ридз-Смігли. Від 13 березня вони розпочали активні бойові дії, а 17 березня перейшли у наступ, відкинули українців від залізниці і розблокували Львів, потіснвши частини 1-го і 3-го корпусів Галицької армії на схід. Поляки зайняли Магерів, Янів, Яворів. Лише корпус М. Тарнавського продовжив утримати позиції в облозі галицької столиці [347, с. 188–189].

Хоча ініціатива на Галицькому фронті перейшла до поляків, домогтися значних успіхів їм не вдалося: українські війська перейшли до жорсткої оборони на всьому фронті. Ю. Пілсудський 30 березня у листі до генерала В. Івашкевича підсумував результат офензиви й відзначив, що головним її досягненням стала ліквідація блокади Львова та загрози його втрати. Він пропонував до підходу

підкріплення утрималися від великих операцій, хіба що відсунути українців від околиць Львова. У ті дні маршал Польщі неодноразово просив Париж терміново надіслати на Галицький фронт сформовану і озброєну у Франції 60-тисячну армію польського генерала Ю. Галлера [50, арк. 39].

Отже, у квітні бойові дії розгорнулися в основному на фронті 2-го корпусу полковника М. Тарнавського. З начальником штабу А. Шаманеком він майже не покидав командного пункту. Про бої першої половини квітня свідчила тодішня польська хроніка: “4 квітня. Українська артилерія обстрілювала Скнилів, Кульпарків. 4-та сотня 5-го полку піхоти у випаді на Сихів завдала втрат противникові, взято в полон офіцера і 6 стрільців. Здобуто 6 скорострілів. 8 квітня. Під Львовом – підвищена активність української артилерії. Відбито досить сильний патруль супротивника, який намагався просунути до польської оборони під Голосками... 15 квітня. Залога Львова під проводом генерала Єнджеєвського під сильним вогнем противника атакувала українські позиції... Противник залишив Чортову Скелю і навколишні села. Полонено 128 вояків” [50, арк. 150].

15–17 квітня 1919 р. командант корпусу постійно перебував на командному пункті командира Золочівської бригади С. Шухевича, який прийняв на себе основний удар поляків. Оборона бригади пролягала по лінії Сороки Львівські – цвинтар Лисинич – Чортова Скеля – Пасіки, охоплюючи серпом західні околиці Львова. Бойові дії бригади підтримувала артилерія – полк сотника В. Лясковського. Вранці 15 квітня польський 36-й полк піхоти за підтримки артилерії і кінноти атакував район Чортової Скелі. Полякам вдалося потіснити 12-й курінь і, розвиваючи наступ вздовж залізниці, захопити 16 квітня Лисиничі й Підбірці, а також Чортову Скелю і Пасіки Міські. М. Тарнавський кинув у бій два курені резерву, які повернули Лисиничі, але ненадовго. Поляки підтягнули свіжі сили й після короткого перепочинку відновили наступ у напрямі Чишок і Малехова, які не раз переходили із рук в руки. У бою за Чишки відзначився 11-й курінь сотника С. Заліпського, який заслужив подяку в наказі. Та все ж полякам

вдалося виконати наказ Пiлсудського – відсунути українців від Львова: до кінця квітня вони зайняли Миклашiв, Пiдберезцi, Брюховичi, Великi i Малi Грибовичi, Сокiльники, Басiвку. Це була значна втрата для корпусу Тарнавського, оскiльки українців вибили iз добре облаштованої фортификацiйними спорудами позицiї [111, с. 53–56].

Позатим над Галицькою армiєю i 2-м корпусом М. Тарнавського, зокрема, нависла небезпечна загроза. До середини травня польське командування посилило вiйська Галицького фронту. Зокрема на фронтi 2-го корпусу Тарнавського зосередилися групи генералiв Єджеєвського, Конаржевського та Кралiчка, якi мали до 11 тис. багнетiв, кiннi, гарматнi, летунськi частини та три панцирнi потяги. На фронт прибула з Францiї 66-тисячна армiя генерала Ю. Галлера, який очолив Схiдний фронт загалом i згiдно з розробленим планом спiльно з вiйськами генерала Iвашкевича у травнi мав завдати могутнього удару по Галицькiй армiї, вiйськах Армiї УНР Холмського i Волинського фронтiв, зайняти захiдноукраїнськi землi до Збруча й забезпечити сполучення Польщi з Румунiєю. За пiдрахунками польського iсторика М. Климецького, на 13 травня 1919 р. вiйська Схiдного фронту генерала Галлера склали чотири могутнi угруповання: 1. Генерала А. Карнiцького – 2735 багнетiв i 1715 шабель; 2. Генерала Д. Одри – близько 25000 солдатiв; 3. Полковника З. Стрелецького – 6950 багнетiв i 40 шабель; 4. Генерала В. Iвашкевича – близько 8500 багнетiв i 800 шабель. Отже, всього в бойовому станi поляки мали близько 46 тис. багнетiв i шабель, 200 гармат, 900 кулеметiв. Спiльно з допомiжними i тiловими частинами сили польського фронту, якi перейшли у загальний наступ 14 травня 1919 р., становили 80 тис. солдатiв i офiцерiв. Їхнi бойовi дiї активно пiдтримала авiацiя i бронепоїзди. 80-тисячне угруповання полякiв мало 900 кулеметiв, 200 гармат, кiнноту i авiацiю, бронепоїзди й цими силами 14 травня перейшло у наступ по всьому фронту [348, с. 49].

Зосередження польських вiйськ для стратегiчної операцiї не залишилося непомiченим українською вiйськовою розвiдкою й викликало занепокоєння

командування УГА. Враховуючи реальне співвідношення сил і стан армії, її тодішній начальник штабу генерал В. Курманович опрацював перспективний план подальшої війни, який підтримали командири корпусів М. Тарнавський, О. Микитка та А. Кравс. На нараді 27 квітня за участю членів уряду ЗУНР В. Курманович запропонував відтягнути армію на південь від Львова й закріпитися на рубежі Дністра, маючи в тилу Карпати та прихильну Чехословаччину. Таким чином, ЗУНР утримувала би нафтовий басейн і, маючи вихід залізницями на Захід, могла б перекинути з італійського полону 40 тис. вояків і закупити озброєння. В такій ситуації польська армія зіштовхнулася б на широкому фронті з Червоною армією. Але військовикам на чолі з командувачем армії генералом М. Омеляновичем-Павленком не вдалося переконати політичний провід країни, який все ще прислуховувався С. Петлюри. Це змусило М. Омеляновича-Павленка і В. Курмановича подати у відставку, яку, зрештою, уряд С. Голубовича не прийняв [226, с. 4–5].

Головні удари поляки завдали на стратегічних флангах Галицької армії: по військах 1-го корпусу О. Микитки – на півночі, та 3-го корпусу – на півдні. Користуючись значною перевагою, супротивник прорвав оборону і швидко просунувся у напрямку Броди–Красне, обійшовши корпус Тарнавського з правого флангу, та у напрямку Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну. До 28 травня польські групи генералів Карніцького та Єнжеєвського зайняли Броди, Радивилів, Олесько, Підгірці, Золочів й вийшли у тили військ Тарнавського, які продовжували з боями утримувати позиції. До кінця місяця поляки дійшли до Бережан. Слід зауважити, що командувач Галицької армії генерал М. Омелянович-Павленко вважав непотрібним вступати у бої проти сильного ворога й намагався зберегти не територію, а військо. Тому відступ здійснювався планово, організовано, хоча були втрати полонених і військового майна. Виконуючи наказ командування, М. Тарнавський виводив з-під ударів ворога й здійснював організований відступ 2-го корпусу в район Тернополя–Чорткова. Проти його бригад діяли група генерала А. Карніцького (4500

багнетів і шабель) та лівофлангові дивізії полковника В. Сікорського і генерала Ф. Александровича з угруповання В. Івашкевича [348, с. 66].

Однак зауважимо, що відступ майже без боїв значна частина особового складу корпусу сприйняла з незадоволенням і нерозумінням. “Для великої частини стрільців, а саме на відтинку 2-го корпусу, по відтисненню його поляками з підльвівських позицій, – писав колишній старшина Т. Марітчак, – дальший відворот був не тільки великою несподіванкою, але й подією зовсім незрозумілою! Польські війська наступали тоді головними силами на обидва крила нашої Армії, на 1-й і на 3-й корпуси, а на 2-й не натискали майже зовсім, знаючи добре, що він і без того муситиме відступити, щоби не попасти в “кліщі”. Сьогодні це загальновідома річ, але тоді, в навалі свіжих подій, велика частина стрілецтва цієї вищої стратегії зрозуміти не могла, і не розуміла...А коли Армія докотилася на останній окравок Галичини, що був тоді рівночасно взагалі останнім куском вільної української території, коли на цьому малому шматкові землі скупчилися фронтові частини, всілякі тилові формації, різні державні установи й тисячі розбитків та збігців – почали витворюватися там просто загрозливі настрої. Причин було досить. Тут поляки, на Збручі більшовики, на галицькому Покутті румуни, військове положення трагічне, а політичне ще гірше. Люди зачали тратити голову й віру” [256, с. 3–4].

Таким чином, 28 травня 1919 р., після короткого бою з авангардом польської Львівської, перейменованої у 5-ту дивізію піхоти, генерала З. Стрелецького частини корпусу Тарнавського залишили Золочів, а 30 травня – Тернопіль. В повідомленні польського генштабу Ю. Пілсудському від 31 травня 1919 р. навіть зазначалося, що Галицька армія по суті розгромлена повністю, її залишки розбігаються й чисельність корпусів складає: 1-й корпус Микитки – 5,4 тис., 3-й корпус Кравса – 6,0 тис. і 2-й корпус Тарнавського – 8,4 тис. Відзначимо, що ці цифри не відповідали дійсності й були дуже занижені (з наміром догодити Варшаві). До речі, на тогочасній польській оперативній карті район дислокації Галицької армії під Чортковом зазначений написом “Банди

українські”. Але поляки недооцінили боєздатність і силу армії ЗУНР [49, арк. 133].

У стані ейфорії від успіхів польських військ і вважаючи справу розгрому Галицької армії dokonаною, за вказівкою Варшави Ю. Галлер зняв із Східного фронту кілька дивізій, які перекинуто на захід, в район збройного конфлікту з Чехословаччиною. Тож у підпорядкуванні нового командувача польськими військами у Галичині генерала В. Івашкевича залишилося три піхотні дивізії (близько 25 тис. вояків), 75 гармат і до 400 кулеметів, які розтягнуто на досить широкому фронті, що створювало нову ситуацію і перспективи контрудару для українських корпусів [348, с. 74–75].

Ще й досі залишаються недостатньо дослідженими взаємини між ЗУНР і більшовицькою Росією 1919 р., які безпосередньо чи потенційно впливали на ситуацію в Галичині. Між тим, для Москви, яка була в стані війни з Польщею, ЗУНР і Галицька армія вважалися її природними союзниками. Чи не тому ленінський уряд пильно стежив за розвитком подій в Галичині, домагався певних заходів для використання ситуації на свою користь, перш за все для перетворення краю у місток для перенесення вогню більшовицької революції в Центрально-Східну Європу. Московська преса постійно друкувала повідомлення з українсько-польського фронту, зокрема про бойові дії 2-го галицького корпусу М. Тарнавського. “Українське військо, що оточило Львів, – йшлося в газеті “Правда”, – має багато артилерії. Воно стоїть в кількох кілометрах від Львова. Згідно з останніми повідомленнями, бої точаться біля самої львівської застави”. В іншому номері газети відзначалося, що в околицях Львова йдуть запеклі бої між українцями і поляками. “У них беруть участь українські літаки, які кидають на місто бомби. Нині місто після артилерійської підготовки заатаковано з півночі і півдня. Бої між українцями і поляками йдуть в районі Соکیلників, Кривчиць” [90. 1919. 5 січня].

У зв’язку з приходом до влади в Угорщині прокомуністичного уряду Бела Куни і проголошенням там радянської влади, водночас із виникненням

Баварської радянської республіки, Москва прагнула порозумітися з урядом ЗУНР, оскільки готувала похід Червоної армії в Угорщину. “Просування в частину Галичини і Буковини конче потрібне для зв’язку з радянською Угорщиною, – писав В. Ленін 22 квітня 1919 р. Головнокомандувачу Червоної Армії Й. Вацетісу. – Це завдання треба вирішити швидко і потужно” [236, с. 522–523]. А вже 7 травня уряд радянської України на чолі з Х. Раковським звернувся до уряду ЗУНР із заявою про невтручання у внутрішні справи ЗУНР і визнання державного кордону з нею по Збручу. Водночас він пообіцяв надати допомогу озброєнням, але за умов розриву з Петлюрою, пропуску Червоної армії в Румунію та ін. Антирадянський заколот М. Григорєва, армію якого планували перекинути через Галичину на захід, та польська травнева офензива підвищили увагу Москви до ЗУНР. 20 травня 1919 р. штаб Південно-Західного фронту стурбовано доповідав у Кремль: “Армія Галлера налічує 97 тис. солдатів та офіцерів і має близько 5 тис. французьких летунів... Польське військо розгорнуло енергійний наступ на Східну Галичину; як наслідок – деякі галицькі елементи висловлюються за союз із Радянською владою. Стало відомо про заяву Галлера, який пообіцяв через два тижні відкинути більшовиків за Дніпро” [36, арк. 1–2].

У зв’язку з воєнними невдачами Галицької армії у травні 1919 р., коли поляки притисли її майже до Збруча–Дністра, радянський уряд України сподівався на цей раз отримати позитивну відповідь щодо пропозицій Х. Раковського. Згадуючи ті важкі для галичан часи, газета “Український прапор” Є. Петрушевича визнавала: “Серед національного табору Галичини, навіть серед урядових сфер ЗУНР були такі, котрі в ім’я ідеї національної єдності готові були піти на союз з більшовиками, аби тільки відбити Галичину і Західно-Українські землі від Польщі і інших окупантів”. Серед прихильників діалогу з більшовиками УСРР був навіть голова галицького уряду Сидір Голубович [97, 1928. 1 липня].

У нас немає прямих свідчень, що вже тоді М. Тарнавський висловлювався за союз з Червоною армією, але у червні він таки надіслав спеціальну місію до її командування на переговори, які, щоправда, не увінчалися конкретним результатом. Проте, саме не без його участі Галицька армія у січні 1920 р. пішла на союз з більшовиками. На початку червня 1919 р. по інерції польські війська силами окремих частин продовжували наступ на деяких відтинках фронту. Зокрема, амбітний командир дивізії полковник Сікорський, у ході безоглядного просування на ділянці 2-го галицького корпусу у ніч на 7 червня зайняв Чортків і Ягольницю. Причому його передова група майора Й. Якліча, окупувавши ці населенні пункти, втратила зв'язок із сусідніми частинами. Ситуація на цьому відтинку фронту стала відома командирам українських бригад А. Бізанца і А. Вольфа з корпусу М. Тарнавського. Саме вони стали ініціаторами сміливого плану – завдати контрудар по слабій ланці польського фронту в районі Чорткова [242; 239, с. 370–374].

3.2. Чортківська операція – вершина командирського хисту М. Тарнавського

Чортківська стратегічна наступальна операція Галицької армії 8–28 червня 1919 р. за визнанням багатьох вітчизняних і зарубіжних військових істориків була найбільшим її успіхом в українсько-польській війні 1918–1919 рр. „ Дарма, що Галицька армія була чисельно слабша від свого польського противника й технічно йому зовсім не дорівнювала, – наголошував Л. Шанковський. – Чисельно і технічно польська армія була сильніша, як Галицька армія (за польськими даними – у три рази: близько 30 тис. вояків проти 10 тис. – авт.), але незважаючи на те, Галицька армія розбила її в кількох блискуче запланованих і виконаних операціях та змусила поляків до безперервного відвороту, аж на лінію Броди–Олесько–Белзець–Гологори–Перемишляни–Стратин–Книгиничи–Букачівці... Вона посувалася кожного дня з боями 7,5 км й була віддалена тільки 20 км. від лінії Бертелемі і тільки 40 км. від Львова”. Водночас

Л. Шанковський відзначив морально-психологічні наслідки операції: „Факт, що впродовж трьох тижнів Галицька армія біла свого сильнішого противника й ударемнила всі його контрнаступи, причинився до внутрішнього переродження Галицької армії, яка з того часу виявляє велику бойову і моральну силу. Про цю силу свідчить її похід на Київ, який почався тільки кілька днів після переходу Галицької армії за Збруч та який своїми блискучими перемогами над Червоною армією немов нагадував щойно пережиті перемоги в Чортківській офензиві” [333, с. 370–371].

Отже, цілком виправдано, що літопис Чортківської наступальної операції Галицької армії має достатній пласт науково-історичних та мемуарно-аналітичних праць, насамперед безпосередніх її учасників – генералів О. Грекова, М. Омеляновича-Павленка, В. Курмановича, старшин С. Шухевича, Т. Марітчака, В. Галана, Л. Макарушки, О. Станіміра, П. Миговича, Л. Шанковського, А. Бізанца, Є. Яворівського та ін. Усі вони відзначали, що особливо на першому етапі – прориві під Чортковом – визначну роль відіграв 2-й галицький корпус під командуванням полковника (від 13 червня – генерала) Мирона Тарнавського [111; 226; 252; 256; 331; 339].

Зауважимо, що на початку червня 1919 р. ситуація на українсько-польському фронті змінилася на користь Галицької армії. Під впливом успішного розвитку травневої офензиви та намагаючись якнайскоріше зайняти повністю Східну Галичину, польські генерали розкинули свої дивізії по всьому фронті, що спричинило суттєве зменшення щільності фронту і утворення в ньому прогалів, прикритих незначними силами. Вважаючи Галицьку армію розбитою, генерал Ю. Галлер перекинув найбоєздатніші дивізії в зону чесько-польського прикордонного конфлікту. Зокрема, начальник розвідки Галицької армії сотник Вислоцький 5 червня повідомив Начальну Команду і командирів корпусів, що його розвідники в районах на південь від Тернополя до Ягольниці, тобто перед фронтом 2-го галицького корпусу, не виявили скільки-небудь серйозних сил ворога [48, арк. 219].

Саме тоді серед командування корпусу М. Тарнавського народився сміливий план контрнаступу Галицької армії – ударом саме на його дільниці в напрямку Ягольниця–Чортків–Тернопіль і далі. За свідченням отамана В. Волощука, 4 червня 1919 р. на нараді командирів бригад 2-го корпусу та за участю підполковника А. Бізанца – командира 7-ї Львівської бригади було розглянуто пропозицію, яку схвалив М. Тарнавський, завдати полякам контрудару і перейти в наступ. “Вольф і Бізанц, а так само всі інші присутні старшини, – наголошував Р. Волощак, – були тоді свято переконані в повний успіх цього плану, при негайному його переведенні. Всі свято вірили, що цим разом напевно здобудемо Львів й осягнемо бажані нам границі” [256, с. 6].

Наступного дня делегація старшин корпусу прибула до генерала М. Омеляновича-Павленка, який указом Є. Петрушевича був звільнений з посади головнокомандувача армії, але справи своєму наступникові ще не передав. За дорученням М. Тарнавського делегацію очолював отаман А. Бізанц. На нараді 5 червня у с. Товстому – тимчасовій Ставці після доповіді виконуючого обов’язки військового міністра, начальника Генерального штабу армії полковника В. Курмановича про становище на фронті, виступив генерал М. Омелянович-Павленко. Він пропонував відступити за Збруч, об’єднатися з Армією УНР, спільно з нею відкинути більшовицькі війська і потім визволити Галичину. Натомість отаман А. Бізанц наполягав на негайному контрнаступі, посилався на високий морально-бойових дух вояків, зокрема корпусу Тарнавського та на сприятливу ситуацію перед його фронтом. Він виклав план контрнаступу, який підтримали присутні старшини корпусу – командири полків Р. Волощук і М. Дибуняк, а також В. Зубрицький, М. Ліщинський, Ю. Шепарович, інші учасники наради [326, с. 16, 22].

Хоча фактивний командувач армії на той час В. Курманович не був прихильником сміливого плану старшин 2-го корпусу, водночас не відкидав його по-суті. Про це свідчить його наказ від 5 червня, в якому зазначалося: “Я, полковник Курманович, як шеф Штабу Армії, даю вам – командувачам корпусів

– наказ відразу з'явитись до своїх військ на фронт і сказати воякам від мене таке: “кожний вояк окремо, і всі разом, повинен дати собі ясну відповідь, чи він іще справді посідає національну і вояцьку честь, чи вояки є готові битись аж до останньої краплі крові і захищати цей останній шмат своєї батьківщини, чи вони є рішені розпочати новий переможний похід, щоб звільнити своїх батьків, матерів і сестер. Скажіть воякам, щоб вони – пам'ятаючи свою вояцьку присягу – відразу припинили дальшій відступ, а я наказую їм бути готовими до вирішального вдару” [239, с. 371].

Наступного дня полковник М. Тарнавський надіслав до Начальної Команди свого начальника штабу підполковника А. Шаманека, який спільно з оперативним відділом армії розробив і узгодив план наступальної операції. М. Омелянович-Павленко все ж підписав свій останній наказ щодо переходу в наступ, але з обмеженими цілями – відкинути противника до берегів Золотої Липи. Наступ на Львів із завданням його звільнення він вважав ризикованим. Проте, якраз у ті дні під тиском С. Петлюри, Є. Петрушевич прийняв рішення замінити М. Омеляновича-Павленка генералом Олександром Грековим, який був прихильником рішучих дій і вважав можливим звільнення Львова. План операції після деяких сумнівів схвалив також начальник штабу армії полковник В. Курманович [241, с. 23].

Але у зв'язку із зміною командування армії, початок операції розвивався практично без участі Начальної Команди й вирішальну роль відіграли ініціативні самостійні дії командира 2-го корпусу полковника Тарнавського та командирів бригад. Особливо відзначився командир 7-ї Львівської бригади А. Бізанц, який ввечері 6 червня отримав зі штабу корпусу повідомлення, що командування армії не суперечить наступу його бригади на Чортків, але “за неуспіх наступу він платить своєю головою”. Водночас йому підпорядкували 3-ю Бережанську бригаду підполковника А. Вольфа [326, с. 23].

Ці бригади першими заатакували супротивника і у ніч на 8 червня відбили Ягольницю, примусивши її оборонців – батальйони 40-го полку піхоти

відступити до Чорткова. Отже, наступальна операція корпусу М. Тарнавського розпочалася вдало і командант розвивав успіх. “8 червня за наказом командира Другого корпусу 1-ша бригада УСС, 3-тя Бережанська, 4-та Золочівська і 7-ма Львівська бригади мали рішучим наступом оволодіти Чортковом, – відзначив дослідник українсько-польської війни Микола Литвин. – Незважаючи на дощ, який розмив дороги, наступ розвивався досить динамічно. Саме місто, що його обороняла польська група майора Й. Якліча, з фронту атакувала 3-тя бригада А. Вольфа... Курені бригади січовиків і Золочівської бригади С. Чмелика, які наступали на Вигнанку, завдали удару противникові з флангу. 7-ма бригада енергійно просувалася вздовж залізниці і зайняла станцію Біла-Чортківська”. Таким чином, комбінованим ударом полковник М. Тарнавський під вечір 8 червня захопив важливий стратегічний пункт і вузол комунікацій поляків на Галицькому фронті, а також 150 полонених, 52 кулемети, 6 гармат і 60 тис. набоїв, яких так бракувало українцям [239, с. 376; 153, с. 9].

У ґрунтовній праці “Чортківська офензива” Л. Макарушка подав повний склад 2-го галицького корпусу М. Тарнавського у період операції. Вважаємо за потрібне навести його дані [252, с. 52–59]. Отже, командування корпусу включало: командант – полковник Мирон Тарнавський, начальник штабу – підполковник Генерального штабу Альфред Шаманек; начальник оперативного відділення поручник Ганс Кох. До складу корпусу входили чотири бригади – 1, 3, 4 і 7-ма.

1-ша бригада УСС: командант – отаман Осип Букшований, начальник штабу – сотник Мирон Луцький. Командир 1-го полку УСС – сотник Зенон Носковський, начальник штабу – поручник Роман Купчинський. Окремі курені: командир 1-го – поручник Михайло Староселець, ад’ютант Володимир Калина; командир 2-го – сотник Богдан Білінкевич, ад’ютант поручник Михайло Чичкевич; командир 3-го – поручник Сократ Іваницький, ад’ютант четар Іван Біляч. Гарматний полк: командир – сотник Ярослав Воєвідка, ад’ютант поручник Петро Прудиус.

3-тя Бережанська бригада: командант – підполковник Арнольд Вольф, начальник штабу – сотник Франко Запутович; командир 5-го піхотного полку – сотник Северин Козак, командир 6-го піхотного полку – сотник Петро Бакович; у складі полків діяло п'ять куренів. Гарматний полк: командир – сотник Юліан Шепаревич.

4-та Золочівська бригада: командант – полковник Степан Хмелик, начальник штабу – сотник Остап Луцький. Командири піхотних полків: 7-го – сотник Петро Газдайка, 8-го – поручник Павло Іванів; полки мали по два стрілецьких куреня. Гарматний полк: командир – сотник Петро Лясковський.

7-ма Львівська бригада: командант – отаман Альфред Бізанц. Піхотні полки: 13-й – командир сотник Роман Волощук, ад'ютант – поручник Северин Мокрицький; 14-й – командир сотник Михайло Дибуляк, ад'ютант четар Степан Федак; полки мали п'ять піхотних куренів. Гарматний полк: командир – сотник Ернест Кнейфель.

12-та бригада: командант – отаман Омелян Лисняк. Бригада формувалася у ході операції і мала два піхотні курені.

Як бачимо, 2-й галицький корпус був досить організованою силою, а його особовий склад пройнятий прагненням визволити батьківщину від польських завойовників, що проявилось в перших днях Чортківської операції – прориві ворожої оборони. Скориставшись успіхом М. Тарнавського, наприкінці 8 червня в пролом вступив 1-й корпус О. Микитки, зайняв Копичинці, просуваючись на північ. 9 червня 3-й корпус А. Кравса рішучим наступом зайняв Язловець і приступив до форсування Стрипи. Польська дивізія полковника В. Сікорського зазнала важких втрат, відступала й намагалася закріпитися в районі міст Бучач–Підгайці, куди генерал Івашкевич спішно підтягував свіжі війська: групу генерала Л. Бербецького, посилені полки 4-ї дивізії генерала Ф. Александровича, гарматний полк, щоб локалізувати наступ українців [52, с. 6–7].

Українська авіація виявила безпосередньо в Бучачі щонайменше 6–7 піхотних батальйонів. За вказівкою М.Тарнавського його начальник штабу А. Шаманек організував взаємодію українських частин, які 11 червня рішучим натиском розгромили польські частини і визволили Бучач. Крім того, Шаманек знешкодив контрудар польської групи військ у фланг 1-го корпусу в районі Тереховлі й ворога було відкинуто до Тернополя. Підсумовуючи першу фазу Чортківської операції, за поданням нового командарма генерала О. Грекова, диктатор ЗУНР Є.Петрушевич відзначив групу командирів підвищенням у військових званнях. Першим в історії УГА галицьким генералом-четарем став Мирон Тарнавський, підвищений у званні до генерала-четаря також Антін Кравс. Звання полковника отримали О. Микитка, А. Шаманек, А. Вольф і С. Чмелик, підполковника – А. Бізанц, А. Долуд та ін. [61, с. 345].

Зауважмо, що в австро-угорській армії служили й отримали генеральський чин чотири галичанина: генерал-поручник Антін Лаврівський, генерал-майори Йосип-Михайло Вітошинський-Доброволя (у складі його бригади на російському фронті діяв Легіон УСС, згодом був радником НКГА, помер 1931 р. у Львові), Степан Кобилянський (брат письменниці Ольги Кобилянської) і Фелікс Шепаревич (помер у російському полоні 1917 р., мав синів – Едмунда і Фелікса, старшин Галицької армії) [328, с. 41]

Генерал В. Івашкевич докладав усіх зусиль для організації стійкої оборони на Галицькому фронті, створивши потужний вузол опору в районі Тернополя – на напрямку головних ударів українського війська. У місті розмістився штаб полковника В. Сікорського, який мав близько 20 батальйонів піхоти з артилерією. Наказом генерала О. Грекова 13 червня 1-й і 2-й галицькі корпуси об'єднано в армійську групу генерала Тарнавського, який отримав завдання розгромити тернопільське угруповання поляків і визволити місто [188, с. 343].

Битва за Тернопіль тривала 14–15 червня. Комбінованим ударом галицьких бригад з півдня і сходу були частково або повністю розгромлені польські 8, 10, 12, 13, 19 і 24-й полки піхоти (14–20 батальйонів), захоплені полонені, бойова

техніка, інші трофеї. У другій половині дня 15 червня Тернопіль знову став українським. Успіхові битви сприяли вдале командування генерала Тарнавського та бойові дії 1-ї бригади УСС. Коли командиру групи донесли, що противник кинув з-під Купчинців сильне угруповання генерала Бербецького з наміром завдати контрудар у лівий фланг наступу українців, Тарнавський вислав назустріч боєздатну бригаду січовиків отамана О. Букшованого. Висунуті вперед на пагорби гарматні батареї та кулеметні сотні зустріли ворога нищівним вогнем, а стрімка стрілецька атака змусила поляків втікати з поля бою [205, с. 217].

Після визволення Тернополя армійську групу генерала Тарнавського було розв'язано і 2-й корпус отримав окреме завдання розвивати наступ у напрямку Бережан, де зосередилися основні сили поляків, щонайменше 20 батальйонів піхоти з артилерією. “План передбачував оточити цю силу в Бережанах, знищити її та здобути її військові запаси, – свідчив Л. Шанковський. – Якби цей план був НКГА удався, ворог був знищений і відповідні військові запаси здобуті, ніякі вже польські сили не були б могли протиставитися походу Галицької армії на Львів. Таким чином, від бережанської операції залежав увесь вислід Чортківської офензиви”[333, с. 166]. Отже, саме генералові Тарнавському командування Галицької армії доручило виконання надзвичайно відповідального завдання. “В дні 17-го червня підійшли бригади 2-го корпусу під Бережани, – писав про Чортківську операцію колишній її учасник, командир куреня бригади УСС поручник Любомир Макарушка. – Не лише Начальна Команда, але й коменданти більших та менших зєднань Галицької армії, здавали собі з цього справу, що центральною боєвою операцією у третьому етапі червневої офензиви буде бій за Бережани” [252, с. 27].

Слід відзначити, що польська оборона Бережан опиралася на вигідні природні умови – пагорби Лисоні і Диких Ланів, річку Ценівку та добре розбудовані під час Першої світової війни фортифікаційні споруди (до речі, які займали тоді курені Легіону УСС). Крім того, залізниця Ходорів–Львів та

мережа шляхів у тилу давали можливість супротивнику підкидати резерви й здійснювати маневрування. Оборону займали близько 20 батальйонів першої лінії. Усвідомлюючи, що чоловою атакою прорвати ворожу оборону важко, генерал Тарнавський силами 3-ї і 7-ї бригад розгорнув наступ через Лисоню і Дикі Лани, щоб скувати головні сили поляків, а 1-ша бригада УСС обходила Бережани з півночі та завдавала головного удару з тилу. Відтак зранку 20 червня стрімкою атакою 3-тя Бережанська бригада частиною сил захопила залізничну станцію Потутори й, користуючись розгубленістю поляків, просувалася по Диких Ланах у тил бережанській групі ворога з півдня. Водночас бригада січовиків захопила Жуків і обійшла Бережани з півночі. Її бойові дії підтримала артилерійська група (15 гарматних батарей). 20 червня бої точилися з перемінним успіхом, противник підкидав резерви, намагаючися утримати важливий рубіж. На жаль, НКГА не підтримала бойові зусилля корпусу Тарнавського силами сусіднього 3-го корпусу, який міг сприяти повному оточенню бережанського угруповання поляків. Тому у ніч на 21 червня супротивнику вдалося відступити основними силами з Бережан у бік Рогатина й, таким чином, зберегти значну кількість війська Центральної групи генерала Зелінського [52, с. 11].

Відзначимо, що сусідні 1-й і 3-й корпуси теж досягли чималих результатів. Корпус О. Микитки швидко просувався на північ, 22 червня зайняв Золочів, а 24-го – Броди. Причому, напередодні у Броди увірвалася червона кіннота, але за домовленістю з галичанами, відступила. Водночас корпусу А. Кравса вдалося зламати запеклий опір поляків й 22 червня зайняти Рогатин й просуватися на Ходорів. Ситуація на українсько-польському фронті змусило Варшаву шукати гідного виходу, що відбилося на переговорах керівництва Польщі з місією УНР під проводом генерала С. Дельвіга. С. Петлюра скерував місію із завданням домогтися припинення українсько-польської війни, оскільки вести її на два фронти, тобто ще й з радянською Росією Україна була неспроможною. Відтак, 16 червня С. Дельвіг уклав договір про припинення з 21 червня бойових дій на

Волинському напрямку та у Східній Галичині на демаркаційній лінії, яка залишала ЗУНР близько 25% території на південному сході. Але Є. Петрушевич не визнав цю угоду [149; 242; 227; 175].

Події на українсько-польському фронті були також у центрі уваги червоної Москви і радянського уряду України в Харкові. Польовий штаб Реввійськради Республіки регулярно доповідав В. Ленінові, Л. Троцькому про успіхи Галицької армії, яку оцінював у 30 тис. вояків, в Чортківській операції. Для радянської Росії, яка вела війну проти Польщі і УНР, придбати такого союзника було б дуже важливо. Найбільшу зацікавленість виявляло командування 12-ї армії, яка вела бої проти Армії УНР на Правобережжі. Окремі її частини з готовністю вступали у переговори з галичанами, як це було 23–30 червня у Бродах, Вишнівцях та Дубно [33, арк. 45].

Успіхи Галицької армії примусили Ю. Пілсудського негайно прибути до Львова і перебрати командування військами. Він підтягнув свіжі сили й спішно створив ударне угруповання для переходу у контрнаступ. За польськими даними, його війська на 23 червня нараховували 38613 багнетів, 2144 шабель, 797 кулеметів і 207 гармат. Згідно з даними польської розвідки, корпуси Галицької армії мали 24300 багнетів, 400 шабель, 376 кулеметів і 144 гармат [345, с. 96–97].

Генерал М. Тарнавський, зрештою як й інші командири корпусів, 24–25 червня відчували посилення ворожого опору. На деяких ділянках фронту полякам вдалося призупинити наступ українців. Зокрема, бригади 2-го корпусу лише після кровопролитних боїв наблизилися до Львова й втягнулися у затяжні бої на рубежах Перемишлян і висот під Гологороми. Саме на ділянку фронту 2-го галицького корпусу генерала Тарнавського, як найзагрозливішу, після наради у Львові, прибув 26 червня під Гологори маршал Ю. Пілсудський, щоб особисто керувати контрофензивою. Там він отримав телеграми з Парижу про дозвіл Антанти повністю окупувати Східну Галичину, причому дозволялося використати армію генерала Галлера, яку спершу передбачалося кинути

виключно на більшовицький фронт. 27 червня генерал Івашкевич повідомив Генеральний штаб у Варшаві, що “наша контрофензива за повернення теренів Східної Галичини розпочинається протягом найближчих годин” [43, арк. 13].

Ю. Пілсудський і Головне командування Війська Польського були впевнені в успіху контрнаступальної операції. На 28 червня 1919 р. полякам вдалося зосередити на Галицькому фронті великі сили, які складали бойові групи генералів В. Єнджеєвського, З. Зелінського, Ф. Александровича, Л. Желіговського, Д. Конаржевського, загалом близько 41000 багнетів і 2150 шабель, 207 гармат, 797 кулеметів у першій лінії. Крім того, 6-та дивізія стрільців – 7700 вояків і 62 гармати складала резерв Головного командування [345, с. 96].

Хоча Галицька армія продовжувала активні бойові дії, а її корпуси на 28 червня отримали наступальні завдання, становище на фронті з кожним днем ускладнювалося. По-перше, набагато розтягнувся фронт, що послабило бойові порядки бригад і корпусів. На відміну від поляків, які мали потужні резерви і активно залучали їх до битв на території ЗУНР, Галицька армія таких можливостей не мала. По-друге, й головне, галичанам бракувало зброї і набоїв. Єдиний канал для їх поповнення – УНР, в результаті поразок на фронтах війни з більшовицькою Росією, знаходилася у катастрофічному стані, а її армія затиснута на клаптику території в районі Кам’янця-Подільського. Намагаючись збільшити військо, генерал О. Греков наказав сформувати два нові корпуси, вісім бригад. До війська зголосилося на визволених землях близько 100 тис. добровольців. Але озброєння вистачило лише на 15 тис. – три стрілецькі бригади, решту людей відпущено по домівках [223, с. 149].

Отже, напередодні переходу поляків у контрнаступ Галицька армія була суттєво послаблена й супротивнику, особливо в районі Гологор, на ділянці головного удару – по корпусу Тарнавського, вдалося зосередити набагато сильніше угруповання. “Наступ ворожих військ розпочався 28-го червня о годині 4-й вранці, – писав Л. Макарушка. – Найсильніший удар прийшов на

середущому відтинку фронту, на 2-й корпус, на схід від Перемишлян. Яку вагу прив'язувала нововідроджена Польща до загарбання західноукраїнських земель, вказує між іншим та обставина, що сам голова польської держави очолив ту акцію. Маршал Пілсудський, Начальник Держави, як звучав тоді його титул, перебрав особисто команду над польською армією в Галичині” [252, с. 37].

Командування Галицької армії не передбачало такого розвитку подій й генерал О. Греков наказав о п'ятій ранку 28 червня відновити наступ по усьому фронту із завданнями: 1-му корпусу – здобути Красне, 3-му – Ходорів, а корпусу Тарнавського прорвати оборону поляків під Перемишлянами й просуватися на Глиняни–Львів. Але поляки випередили українців й перейшли у наступ раніше. Згідно з наказом Пілсудського, головний удар завдали сили 6-ї дивізії стрільців, дивізії В. Сікорського та групи генерала З. Зелінського з району Гологір і південніше – у лівий фланг 2-го корпусу в напрямку Золочева [252, с. 35].

Війська генерала Тарнавського перейти до оборони й впродовж 28 червня намагалися втримати свої позиції. Але під вечір командири бригад доповіли генералові, що скінчилися набої і боєприпаси для артилерії і Тарнавський з дозволу командувача армії генерала Грекова віддав наказ про відступ. Однак поляки, на відміну від травневої офензиви, просувалися досить повільно і обережно, що дозволило команданту корпусу відводити частини планово і організовано, зберігаючи особовий склад і бойову техніку. Змушені були відступати й інші корпуси армії. Щоправда, 3-му корпусові А. Кравса довелося вести запеклі бої з ворожими угрупованнями, які намагалися перетнути шлях головним силам Галицької армії, що відступали до Збруча. 2 липня польські війська вийшли на лінію Броди–Заложці–Купчинці–р. Стрипа і Ю. Пілсудський, віддавши наказ про продовження офензиви, відбув до Варшави [348, с. 155].

На початку липня частини Галицької армії зосередилися в районі Чорткова–Заліщик. Трагічну ситуацію Галицької армії більшовицький уряд УСРР намагався використати для порозуміння з її командуванням. Відтак генерал

О. Греков без узгодження з урядом ЗУНР вислав військово-дипломатичну місію на переговори з командуванням 12-ї армії, які відбулися у Бердичеві за участю фронтових командирів і наркома з військових справ УСРР М. Подвойського. Він запропонував укласти військово-політичний союз для спільної боротьби з Польщею на умовах: порвати стосунки з С. Петлюрою, відкликати від нього корпус Січових Стрільців Є. Коновальця, створити спільну українську армію із збереженням автономії УГА для визволення Галичини, забезпечити галицькі корпуси належним озброєнням та ін. В. Винниченко вважав ці умови цілком прийнятними і перспективними для галичан [159, с. 400].

Однак контакти між військовими делегаціями Галицької та Червоної армій не залишилися без уваги поляків. Зокрема, 29 червня 1919 р. Верховне командування Війська Польського стурбовано інформувало уряд Польщі: “Греков, не маючи змоги битися водночас проти поляків і більшовиків, звернувся до командування Червоної армії з пропозицією встановити роз’єм і наступне примирення. 24 червня у Вишнівцях, а 30 червня в Дубно представники Галицької і Червоної армій вели переговори, на яких правдоподібно досягли порозуміння щодо спільної позиції проти поляків і Петлюри”. У тому ж повідомленні йшлося також про аналогічні переговори 29 червня у Волочиську і Чорному Острові [45. арк. 52–53].

У наступній інформації до Варшави 9 липня зазначалося: від полонених галицьких вояків стало відомо, що “стосунки між Петлюрою і галичанами напружені. Петлюра не вірить у можливість відновлення ЗУНР і успіх у війні проти Польщі. Він умовлює об’єднати і скріпити всі українські сили проти більшовиків, оскільки його армія нараховує не більше 20 тис. вояків... Правоподібно відділення ЗУНР від УНР і прилучення її до більшовиків – питання короткого часу. Отримані дані про приязні стосунки між Галицькою і Червоною армією. Доказом є залишення більшовиками її у покої” [44, арк. 25].

Але керівництво ЗУНР, зокрема Є. Петрушевич, відкидало можливість порозуміння з більшовиками. Тоді, на початку липня 1919 р., на нараді в

Заліщиках за участю Є. Петрушевича, О. Грекова, В. Курмановича та командирів корпусів військовики запропонували відступити у Карпати, за допомогою дружньої Чехословаччини та нейтральної Австрії дістати підкріплення – близько 40 тис. полонених галичан з Італії. Є. Петрушевич все ж схилився до відступу за Збруч і об'єднання армій УНР і ЗУНР для спільної боротьби з більшовиками, а згодом – з Польщею. Саме на цьому наполягав С. Петлюра, який зустрічався з диктатором ЗУНР та регулярно надсилав військові місії в Заліщики. Водночас він вимагав змістити з посади О. Грекова, звинувачуючи його у проведенні Чортківської операції, яку вважав шкідливою для спільних дій, а також за спроби домовитися з більшовиками на умовах розриву союзу з С. Петлюрою [241, с. 309–310].

У своїх спогадах генерал В. Курманович, підсумовуючи результати українсько-польської війни 1918–1919 рр., наголошував, що вона точилася у несприятливій для ЗУНР геополітичній ситуації. Антанта підтримувала Варшаву, оскільки для неї “Польща мала бути тим заборолом, що поставить опір дальшому походу більшовизму на захід, що в той час вже мав свій зародок в осередку Європи. Беля Кун на Угорщині, – Курт Айснер у Баварії”. До того ж, політичне керівництво ЗУНР відкинуло перспективний план штабу УГА зосередити війська армії за Дністром, скоротити на третину фронт, закріпити дружні відносини з Чехословаччиною й мати вихід на захід. Водночас, відкрити фронт для польсько-більшовицької війни, яка набирала розвитку. Згодом можна було приступити до вирішення головного завдання – визволення Галичини від польських окупантів. До цього стратегічного плану схилився й генерал М. Тарнавський [226, с. 3–5].

Аналізуючи здобутки і втрати українсько-польської війни, Л. Шанковський звернув увагу на негативні наслідки віри політичного проводу ЗУНР у справедливі рішення Антанти щодо збройного конфлікту. Співвідношення сил українців і поляків на першому етапі війни дозволяло Галицькій армії успішно обороняти республіку при умові активних бойових дій у напрямку Перемишля,

що змусило б поляків залишити Львів. Було явною помилкою вести позиційну війну шляхом утримування близько 400-кілометрового фронту та відмови від пропозицій Антанти: зберегти бодай частину території ЗУНР і включитися в загальну протибільшовицьку війну в союзі з УНР, тим самим позбутися польського і денікінського фронтів [333, с. 173–176]. Дисертант із таким висновком не погоджується. Чортківська офензива засвідчила бажання галицького проводу і загалом українців краю вести боротьбу не за частину української території, а за повноцінну соборну незалежну УНР.

Розділ 4. НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

4.1. У Київській операції об'єднаних українських армій

Керівництво ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем вважало, що кращої кандидатури на посаду командувача армією ніж генерал М. Тарнавський немає. Тож 5 липня 1919 р. у кар'єрі воєначальника сталася доленосна подія. “Коли штаб мого корпусу стояв у Копичинцях, – писав він у спогадах, – приїхав Диктатор Петрушевич у товаристві д-ра Макуха. Метою його приїзду, як виявилось, була розмова зі мною. Без вступів почав він її запитом, чи не погоджуся обняти команду над армією у цій трудній ситуації. Донині тямлю свої слова, якими я відповів на цей запит: “Пане Диктаторе, я вояк, якого першим обов'язком слухати прикази своїх наставників. Якщо Ваша пропозиція є приказом, погоджуюся. Але переживаючи командування над армією, ставлю до Вас одну вимогу. Я не бажаю, щоби з Вашого боку стрінуло мене те, що стрінуло незаслужено Павленка чи Грекова...”. Диктатор Петрушевич відповів: “Передаю у Ваші руки, пане генерале, Українську Галицьку Армію. Що Ви з нею зробите, куди поведете її, це вповні від Вас залежне” [141, с. 87–88].

Серед документів Верховного Командування Війська Польського, захоплених Червоною армією у вересні 1939 р., і які сьогодні зберігаються у Москві, виявлено донесення із Східного фронту до Варшави від 16 липня 1919 р. В ньому повідомлялося, як важлива новина, що генерала Грекова усунуто з посади і головнокомандувачем Галицької армії став генерал Мирон Тарнавський, командувач 2-го галицького корпусу, який переніс Ставку з Чорткова до Королівки. Начальником штабу армії призначено полковника А. Шаманека [44, арк. 39–40].

Ситуація, в якій опинилася Галицька армія у першій половині липня 1919 р., була дійсно важкою. По-перше, над нею нависло могутнє угруповання польської армії, яке могло завдати нищівного удару. Перехід за Збруч і

об'єднання з Армією УНР обіцяли нові битви з більшовиками. М. Тарнавський згадував, що у ті дні розглядав кілька альтернатив і вирішував не стільки військові скільки дипломатичні проблеми. Він усвідомлював, що вести війну з Червоною армією, яка мала необмежені ресурси для збройної боротьби, українцям без підтримки Антанти безперспективно. Але цю допомогу можна було дістати лише уладнавши відносини з Польщею. 14 липня він надіслав військову місію на чолі з отаманом С. Шухевичем до поляків з пропозицією припинити бойові дії й залишатися на досягнутих рубежах. Але домогтися позитивного результату не вдалося. До того ж нарада 15 липня за участю Є. Петрушевича, С. Петлюри, М. Тарнавського, А. Шаманека ухвалила рішення політичного проводу – відступити за Збруч і з'єднати обидві армії для боротьби з більшовиками [52, с. 15].

У цей час генерал скерував місію на чолі з сотником І. Цьоканом до командування 12-ї армії із завданням прозондувати можливості порозуміння. Сотник повернувся від більшовиків з текстом попередніх умов, на яких вони погодилися укласти угоду. Насамперед, доповідав Цьокан командарму, вони підтвердили умови викладені раніше в Бердичеві: Галицька армія буде прийнята для спільного фронту проти поляків; вона зберігає свою структуру, командний склад без змін; Червона армія забезпечує її озброєнням і всім необхідним для бойових дій. Водночас вимагалось порвати з Армією УНР і видати їм С. Петлюру. Звичайно, генерал Тарнавський погоджувався з основними умовами, але заключення договору виходило за межі його компетенції. Щоб якось вплинути на політичний провід ЗУНР, новий командарм вдався до нечуваного заходу – оголосив у військах референдум з питань: а) залишатися на зайнятих позиціях і вступити у нові битви з поляками за визволення батьківщини “до останньої краплини крові”; б) перейти Збруч і допомогти наддніпрянським братам визволити Україну від більшовиків, а згодом і Галичину. Остання перспектива зібрала найбільше прихильників [141, с. 89]. Як уже зазначалося голова уряду УНР, член Директорії Володимир Винниченко

пізніше зазначав: пропозиції представників Червоної армії заключити військовий союз для спільної боротьби з поляками і визволення Галичини, надати Галицькій армії зброю, іншу матеріальну допомогу в обмін на розрив стосунків з С. Петлюрою і пропуск військ Червоної армії через Галичину до Угорщини були цілком прийнятні. Він також наголосив, що боєздатна 60-тисячна Галицька армія “не має великого бажання битися з більшовиками, водночас виявляє прагнення битися з поляками” [161, с. 345].

Таким чином, відступ Галицької армії за Збруч став для генерала Тарнавського вимушеним кроком. Увечері 15 липня він наказав наступного дня форсувати Збруч: 1-му корпусу – в районі Гусятина, 2-му – біля Скали і 3-му з армійськими тилowymi частинами – біля Кудринців та вийти в призначений район для відпочинку на північ від Кам’янця-Подільського, куди перемістив Начальну Команду. До 23 липня корпуси Галицької армії зайняли район Мінківці–Нова Ушиця–Дунаївці. Але відпочити галичанам не вдалося: до них упритул наблизилися передові частини Червоної армії, а 7-ма бригада за наказом Тарнавського першою вступила у бій з ними [52, с. 16–18].

Головний Отаман С. Петлюра, який чимало часу затратив, щоб умовити керівництво ЗУНР відступити за Збруч, був надзвичайно задоволений прийняти загартовану в боях з поляками Галицьку армію. Вона мала на той час у бойовому строю близько 50 тис. старшин і стрільців, 800 шабель, 500 кулеметів і 160 гармат. Крім того, утворений зусиллями сотника Петра Франка авіазагін розгорнувся з переходом за Збруч у полк, який мав 40 літаків й базувався біля Кам’янця-Подільського. Високу боєздатність УГА, її чисельну та якісну перевагу над Армію УНР визнавали навіть воєначальники Наддніпрянщини. Адже в розпорядженні С. Петлюри було всього 15 тис. козаків [200, с. 548]. Саме з допомогою Галицької армії військово-політичний провід УНР сподівався виправити безнадійне становище, а головне повернути Київ. “На допомогу нам прийшли брати-галичани, – писав він у наказі по Дієвій Армії УНР 22 липня 1919 р. – Вони залишили свої оселі, відходячи під переважною силою ворога;

але прийшли на наш терен, як то належить дисциплінованій армії й свідомій у своїй правоті свого діла і своїх змагань” [245, с. 222].

Варто зауважити, що довірливі взаємини між М. Тарнавським і С. Петлюрою не склалися внаслідок спроби Головного Отамана встановити повний контроль над УГА. “Петлюра сподівався повністю підпорядкувати собі, як Головному Отаману Галицьку армію, скоротити автономне командування і штаб УГА, – зазначив сучасний історик В. Савченко. – Мартос (тодішній голова уряду УНР – авт.) вимагав створити в УГА посади державних інспекторів і замінити деяких “реакційних” офіцерів.” Військово-політичний провід УНР скептично відносився до системи військових звань і рангових відзнак в Галицькій армії, чого не було в Армії УНР, де командирів призначали без огляду на наявність військової освіти чи досвіду служби у військах. Вважалося, що старшинський склад УГА складає консервативне офіцерство “австрійської школи”, серед якого великий відсоток старшин – німців, угорців, чехів [291, с. 298].

Важливим фактором було те, що стратегічні плани командування збройних сил ЗУНР і УНР не співпадали. У фундаментальній праці “Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 році” визначний воєначальник Армії УНР генерал Микола Капустянський, палкий прихильник і один із авторів плану Київської стратегічної наступальної операції писав: “Передусім конче потрібно було армії Соборної України, щоб досягти значних політичних наслідків від свого походу, посісти все Правобережжя..., вести операцію своїх сил на Київському напрямку... З політичного боку вага Києва – “матері городов руських” – для української справи зрозуміла без жодних коментарів”. Щоб переконати в цьому галичан, М. Капустянський наголошував: “Звільнення Києва при головній допомозі Галицької армії мало першорядне значення, як політична демонстрація великих послуг Галицької армії в загальній боротьбі на проти-більшовицькому фронті. Через столицю Соборної України – Київ – вели шляхи на Східну Галичину й до ідеї Соборної України” [207, с. 98, 102].

Проте, командування Галицької армії і, насамперед генерали М. Тарнавський, В. Курманович і А. Кравс, які керувалися перш за все інтересами ЗУНР, не сприйняли цей стратегічний план й опрацювали свій, який командарм запропонував українському керівництву. Чи не найбільшу активність виявив генерал В. Курманович, який навесні 1919 р. виклав урядові перспективний план продовження війни з Польщею: відтягнути українські війська за Дністер і, маючи нафтовий басейн як засіб торгівлі із Заходом, дружню Чехословаччину та опираючись на Карпати, стійко оборонятись від поляків й не давати їм козирів у відносинах з Антантою. Бо лише успішна боротьба Польщі проти ЗУНР і УНР піднімала її престиж на Заході як єдиного сильного бар'єру проти навали більшовиків у Європу. Відступивши за Збруч і переключившись на боротьбу з більшовиками, наголошував В. Курманович, об'єднані українські армії “приневолюють більшовиків скупчити проти нас всі ті сили, які дотепер були звернені на захід – отже і проти Польщі. Таким чином перебираємо ми на себе перед більшовиками захист... фронту польського. Тим самим захищаємо ми і Польщу перед більшовицькою навалою.., наче б ми виконували директиви польського Генерального штабу” [226, с. 6].

Галицькі воєначальники на чолі з генералом М. Тарнавським вважали, що в подальших діях проводу ЗУНР і УГА повинні стояти власні інтереси – визволення Батьківщини від польської окупації. У зв'язку з цим проводу ЗУНР запропонували три варіанти продовження боротьби: 1. Отримавши матеріальну допомогу (10 млн набоїв, 250 тис. снарядів, 40 тис. пар черевиків та ін.), впродовж двох місяців відбити своїми силами у поляків коридор Чортків–Бучач–Станиславів–Калуш–Стрий–Лавочне й отримати вихід до Чехословаччини. Перекинути з Італії 20 тис. галичан-військовополонених й відновити широкомасштабні операції в Галичині, очистивши її від поляків. При цьому враховувалося, що Східний фронт Війська Польського втягнуть у боротьбу з більшовиками на широкому фронті. 2. Якщо цей варіант не буде узгоджений, Галицька армія відступить у бік Одеси, Миколаєва і Херсона, де

Червона армія була досить слабкою (мала всього три напіврозкладені дивізії). До того ж у цьому регіоні діяв потужний антибільшовицький повстанський рух, який ставав природним союзником галицьких бригад. Через Одесу можна буде встановити зв'язок із Заходом, повернути з Італії близько 40 тис. галицьких бранців. За сприяння місії УНР О. Севрюка вже йшло формування трьох повнокровних дивізій по 12 тис. стрільців [260, с. 6–8; 245, с. 223–224].

Цей, досить перспективний і реальний план стратегічної операції у напрямку Одеси, розробляв і активно захищав командант 3-го галицького корпусу генерал А. Кравс. Пізніше у спогадах він зазначав: “Я заявлявся за наступом в напрямі Одеси й вияснив, що тільки через Одесу можемо досягнути зв'язок зі світом.” Слід було використати похід Денікіна на Москву, який розгортався для нього досить успішно та збройне протистояння більшовицької Росії з Польщею у власних інтересах, підкреслював генерал. Він вважав: якщо навіть Армія УНР розгорне наступ на Київ, Галицькій армії необхідно наступати на Одесу [121, с. 10]. Саме цей план підтримав і генерал Тарнавський: “Тоді, коли Київ фактично не представляв собою ніякої вихідної точки із шахівниці большевицьких, денікінських та повстанських сил, то Одеса, приморська полоса, фльота могла нас зв'язати зі світом, влекшити доставку воєнного матеріалу та дипломатичні зносини з цілою Європою. В Італії були під той час наші готові сформовані відділи, що їх з-за недостачі догідної комунікаційної сполуки годі було доставити на Україну”. Втім, його думки ніяк не співпадали з планами Петлюри, й відтак, згадував пізніше генерал, від самого початку у нього не склалися стосунки з Головним Отаманом [141, с. 95].

Проте, керуючись умовами військово-політичного союзу та актами соборності, провід ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем підтримав план С. Петлюри про спільний похід на Київ, щоправда, незначні сили виділялися також для операції у бік Одеси. Будучи співавтором і прихильником запропонованих керівництву ЗУНР вказаних планів, командувач Галицької армії генерал М. Тарнавський змушений був виконувати директиви уряду. Відтак у зверненні

до особового складу щодо подальших бойових дій армії він наголошував: “Вирвати матір українських городів – столицю Київ, а звідти рушити переможно на галицьку столицю – Львів”. Саме під таким патріотичним гаслом Галицька армія вступала у новий етап збройної боротьби [245, с. 224; 226].

На це рішення також вплинула спільна нарада 30 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському за участю військових представників Англії, Франції та США і командування Армії УНР. На ній полковник М. Капустянський виклав стратегічний план боротьби з більшовицькою Росією, в якому українські війська повинні були разом з Добровольчою Армією А.Денікіна і поляками взяти участь у поході на Москву, діяти у напрямку Києва і Чернігова й повністю визволити територію України. Отримавши від Антанти необхідну матеріальну допомогу, наголошував М. Капустянський, Україна розгорнула б свою армію до 400–500 тис. вояків і забезпечила б “сприятливий ґрунт для остаточного розв’язання своїх державно-національних інтересів” [207, с. 95].

Але сподівання Директорії УНР, зокрема С. Петлюри, включити Україну у спільний фронт Антанти та інших протибільшовицьких сил не виправдалися. Спроби С. Петлюри і А. Денікіна активізувати діяльність польських військ проти Москви не вдалися. Навпаки, писали польські історики, “польський головнокомандувач не відіграв відведеної йому ролі...Він не тільки не підтримав наступ (про що просив його у листі С. Петлюра – авт.), який міг привести до падіння Москви, але дав, крім того, довірочно зрозуміти радянській стороні свою позицію. Стягнуті з польського фронту частини були кинуті проти наступаючих військ Денікіна (й України – авт.)” [267, с. 102].

Отже, 30 липня 1919 р. штаб Дієвої Армії УНР оприлюднив директиву за підписом С. Петлюри, якою визначив 2 серпня початком наступальних операцій об’єднаних армій на Київ–Одесу. Головні сили були скеровані на Київському напрямку, зокрема всі корпуси Галицької армії: 1-й і 3-й наступали на Жмеринку–Вінницю–Бердичів–Житомир–Фастів–Київ, а 2-й – на Проскурів–Старокостянтинів–Шепетівку–Коростень. Спільно з ними діяли корпус Січових

Стрільців Є. Коновальця та Запорізький. На Одеському напрямку діяли наддніпрянська група Ю. Тютюнника і галицька бригада. Проте, операція розгорталася із запізненням і недостатньо організовано внаслідок неузгодження управління військами. Пізніше генерал М. Капустянський скаржився, що НКГА на чолі з командармом Тарнавським відмовилася виконувати директиви штабу Дієвої Армії й висунула вимогу: створити спільний вищий орган – Штаб Головного Отамана з представників обох армій. Генерал Тарнавський висловив штабу Дієвої Армії також незадоволення тим, що смуга наступу 1 і 3-го галицьких корпусів визначена в стороні від залізниць, що ускладнювало їх маневр у ході операції. Щоправда, наддніпрянці намагалися переконати генерала, що більшовики мають чимало бронепоездів і тримаються залізниць, тому діяти проти них буде складно [207, с. 105–106].

Є. Петрушевич і М. Тарнавський звернулися до Головного Отамана і штабу Дієвої Армії із заявою, в якій зазначили, що Галицька армія розпочне наступ лише на підставі плану і директиви об'єднаного штабу – Штабу Головного Отамана за участю галичан. По-друге, корпуси Галицької армії повинні бути наближені до Жмеринки і провадити наступ у напрямку Жмеринка–Козятин, тобто вздовж магістральної залізниці. НКГА наполягала також на передачу контролю над залізницями Жмеринка–Козятин, Шепетівка–Проскурів [207, с. 105–106].

Відтак, хоча із деяким запізненням, пов'язаного з доволі довгими переговорами між обома сторонами, 11 серпня нарешті створено спільний вищий орган керівництва об'єднаною армією – Штаб Головного Отамана (ШГО) на чолі з авторитетним генералом Миколою Юнаківом, до якого увійшли представники Галицької армії – генерал В. Курманович як помічник начальника ШГО (генерал-квартирмейстер) і полковник А. Долежалъ – начальником оперативного відділу штабу. Крім того, Начальній Команді визначалися для галицьких корпусів залізничні шляхи Жмеринка–Козятин, Гнівань–Козятин за

умови обслуговування потреб інших, зокрема наддніпрянських частин [200, с. 548–549].

Бойові дії Галицької армії у Київській наступальній операції розпочалися 4 серпня, коли частини 2-го корпусу полковника А. Вольфа з боєм зайняли Старокостянтинів, змусивши полки радянської 44-ї стрілецької дивізії Миколи Щорса відступити. 7 серпня генерал Тарнавський переніс свій штаб – Начальну Команду ближче до фронту в Деражню й особисто керує бойовими діями галицьких корпусів. Наступного дня корпуси О. Микитки і А. Кравса перейшли в наступ, зайняли після напруженого бою Жмеринку, Браїлів. Невдовзі, 12 серпня, генерал О. Микитка доповів, що його бригади в районі Вінниці, в яку ввійшли частини Запорізького корпусу. Проте радянській дивізії М. Щорса вдалося відбити на короткий час Старокостянтинів.

13 серпня М. Тарнавський отримав оперативний наказ Штабу Головного Отамана. Згідно з ним, головні зусилля військ зосереджувалися на київському напрямку. Було створено три групи військ: Групу Схід у складі наддніпрянських частин під командуванням Ю.Тютюнника для наступу в напрямку Умань–Бірзула; Середню Групу під командуванням генерала Тарнавського (1 і 3-й галицькі корпуси), якій наказано оволодіти Козятином, Бердичевом, Жмеринкою й рухатися на Київ; Групу Захід А.Вольфа у складі 2-го корпусу і корпусу Січових Стрільців, який підпорядковано Галицькій армії. Всім групам наказано нарощувати темпи наступу, особливо у напрямку Києва, де діяли війська генерала Тарнавського. Зауважимо, що командарм відповідав за бойові дії всієї Галицької армії, керувати якою доводилося в надзвичайно складній ситуації [52, с. 26–27].

В боях 21–25 серпня українські війська київського напрямку досягли великих успіхів: зайнято Житомир, Шепетівку, Бердичів, Козятин й відкрито шлях до столиці України. Особливо відзначалися галицькі корпуси армії генерала Тарнавського. Дещо поступалися результатами наступу наддніпрянські частини одеського напрямку. Слід відзначити, що цим успіхам сприяв низький

морально-бойовий дух більшовицьких частин. У ті дні голова радянського уряду України Х. Раковський скаржився В. Леніну: “Становище 12-ї армії важке. Вона залишилася у повному розумінні слова партизанською. Безчинства наших частин є одною з причин невдоволення селян. Полки, які оперують на Галицькому кордоні – Тарашанський, Богунський (обидва – з 44-ї дивізії Щорса – авт.), Ніжинський перетворилися на справжні бандитські полчища... Це становище посилюється тією обставиною, що петлюрівська армія, яка у січні і лютому нагадувала наших партизанів, сильно підтягнулася і в порівнянні з нашою є армією зразковою”. Безумовно, ця трансформація Дієвої Армії сталася внаслідок об’єднання її з Галицькою армією, частини якої складали дві третини українського війська [245, с. 239].

Проте, радянські формування представляли певну силу – підтягували до Києва резерви (близько 20 тис. вояків). Водночас українські війська розтяглися по фронті на 300 км від Коростеня до Білої Церкви. І все ж, досягнувши Фастова, М. Тарнавський прагнув заатакувати столицю. Але Штаб Головного Отамана заборонив під приводом зосередження більших сил на цьому напрямку та необхідності підтягнути 1-й корпусу Микитки та здійснити реорганізації війська. Відтак, 26 серпня наказом Штабу Головного Отамана створено армійську групу під командуванням генерала Кравса, яка включила 1, 3-й галицькі і Запорізький корпуси. Вона отримала завдання з району Фастова перейти в наступ і визволити столицю. Водночас командира 1-го корпусу генерала Микитку призначено військовим комендантом міста. На лівому крилі фронту створено армійську групу полковника А. Вольфа у складі корпусів – 2-го галицького і Січових Стрільців Є. Коновальця, яка отримала завдання зайняти Коростень і забезпечити дії центральної групи із заходу. Генерал Тарнавський переніс Начальну Команду до Вінниці, звідки керував діями своїх корпусів, над якими нависла серйозна загроза, пов’язана з наближенням до Києва Добровольчої армії Денікіна [245, с. 245].

Командування Галицької армії надзвичайно турбувала неузгодженість стосунків між С. Петлюрою і А. Денікіним. На запитання галичан 23 серпня 1919 р. Штаб Головного Отамана надіслав телеграму: “На випадок зустрічі з частинами армії Денікіна, належить триматися, до дальшого розпорядження слідуєчих норм: 1) належить безумовно не вдаватися в ворожу акцію; 2) пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які є вже в наших руках; 3) пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняли нашого руху” [207, с. 161].

Таким чином, таку складну військово-дипломатичну проблему, якою мало перейматися керівництво УНР і ЗУНР, віддано на розсуд армійських командирів. А. Кравс писав у спогадах, як 25 серпня у Білій Церкві, зайнятій наддніпрянською Запорізькою дивізією, з’явилася 2-га Терська окрема пластунська бригада. Її командир полковник В. Белогорцев, виконуючи вказівки командування Добрармії, заявив, що Денікін не визнає Петлюри і відмовився вести будь які переговори з наддніпрянцями. Тоді генерал надіслав до Білої Церкви делегацію галичан під керівництвом сотника К. Купчанка і поручника Ю. Головінського. Дізнавшись, що прибули представники Галицької армії, полковник прийняв їх і вступив у переговори. Відразу ж узгоджено, що сторони не будуть вести бойові дії один проти другого, а Біла Церква залишалася за терцями. Згодом на повторних переговорах з галицькою делегацією денікінці запропонували демаркаційну лінію, яка залишала за ними Київ. Лінію Біла Церква–Тараща–Звенигородка визначено нейтральною. Оскільки умови виходили за межі компетенції галичан, вони переклали подальші переговори на місію генерала М. Омеляновича-Павленка, яку надіслав Петлюра. Але денікінці відмовилися мати з нею справу.

Слід відзначити, що командування Добрармії від перших контактів з галичанами дало зрозуміти, що воно зовсім по різному ставиться до Армії УНР С. Петлюри, якого Денікін відверто не визнавав, і до Галицької армії, з якою він був готовий вступати в переговори. До цього сприяли дві обставини: 1.

Історичне прагнення відірвати від Австрії Прикарпатську Русь, як Росія трактувала Галичину, Буковину й Закарпаття з порідненим мовою населенням, й приєднати ці землі до імперії. Між іншим, у складі Добрармії діяв окремий Карпаторуський стрілецький батальйон (800 вояків); 2. А. Денікіна проінформували про боєздатну Галицьку армію, про суперечності у середовищі командування, зокрема між генералом Тарнавським і Головним Отаманом й відтак російський генерал прагнув відірвати галичан від Петлюри [214, с. 56–57].

Різна оцінка геостратегічної ситуації та подальшої боротьби, відверті наміри С. Петлюри домовитися з поляками за рахунок Галичини поглиблювали соборні суперечності й спричинили серед галицьких політиків і військовиків переконання: треба негайно шукати порозуміння з А. Денікіним й не допустити збройного протистояння з його Добрармією. 25 серпня 1919 р. Начальна Команда Галицької Армії, безперечно, з санкції командарма Тарнавського, віддала наказ, в якому неоднозначно стверджено: „Генерал Денікін не є нашим ворогом, а є приятелем. В складі своєї армії він має 75% таких же українців, як і ви, які йдуть до однієї цілі – визволення свого народу від більшовиків. Не маєте виступати вороже проти армії генерала Денікіна” (Зауважимо, що вказаний відсоток українців, напевно, включав не лише наддніпрянських чи карпаторуських, але й кубанців) [55, с. 297].

Коли в штаб армійської групи А. Кравса у Фастові 26 серпня прибув С. Петлюра, генерал доповів про події у Білій Церкві і запитав Головного Отамана про заходи уряду УНР щодо встановлення відносин з Денікіним, той не знайшов відповіді. Тож, галицький генерал слушно поставив під сумнів наступ на Київ, куди прямувала денікінська група генерала М. Бредова і цілком можливе збройне зіткнення з нею: “Яка користь могла нам бути з заняття Києва, коли ми не могли його довго вдержати. Політично з цього також не було користі, навпаки, скорше шкода” [121, с. 25–26].

Проте генерали Тарнавський і Кравс змушені були виконувати накази і в середині дня 30 серпня центральна армійська група таки досягла околиць Києва й до вечора вибила частини Червоної армії із столиці. Її жителі щиро вітали українське військо. Але майже водночас зі сходу через Дарницю по мосту в місто ввірвалися передові кінні полки денікінців. В деяких містах виникли збройні сутички. Генерали О. Микитка і А. Кравс, які разом з військом вступили до Києва, зав'язали переговори з генералом Бредовим. Денікінець насамперед заявив: “Київ, мати городов русских, никогда не был украинским и не будет!”. Генерал Кравс, у ситуації, коли зв'язку з Тарнавським, Петрушевичем і Петлюрою не було, опинившись з військом у становищі закладників, змушений був самостійно підписати угоду, загалом прийнятну для галичан. У ній зазначалося: “1. Умови між російською Добрармією і УГА є чисто військовими. 2. УГА визнається як екстериторіальна армія, яка воює з більшовиками і визнає Добрармію. 3. УГА виходить з Києва на лінію р. Стугна–Васильківка–Кожухівка–Дамилівка–Зборє–Ігнатівка–р. Ірпінь. 4. Переговори між двома арміями будуть продовжені на демаркаційній лінії. 5. Для зв'язку зі штабом генерала Бредова у Києві залишаються старшини УГА отаман Віметаль і сотник Тавгер”[121, с. 50–51].

Коли М. Тарнавський отримав у Вінниці повідомлення командира армійської групи А. Кравса, що українські війська зайняли Київ і він призначив на 16.00 31 серпня урочистий парад, командарм негайно виїхав до столиці й у Козятині зустрівся з С. Петлюрою. У спогадах він писав, що знову підняв питання про взаємини з генералом Денікіним. „ Київ ми взяли, пане Отамане, – доповів М. Тарнавський. – А що ж Денікін? Чи не вдалося би встановити між ним і нами демаркаційну лінію. Бо ж воювати на два фронти для нас не під силу”. На жаль, відзначав генерал, С. Петлюра не передбачав загрози і не зреагував на стурбовані запитання командувача УГА, лише запевнив, що надішле до Денікіна делегацію і зуміє домовитися [141, с. 97].

Незважаючи на те, що більшість території Києва контролювали денікінці, М. Тарнавський виявив мужність і з начальником штабу А. Шаманеком, старшинами Д. Паліївом і Г. Кохом з'явився серед своїх частин. І лише за вимогами їх командирів залишив столицю, де йшли важкі переговори А. Кравса з денікінським командуванням, і повернувся до Ставки у Вінниці. Згідно з угодою з генералом Бредовим, українські війська відступили з Києва і зайняли оборону на рубежі Попельня – Сквиря. Обидві сторони зобов'язалися утримуватися від збройної конфронтації. Командарм отримав можливість привести Галицьку армію у порядок. Зрозуміло, що він прагнув будь-якою ціною утриматись від збройного протистояння з Добрармією Денікіна. Але не все залежало від нього. 4 вересня повернувся з Києва учасник переговорів з генералом Бредовим отаман П. Бубела, який привіз письмову заяву денікінського генерала. У ній зазначалося: галицький провід не висловив свого однозначного ставлення до Денікіна і Галицька армія продовжує знаходитися в підпорядкуванні Петлюри. Командування Добрармії вимагає від Петлюри визнати гасло відбудови “єдиної і неділимої Росії”. Якщо Директорія визнає це прагнення Денікіна, вона або приєднується до нього з перспективою отримати широку автономію для України, або капітулює і розпускає свою армію по домівках. У протилежному випадку петлюрівці будуть вважатися таким же ворогом як більшовики. Умови Добрармії М. Тарнавський скерував до Головного Отамана [52, с. 47].

Поразка українських військ у Київській наступальній операції негативно вплинула на морально-бойовий стан Галицької армії. Багато старшин і стрільців схилилися до думки про припинення війни. Генерал Тарнавський слушно вважав, що продовжувати боротьбу з більшовиками – означало допомагати Денікіну і Пілсудському, тому наказав генералу Кравсу не вступати у бої з групою радянських військ 14-ї армії, зокрема 45-ю дивізією Й. Якіра, яка з-під Одеси пробивалася на північ через бойові порядки 2-го корпусу на фронт проти

Денікіна. Це дало підставу генералу Денікіну звинуватити С. Петлюру у змові з більшовиками [272, с. 3–8].

У ті дні М. Тарнавський прагнув подолати неузгодженість взаємин з Добрармією. Особливо після того, як від 19 вересня на київському, уманському, христинівському та інших ділянках фронту спорадично виникли збройні сутички з денікінськими частинами. У Деннику НКГА з'явилися повідомлення про бої частин 2-го корпусу генерала Кравса. Тоді начальник оперативного відділу корпусу сотник Г. Кох, бачачи протиріччя С. Петлюрою і Є. Петрушевичем, писав у Деннику НКГА: “Відношення наших частин до Добрармії зачинають поволі прояснюватися в сторону ворожих ділань обох армій. Непримириме становище добровольців спонукає нас кинути всі згляди супроти них, а Денікін зі своєю армією виростає поволі з нейтрального чинника на нового, поважного ворога України” [52, с. 59].

22 вересня С. Петлюра і Є. Петрушевич скликали широку нараду за участю військового командування обох армій, на якій розглянули становище на новоствореному денікінському фронті й обговорили подальші плани боротьби. Головний Отаман повідомив присутніх, що перехоплено наказ військам Добрармії в Україні розгорнути широкий наступ з метою розгрому українських армій на Правобережжі. Отже, війна з Денікіним стала неминучою. Дехто з військовиків, як і генерал Тарнавський, вважали, що вона є безперспективною, оскільки українське військо не здатне успішно протистояти 40-тисячному угрупованню Добрармії, водночас 20-тисячному – Червоній армії, тим більше, що фронт українських військ простягнувся майже на 400 км. Але політичний провід УНР нав'язав присутнім постанову, якою закликав до “об'єднання всіх національних сил для рішучої боротьби проти окупації військами Денікіна території України”, зокрема до порозуміння з 30-тисячною повстанською армією Н. Махно [251, с. 85–87].

23 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії, урядів УНР і ЗУНР та армійського командування було ухвалено розпочати війну проти військ

Денікіна. Наступного дня С. Петлюра підписав звернення до українського народу із повідомленням про початок війни і закликом стати на захист України. 27 вересня оприлюднено наказ Головної Команди військ УНР про мобілізацію “в зв’язку з виступом денікінської армії”. У ньому С. Петлюра наголошував: Денікін несе Україні нову владу “поміщиків, нову гетьманщину та старий режим”. Він закликав український народ стати на захист батьківщини і оголосив мобілізацію чоловіків, 1889–1898 рр. народження. При цьому наголосив: ті, хто уникатиме мобілізації, будуть суворо покарані [1, арк. 3; 68, с. 122–123].

Отже, за наказом Штабу Головного Отамана М. Тарнавський до кінця вересня перекинув галицькі корпуси на денікінський фронт, в район Козятин–Житомир–Погребище–Липовець–Браїлів, готуючи їх до нових битв. У ті дні його авторитет у війську був надзвичайно високим, про що свідчила стаття в газеті “Український прапор” у зв’язку з його піввіковим ювілеєм. Біографічний нарис закінчувався словами: “Генерал Тарнавський, як бачимо, старий жовнір і загартований довгими воєнними трудами. Симпатична його зовнішність, приступність та відповідне поведіння з’єднували йому все любов і прив’язання, як стрільців так і старшин... Про його відвагу, справність і військове знання свідчать найкраще численні відзначення, які він одержав в австрійській армії... Про українську армію висловлюється генерал з подивом для посвяти і витривалості стрільців, які mimo недостачі харчу і одягу доказують геройських діл. Трохи кращого за опікування армією – можна би нею поконати усіх ворогів. Генерал сподівається, що в короткім часі зарадиться лиху й ми будемо мати знамениту армію. Це говорить його довголітній досвід і практика. “Менше політики і забав – а більше праці і серйозності!” – це його гасло” [97. 1919. 4 жовтня].

Таким чином, у ході Київської наступальної операції генерал М. Тарнавський виявив полководський талант, а його Галицька армія – високу боєздатність і морально-бойовий дух. Проте С. Петлюра звинуватив його за нібито безпідставний відступ з Києва і переговори Кравса з денікінцями. Було

призначено навіть слідство під проводом генерала В. Гембачова, яке підтвердило “провину” НКГА. Штаб Головного Отамана оголосив догану генералу Тарнавському і Начальній команді. Але Тарнавський відіслав наказ назад і зауважив, що штабу Петлюри не підпорядкований, а виключно Є. Петрушевичу [145, с. 29].

Все це збільшувало прояви невдоволення галичан лінією політичного проводу, насамперед С. Петлюри та його оточення, який не прораховував геополітичну ситуацію, змусили українське військо воювати на трьох, згодом на двох фронтах, проти сильного противника. Саме ці фактори стали причиною воєнних невдач, зокрема у наступі на Київ–Одесу. У зв’язку з цим назрівав відкритий конфлікт командування Галицької армії, генерала М. Тарнавського з С. Петлюрою та військово-політичним проводом УНР, який вже зав’язав діалог про порозуміння з керівництвом Польщі. Втім, більшість галицьких українців не сприймала жодного союзу з Варшавою.

4.2. Тимчасовий союз з Добрармією

Восени 1919 р. генерал М. Тарнавського пережив виснажливі бої його армії з Добровольчою та страшну пошесть тифу, яка викосила половину особового складу й привела її на грань катастрофи. “Про трагедію, що стрінула тоді нашу армію, можна, на мою думку, сказати менше чи більше слів, – згадував він, – але вони ніколи не передадуть і сотої часті того, що уявляла собою дійсність. Бо чотирикутник смерті вмістив у собі стільки трагедій, скільки було в ньому людей ідейних, готових до найбільших посвят для своєї безталанної батьківщини... А їх найбільшою трагедією була та, власне, свідомість, що їхня смерть не причиниться до висвободження батьківщини” [141, с. 103].

Трагічний поворот у долі Галицької армії та її командувача був пов’язаний перш за все з появою нового, денікінського фронту. Відзначимо, що ініціатором війни став головнокомандувач Добрармії. Чимало істориків зауважили, що цей крок Денікіна – війна проти України – був фатальним, авантюрним і мав

наслідком поразку його військ у поході на Москву і взагалі у боротьбі з більшовизмом. Він мав у бойовому строю 99,5 тис. багнетів, 53,8 тис. шабель, 560 гармат і 1700 кулеметів, але розпорошив ці сили, зокрема кинув проти українських армій два потужних корпуси генералів М. Бредова і Я. Слацова. Визначний військовий історик того періоду, колишній начальник штабу корпусу УГА генерал М. Какурін (загинув у застінках НКВС СРСР) слушно відзначав: “Звертаючись до загальних передумов невдачі кампанії “Збройних сил Півдня Росії”, ми вважаємо, що їх слід шукати перш за все у політиці Добровольчої армії... Слід відзначити розкидані у просторі завдання, які поставила собі стратегія Денікіна, витративши два дорогоцінних для себе місяці на боротьбу за оволодіння Україною, що дало можливість радянському командуванню підтягнути значні резерви із Східного фронту”. Пішовши на війну проти України, стверджував М. Какурін, Денікін став на шлях авантюрної політики і стратегії, яка згубила його справу [203, с. 295].

Згідно з наказом Денікіна 7 жовтня два його армійських корпуси і три кінні дивізії завдали удару на Волині, де розгромили групу військ Армії УНР, та у напрямку Христинівка–Брацлав–Жмеринка й потіснили наддніпрянські групи полковника Удовиченка і отамана Тютюнника. Штаб Головного Отамана кинув у бої корпуси Галицької армії, причому С. Петлюра особисто просив генерала Тарнавського допомогти наддніпрянцям. Від початку війни галицькі воєначальники, перш за все генерали Тарнавський і Курманович, вважали її абсолютно безперспективною. Тим більше, що армію у жовтні охопила епідемія тифу, масштаби якої зростали з кожним днем. За звітами головного лікаря УГА полковника А. Бурачинського, у жовтні хвороба виривала зі строю дві тисячі вояків щотижня. Коли на початку жовтня генерал Курманович відбув на лікування, він прямо заявив С. Петлюрі: фронт не втримається більше двох тижнів і тому треба вступати в переговори з Денікіним [260, 132].

Проте С. Петлюра і його штаб продовжували ставити Галицькій армії наступальні завдання. Зокрема, 20 жовтня до М.Тарнавського надійшла

директива, яка вимагала вести енергійний наступ проти денікінського угруповання, що загрожувало наступом на Вапнярку і, найголовніше, відновити розірваний зв'язок між Галицькою і Армією УНР. Змушені виконувати наказ Головного Отамана галицької частини, здештовані епідемією тифу, несли значні бойові втрати. За цих умов з кожним днем загострювалися відносини військово-політичного проводу ЗУНР з С. Петлюрою. Є. Петрушевич перестав брати участь в нарадах Директорії й спільно з М. Тарнавським вимагав змінити політичний курс соціалістичного уряду І. Мазепи. В армійській газеті “Стрілець” з’явилися статті з гострою критикою Петлюри і Мазепи. Більше того, наголошував В. Савченко, “галицькі офіцери і генерали ще від початку війни проти “білих”, з кінця 1919-го, саботували накази Петлюри і відмовлялися вести свої частини в наступ. Так, наказ Петлюри про передислокацію під Умань 2-го галицького корпусу не був виконаний своєчасно і наступати довелося без нього... 3-й галицький корпус після перших боїв взагалі покинув позиції”. Автор справедливо відзначає, що галицькі старшини обурено зреагували на слідство проти генерала Кравса, якого провід УНР звинуватив у здачі Києва і угодах із денікінським командуванням. “У галичан був головний і постійний ненависний ворог – поляки. Проти них вони були піти на союз “з самим чортом” [291, с. 318–319].

Вказані настрої серед вояків Галицької армії у другій половині вересня вже відкрито висловлювалися в армійській газеті “Стрілець”, яка друкувала відверті визнання про необхідність миру з Росією. 20 вересня на її шпальтах з’явилася стаття попереднього голови уряду ЗУНР і провідного діяча популярної в Галичині УНТП Костя Левицького “Куди дорога?”, у якій він закликав до припинення війни і утворення конфедерації України з майбутньою Росією. Водночас газета постійно публікувала критичні статті щодо діяльності соціалістичних урядів УНР і відстоювала окремішність Галицької армії [233].

Оскільки провід УНР не реагував на заяви командування Галицької армії про неможливість подальших бойових дій проти Денікіна у зв’язку з

катастрофічним станом армії, генерал Тарнавський взяв на себе ініціативу заключення перемир'я з Денікіним. Колишній сотник УГА Осип Левицький у праці, присвяченій цій проблемі, писав: “Генерал Тарнавський був з крові й кості взірцевим вояком, розважним і цілим серцем своєму народові й своїй армії відданим Вождем. І на його рішення, без огляду на можливі важкі наслідки для його власної особи, вплинуло ніщо інше, як: 1. Безнадійний стан Галицької Армії, стверджений референтами і командами; 2. Переконавання про недалеке заломання Добрармії під ударами повстанців і большевиків; 3. Неясна постава Уряду УНР до Добрармії... 4. Безпідставна а прецінь вперта надія на великодушність і милосердя Антанти та бажання виграти якнайдовше на часі, і врешті 5. Позаплітні, таємні торги з поляками коштом Галицького Уряду й Галицької Армії” [234, с. 493].

25 жовтня М. Тарнавський надіслав до командира 3-го армійського корпусу Добрармії генерал-майора Я. Слащова до Гайсина делегацію у складі: отаман О. Лисняк (голова), сотники О. Левицький і Г. Куріца. Через кілька днів їй вдалося перейти лінію фронту і на станції Зятьківці 1 листопада розпочати переговори. Офіційним приводом було вирішення долі полонених, їх взаємний обмін. Водночас, Тарнавський поставив завдання прозондувати точку зору щодо заключення перемир'я і подальшого припинення війни. Денікінський генерал зустрів галичан досить привітно і, зокрема відзначив, що армію С. Петлюри вважає “за групу повстанців, яка існує лише опираючись на чисельність і організацію сильнішої Галицької армії”. Отже, питання щодо полонених вирішили без проблем. Тоді О. Лисняк перейшов до головного – запропонував генералові пояснити, на яких умовах Добрармія погодиться на припинення вогню, заключення перемир'я, причому не лише з УГА, а й з Армією УНР, яка теж воює проти більшовиків. Водночас виклав основні пропозиції генерала Тарнавського: зберегти автономію УГА, не уживати її проти Дієвої армії, надати галичанам медичну допомогу і необхідний перепочинок [245, с. 261].

У відповідь командувач військами Добрармії Новоросійської області генерал-лейтенант М. Шіллінг запропонував галичанам умови для заключення угоди про перемир'я, які в цілому відповідали їх пропозиціям: Галицька армія переходить зі своїми частинами на бік Добрармії; для відпочинку і надання кваліфікованої медичної допомоги хворим на тиф вона передислоковується в тилловий район Гайсин–Балта–Умань; зберігається автономія, структура, мова, водночас до штабів будуть прикріплені російські офіцери для контролю і допомоги; УГА не буде застосовуватися проти Армії УНР; впроваджується постійний зв'язок між НКГА і штабом генерала Шіллінга в Одесі; галицькому урядові на чолі з Є. Петрушевичем надається резиденція в Одесі та ін. [234, с. 499].

Генерал Тарнавський та його командири були переконані, що лише таким чином можна врятувати залишки армії та життя близько 20 тис. хворих, які практично опинилися повністю без медичної допомоги. “Петлюрі про свої переговори я не повідомляв. – писав він пізніше, – з таких причини: перше, я надалі уважав себе командантом УГА, згідно з умовою з Петрушевичем, не підчиненим ніякій вищій владі, за винятком диктатора Петрушевича, тому й міг робити се, що мені вдавалося відповідним. Друге, мені були добре відомі давніші зв'язки Петлюри з поляками. Не було сумніву, що Петлюри вжив би всіх сил, щоби наклонити до переходу на польську сторону. А цього саме не хотів ні я, ні ціла наша армія. Неменш добре я знав, як поставиться Петлюра до нашого рішення перейти в крайньому випадку до Денікіна” [141, с. 106].

Втім, плани Тарнавського і Петлюри щодо продовження війни з Денікіним були діаметрально протилежними. На нараді в Кам'янці-Подільському 25 жовтня між ними розгорілася гостра дискусія. Командувач Галицької армії заявив: вести подальші бойові дії безглуздо – в бойовому строю армії лише сім тисяч вояків й кидати їх проти Добрармії значить приректи на неминучу загибель. Він повідомив, що його старшини-фронтовики вимагають негайно покінчити з війною й вступити в переговори з Добровольчою або Червоною

арміями. Але Петлюра відкинув його аргументи й пообіцяв, що найближчими днями через Румунію надійде допомога Антанти [18, арк. 89–95].

М. Тарнавський тоді ж повідомив Є. Петрушевича, що у зв'язку з катастрофічною ситуацією у військах, вислав делегацію отамана Лисняка для переговорів з представниками Добрармії й виклав умови перемир'я. Зауважив також, що його підтримують старшини армії. Глава держави визнав дії командарма обґрунтованими й погодився із запропонованими заходами та умовами. Щоб остаточно переконати Є. Петрушевича, який нерідко виявляв нерішучість при вирішенні гострих проблем, генерал викликав на нараду вищий командний склад. Щоправда, до одностайного рішення тоді не дійшло.

Вже 2 листопада генерал Денікін надіслав у штаб Шіллінга телеграму для, як було вказано, “генерала Липняка”, в якій командувач Добрармії повідомляв: “1. Вітаю рідних нам по крові галичан і радий припиненню братовбивчої війни; 2. Перехід усієї Галицької армії є цілком припустимим при умові певної реорганізації, яка гарантуватиме, що зміна політичного напрямку не загрожуватиме інтересам Російської Армії, та входження певної кількості Російських начальників; 3. Для боротьби з Петлюрою галицькі війська не вживатимуться; 4. За відсутністю території Галицький Уряд припиняє свою діяльність і надходить під покровительство Головного Командування” [28, арк. 37, 46].

Відчуваючи недобре, Головний Отаман скликав 4 листопада у Жмеринці широку нараду за участю представників обох армій. М. Тарнавський демонстративно відмовився брати в ній участь й доручив представляти УГА старшинам А. Шаманеку, С. Шухевичу, О. Лиснякові, Д. Паліїву і А. Ерле. Більшість присутніх на дискусії дійшли до висновку, що провадити подальші бойові дії війська нездатні. Полковник Шаманек, як начальник штабу УГА доповів, що проти 15-тисячного угруповання генерала Шіллінга, у складі якого сім тисяч кінноти, Галицька армія має всього 5 тис., а Наддніпрянська – 2 тис. вояків [234, с. 127]. Від імені генерала Тарнавського його ад'ютант сотник

Д. Паліїв висловив на нараді заяву, в якій змалював важке становище армії і наголосив: “Катастрофа є неминуча, вона залежить виключно і тільки від часу ворожого наступу... Таким чином Галицька армія по тільки жертвах, трудах була би цілковито погребена...Супроти того НКГА ставить слідуєчий наглий внесок: сей час вступити в переговори з Добровольчою армією, щоби привести до завішення оружжа” [52, с. 102].

Командувач армії все ще сподівався, що С. Петлюра оговтається, а висока нарада за участю членів Директорії, уряду УНР і генералітету прислухається до голосу галичан. Дмитро Паліїв постійно телефонував Тарнавському про хід наради, що частина наддніпрянців, зокрема генерал В. Сальський, погодилися, що продовження війни з Денікіним є неможливим. Але Головний Отаман відмовився вживати якісь кардинальні заходи щодо виправлення ситуації. Тарнавський обурився й відразу ж надіслав телеграму Є. Петрушевичу, в якій попередив: якщо негайно не приймуть рішення про припинення бойових дій, він піде на заключення перемир'я з Добрармією самостійно [220, с. 14–15].

У цей трагічний період генерал усвідомлював, що доля вирішила саме йому нести відповідальність за життя десятків тисяч галицьких стрільців і старшин, залишків могутньої героїчної армії. Він усвідомлював також, що саме на нього впадуть незаслужені звинувачення і осуд представників влади, далеких від трагічної долі галицького стрілецтва, яке було знесилено боями і страшною епідемією тифу. Треба було мати велику мужність і любов до свого народу, щоб виступити проти Головного Отамана С. Петлюри і його уряду фактично без підтримки диктатора ЗУНР Є. Петрушевича та галицького уряду.

Отже, М.Тарнавський вдруге вислав до генерала Слащова делегацію на чолі з О. Лисняком з уповноваженням підписати договір з Добрармією, який було укладено 6 листопада 1919 р. в Зятьківцях. Його основні пункти відповідали інструкції, яку надав делегації командарм. А саме: 1. Галицька армія у повному складі з тилловими частинами переходить на бік Добровольчої армії, у підпорядкування командувача військами Новоросійської області; 2. Армія

виводиться в тил для відпочинку та отримання медичної допомоги хворим на тиф і не буде вживатися проти Армії УНР; 3. Галицький уряд переходить під опіку Добровольчої армії і переноситься до Одеси; 4. В НКГА діють представники Добрармії для вирішення всіх питань оперативного, адміністративного та господарського характеру; 5. Протокол вступає в силу з моменту підписання й УГА повинна виконувати розпорядження Добрармії; 6. Від 6 листопада армія зосереджується в районі Погребище–Липовець; 7. Питання щодо внутрішнього життя Галицької армії та стосунки ЗУНР з іншими державами залишаються до вирішення їх безпосередньо генералом Денікіним; 8. Між НКГА і штабом генерала Шіллінга впроваджується телеграфний зв'язок. Протокол підписав командувач військами Добрармії Новоросійської області генерал-лейтенант М. Шіллінг [51, с. 470–471].

З цим текстом, по суті договором з Галицькою армією (підписав генерал Шіллінг) 7 листопада делегація від Добрармії прибула у Вінницю – осідок НКГА. Вона сподівалася на ратифікацію договору і вияснення нагальних потреб Галицької армії для надання допомоги. Але виявилось, що командування Галицької армії на чолі з М. Тарнавським усунуте. Новопризначений командувач УГА генерал О. Микитка і його начальник штабу генерал Г. Ціріц зустрілися з головою делегації полковником Саборським. Денікінських офіцерів повідомили: укладений у Зятьківцях договір військово-політичний провід УНР і ЗУНР не визнає. Водночас заявили, що 8 листопада Є. Петрушевич скликає широку нараду для обговорення ситуації та можливостей перемир'я [327, с. 6].

Отже, 8 листопада у Деражні відбулася нарада глави ЗУНР генералами Микиткою і Ціріцом, які прибули з Вінниці. Враховуючи ситуацію, яка була загрозливою й для УНР, в Деражню прибули С. Петлюра, голова уряду І. Мазепа, член Директорії А. Макаренко, командувач Армії УНР генерал В. Сальський. Як згадував О. Левицький, С. Петлюра був страшенно обурений, закликав Є. Петрушевича негайно арештувати і розстріляти Тарнавського. Заслухавши повідомлення генерала Ціріца, нарада ухвалила: 1. Арештувати і

віддати під воєнний суд ініціаторів й учасників переговорів з Добрармією: генерала М. Тарнавського, полковника А. Шаманека, отаманів А. Ерле і О. Лисняка, сотника О. Левицького; 2. Продовжити переговори з Добрармією генерала Денікіна від імені всієї української армії. Наказ про арештування генерала М. Тарнавського і товаришів, підписаний Головним Отаманом Симоном Петлюрою і Диктатором д-ром Євгеном Петрушевичем, передали генералам О. Микитці й Г. Ціріцу до виконання [10, арк. 165–166].

Як бачимо, це були одні з найтяжчих днів у житті генерала Тарнавського. “Легко уявити собі почування, які заволоділи мною. Справді я не сподівався нічого ліпшого для себе від Петлюри, проте не знав, що вияв його “симпатії” буде власне такий. Мене глибоко діткнула кривда, якої я зазнав зовсім незаслужено. Поминаю вже ту обставину, що згідно з моєю умовою з Петрушевичем, я до тої пори був дійсним і найвищим комендантом армії та міг робити з нею, дбаючи про її добро. Поминаю те, що кожний свій крок від хвилини переходу через Збруч я робив у порозумінні та за згодою з моїм оточенням. Поминаю і те, що останній мій крок був актом розпуки в абсолютній неспромозі зарадити лихові інакшим способом. Але без основне і безправне арештування мене й мого помічника у хвилині, коли з формального становища я не вчинив нічого гідного не лиш карі, але й осудження, було для мене, як то кажуть, громом з ясного неба. Чимало передумав я до часу, коли прийшов черговий наказ, силою якого мене віддали під воєнний суд. За той час я звикав помало до тої думки, що жде мене доля Болбачана” (колишній командир Запорізького корпусу Армії УНР; полковник Петро Болбачан в результаті наклепів з відома Петлюри 29 червня 1919 р. був засуджений і розстріляний – авт.) [141, с. 109].

У Центральному державному історичному архіві України у Львові виявлено цінний документ – Протокол засідань Польового суду НКГА 13–14 листопада 1919 р. у Вінниці. (У деяких джерелах, зокрема у працях О. Левицького, вказана дата 11–13 листопада). До складу суду увійшли старшини УГА: отаман

С. Шухевич (голова), сотник-суддя Ю. Курдіяк, поручник-суддя М. Калимон, четар-суддя В. Шавала і четар П. Микитка. Оборонцями підсудних були отаман Ю. Шепаревич та сотник-суддя С. Шалинський. Крім того, запрошено військових експертів, санітарного шефа УГА полковника А. Бурачинського, головного інтенданта армії сотника І. Цьокана та ін. [28, арк. 8].

Головне звинувачення заключалося в тому, що генерал Тарнавський і полковник Шаманек “без позволення і всупереч наказам правительства заключили ганебну змову з ворожою денікінською армією”. Отже, Польовий суд перш за все мав з’ясувати всі обставини, які спонукали командування УГА до вказаних дій. Першим пояснив ситуацію, яка спричинила прийняти рішення про припинення бойових дій з Добрармією, сам М. Тарнавський. Насамперед він відкинув усі закиди щодо своєї вини як безпідставні. “Армія була неможлива до бою, – доповідав генерал. – Треба було скінчити. В армії показується чимраз більше брак оружжя, брак амуніції, денно гинуло чимраз більше людей... Я – як командант армії мав право заключувати перемир’я і входити в зносини з ворогом”. На закид щодо невиконання наказів Головного Отамана продовжувати бойові дії з денікінцями, передислокувати галицькі корпуси, М. Тарнавський пояснив, що здійснити це армія була нездатна внаслідок повної втрати боєздатності та епідемії тифу: “Бригади є тепер нічого іншого, як їдучі шпиталі...мають стани до 200 крісів.., стрільці і старшини висловлюють бажання кінця боротьби” [28, арк. 1–2].

Полковник А. Шаманек доповнив виступ генерала конкретними даними про стан Галицької армії, який змусив застосовувати непопулярні заходи для її порятунку. “Боеві стани бригад зійшли до мінімуму, – свідчив він. – Причиною були боротьби і пошести. Бригади 3-го корпусу не мали майже ніякої боевої сили. 14-та бригада була розбита, 2-га і 8-ма бригади мали по 200 крісів... Шпиталі були переповнені. Хорі тяглися в обозах бригад, так що бригади сталися їдучими шпиталями. Умундирування дуже нещасне, на фронті все ще находилося боєвиків, які були босі, зимового убрання зовсім не було...”.

Головний лікар полковник Бурачинський відтворив трагічну ситуацію, яка склалася внаслідок епідемії тифу. 13 тис. хворих старшин і стрільців знаходилися в шпиталях або розміщені в містечках і селах Правобережжя. Більше 6 тис. знаходилися при частинах в обозах часто без будь-якої медичної допомоги. Причому він наголошував, що кількість хворих зростає з кожним днем, а на всю армію є лише 29 лікарів [28, арк. 3–8].

Запрошений на засідання суду для пояснень отаман О. Лисняк відзначив, що отримав від командарма завдання зустрітися з представниками Добрармії для вирішення питань щодо полонених та прозондувати можливість перемир'я. Він підкреслив, що генерал Слащов радо відгукнувся на пропозиції галичан, а Диктатор Петрушевич був інформований про перебіг переговорів з представниками Добрармії і не висловлював заперечень. О. Лисняк наголошував, що генерал Слащов бажав не тимчасового перемир'я, а повного припинення війни й бої з ними на фронті галичан дійсно припинилися [63, арк. 34–36].

Як свідок, ад'ютант командарма четар Дмитро Паліїв аргументовано побудував захист генерала Тарнавського, пояснив, що його нагальні заходи часто узгоджувалися з Є. Петрушевичем, який був інформований про становище в армії і переговори з командуванням Добрармії щодо її порятунку. На запит, чи можна виявити в діях генерала і його прибічників злий намір, Паліїв рішучо відповів: “Виключаю. Генерала Тарнавського знаю тільки як щирого українця, отамана Лисняка вже давно від Українських Січових Стрільців, а полковник Шаманек, це людина праці, про якого така думка зовсім недопустима” [36, с. 40–56].

Найбільше враження на присутніх склала емоційна промова оборонця командарма сотника-судді Степана Шалинського. Звертаючись до суду, він наголошував, що перед ними є “Найвищий Вождь Галицької Армії, улюблений й обожнюваний своєю армією..., що був першим піонером ідеї національного війська, яко командант Січових Стрільців за часів Австрії... стояв на чолі 2-го

корпусу і вів завзяті бої о столицю галицької України – Львів... В найкритичнішим часі нашого Народу, коли Галицька армія задля підлої клевети наших ворогів мусіла опускати Рідний край – Галичину, обнимає над нею начальну команду... І той великий син України, український Гарібальді, що в інших народів покритий ареолою слави був би зайняв місце в Пантеоні безсмертних, був би оспіваний поетами, прославлений піснями і був би став предметом національної легенди, стає перед Тобою, Високий суде”. Далі С. Шалинський аргументовано спростував звинувачення. При цьому подав факти щодо ситуації на денікінському фронті Галицької армії, яка складалася не на її користь: війська Добрармії набагато переважали галичан кількісно і якісно; армія погано забезпечувалася усім необхідним для бойових дій; катастрофічних масштабів набрала епідемія тифу, яка спричинила повну втрату армією боєздатності. Переговори з Добрармією, які рятували Галицьку армію від остаточної загибелі та їх вже перші результати, не можна кваліфікувати зрадою батьківщини, оскільки вони не були небезпечними для ЗУНР й не завдавали шкоди державним інтересам в даній ситуації [63, с. 58–62].

Отже, 13 листопада Польовий суд НКГА оголосив вирок, згідно з яким з генерала М. Тарнавського, полковника А. Шаманека і отамана О. Лисняка знято тяжкі звинувачення в державній зраді, домовленостях з ворогом без узгодження з урядом, які нібито завдавали шкоду УНР, невиконання наказів Головного Отамана. Суд визнав, що до заходів вказаних осіб спонукала ситуація на фронті й стан Галицької армії. І все ж суд не повністю виправдав звинувачених. Його вирокі всі троє були понижені в посадах [28, арк. 77–79].

Після суду генерала М. Тарнавського тепло зустріли стрільці і старшини, які вірили у справедливість і зажадали його повернення на посаду командарма. Але він тимчасово залишився в становищі, яке, за його висловом, “скидалося ні то на відпустку, ні то на усунення з армії”. Щоправда, полковник Шаманек отримав призначення на посаду командира 1-го корпусу. Між тим, війська генерала Шіллінга від 10 листопада розгорнули наступ, відрізали Галицьку

армію від Наддніпрянської та перервали зв'язок з урядом ЗУНР в Кам'янці-Подільському. 12 листопада Головний Отаман наказав генералові Микитці утримувати будь-якою ціною Жмеринку та повідомив, що заключив перемир'я з поляками. Оскільки Галицька армія не збиралася продовжувати бойові дії, Петлюра запитав генерала чи буде його армія воювати з денікінцями. Проте, на нараді обох українських урядів в Кам'янці-Подільському того дня Є. Петрушевич розкритикував С. Петлюру й навіть запропонував усунути його від керівництва УНР. А 14 листопада Диктатор надіслав телеграму до НКГА, якою дозволив вже від його імені вести переговори з командуванням Добрармії. А коли 16 листопада польські війська, згідно з договором з Петлюрою наблизилися до Кам'янця, що загрожувало особистій безпеці Петрушевича, він з полковником В. Вишиваним, урядовцями під охороною сотні стрільців перебрався через Дністер до Румунії, а звідти виїхав до Відня [52, с. 115–116].

Ще 11 листопада НКГА скерувала в Одесу до генерала Шіллінга делегацію на чолі з полковником Цімерманом, разом з яким виїхала делегація Армії УНР. Але генерал навідріз відмовився вести переговори з наддніпрянцями і погодився на контакти лише з галичанами. Одержавши депешу від Є. Петрушевича, галицька делегація – полковник Ю. Цімерман, сотник Л. Турчин і поручник Г. Давид уклали 17 листопада договір, зміст якого майже не відрізнявся від попереднього, за який засудили генерала Тарнавського. “Нова команда Галицької Армії зробила дослівно те саме, що започаткував я, та за що мене суджено, – згадував він, – заключила з денікінським командуванням договір, на підставі якого УГА перейшла під командування Денікіна. Ані Микитка, ані Диктатор не видумали нічого іншого, не вибрали іншого шляху, бо його взагалі не було” [141, с. 111].

19 листопада у вінницькому готелі “Савой” відбулася ратифікація договору, в якому зазначалося, що Галицька армія, зберігаючи свою автономію, переходить на бік Добрармії. Остання надасть можливість довести чисельний стан частин до 75% штатної, зокрема шляхом поповнення її галичанами з інших

держав. Призначалися в галицькі частини російські офіцери зв'язку, лікарі та урядовці. Політичні питання та майбутнього Галичини не ставилися. Галицька армія мала розташуватися в районі Козятин–Вінниця–Погребище зі штабом в Умані. Тилові частини передислоковували в район Христинівка–Ольгополь–Вознесенськ–Миколаїв. УГА не мала протистояти Армії УНР. Хворі й поранені вояки приймалися у шпиталі Добрармії, зокрема в Одесі, й після виздоровлення повертаються у свої частини. Для зв'язку зі штабом генерала Шіллінга призначено начальника штабу галицького корпусу полковника М. Какуріна [20, с. 161–164].

Більшість військових істориків, учасників тих подій, відзначають, що ставлення Добрармії до галичан було толерантним. Л. Шанковський наголошував, що денікінці шанували гімн України, національні відзнаки, релігію, українську мову Галицької армії і не втручалися у внутрішні справи українського війська, хіба що з метою надання якоїсь допомоги. “Денікінці поводитися з нами дуже гуманно, – згадував сотник І. Цьокан, – матеріально дуже нам допомогли, під ідейним оглядом, мимо наших противенств, нас не дражнили – так, що ми почували себе зовсім свободними... При кінці січня 1920 р. дійшло до того, що денікінський генерал Шіллінг передавав Галицькій Армії всю владу на Правобережній Україні з Одесою включно” [324, с. 210].

У середині грудня командування Добрармії наказало галицьким корпусам передислокуватися в глибокий тил – в район Балти–Херсона–Миколаєва зі штабом УГА в Миколаєві. Цю складну операцію доручено генералу Тарнавському, який внаслідок хвороби О. Микитки 16 грудня прийняв командування Галицькою армією. Наступного дня він підписав наказ по армії, в якому повідомляв, що прийняв командування і закликав особовий склад до витримки у складній ситуації та гідно виконувати свої службові обов'язки. Водночас чекає повної довіри до нього і його заходів, які будуть застосовані в інтересах Галицької армії і батьківщини. Слід зазначити, що у грудні Червона армія суттєво потіснила війська Добрармії, які відступали на південь у бік

Одеси. Невдовзі вони стали загрожувати частинам Галицької армії, оскільки їх передислокація на південь здійснювалася внаслідок об'єктивних причин повільно. Тому перед генералом Тарнавським знову постала складна проблема порятунку Галицької армії [133; 134; 141; 166; 167].

Підсумовуючи цей період в історії українських національно-визвольних змагань та участь у них Галицької армії, Л. Шанковський наголошував: “Перемир’я УГА з Добрармією Денікіна закінчило воєнну історію УГА. Хоча сама Армія існувала ще 5 місяців після перемир’я – вона вже не вела ніякої збройної боротьби проти ворогів України. Листопадова катастрофа об’єднаної української армії в 1919 р. не була наслідком якихось надзвичайних воєнних перемог над нею Червоної армії чи теж Добрармії генерала Денікіна, і вона не була теж наслідком “чорної зради” галичан, як це навіть сьогодні дехто пробує пояснити. Вона була наслідком жакливної епідемії всіх трьох родів тифу і ця трагедія, мабуть, штучно поширеного в нашій Армії тифу при повному небажанні по стороннього світу подати допомогу хворим, була головною причиною катастрофи української визвольної боротьби” [328, с. 36]. І з цим висновком важко не погодитися. Різновекторність зовнішньої політики керівників УНР і ЗОУНР спричинила до неузгодженості дій двох українських армій.

4.3. Воєнно-стратегічне партнерство з Червоною армією. Ліквідація УГА

Завдавши важких поразок Добровольчій армії під Воронежем восени 1919 р., війська Червоної армії розгорнули широкомасштабну наступальну операцію у напрямку Харків–Донбас–Ростов-на-Дону. Водночас її 12-та армія в Україні на початку грудня відкинула Армію УНР до польського пограниччя в район Любара, а 14-та армія І. Уборевича відтіснила частини Добрармії у напрямку Одеси й впритул наблизилися до району дислокації Галицької армії.

Над галицькими бригадами і корпусами, тисячами хворих нависла смертельна загроза [141; 166; 167].

З нагоди Різдвяних свят 1920 р. генерал Тарнавський звернувся до Галицької армії з наказом, в якому відзначив: “Далеко від рідної хати, далеко від ти, що очі виплакали, очікуючи з тугою повороту своїх батьків, синів, серед байдужого оточення, нищена хворобами і смертністю, святкує геройсько Українська Галицька Армія цьогорічне Різдво. Склоняючи голову перед пам’яттю героїв, упавши у бою за народну справу, і згадуючи з глибоким жалем тих, що, не діждавшись щасливого кінця тяжкої боротьби, лягли спочити вічним сном на широких полях України – Начальна Команда Української Галицької Армії шле з нагоди Різдвяних Свят всім старшинам і стрільцям сердечні бажання: “Нехай це будуть останні сумні свята. Дай нам, Боже, щасливо пережити всі проби безжалісної судьби і повернутися як побудники до рідної хати, та святкувати найближчі свята в крузі наших родин” [52, с. 162].

Всю першу половину січня генерал Тарнавський знаходився у військах, які рухалися на південь залізницею чи кінними обозами й пішки. Величезною проблемою для нього й командирів частин було транспортування хворих. Багато з них, які перебували у більш-менш облаштованих лікарнях, категорично відмовлялися, навіть під загрозою зброї, вирушати в небезпечну дорогу. Певна частина стрілецтва схилилася до думки вступити в переговори з більшовиками. Тим більше, під враженням трагічних випадків, про одну з яких записав у “Деннику НКГА” сотник Г. Кох: “На ст. Крижопіль знайдено в запломбованому вагоні 14 тяжко ранених стрільців, між іншим, без рук і без ніг... Два дні сиділи вони там замкнені. Случайно переходячій попри цей віз (вагон) стрілець, почувши стогін, відчинив його і побачив страшний вид. Генерал Тарнавський, якого про це зараз повідомлено, як побачив цих мучеників, заплакав рясними слізьми. Казав він зараз перенести їх до опаленого воза, дати їм горячої страви та відіслати найближчим транспортом до Бірзули” [52, с. 159].

Сотник артилерії Володимир Галан у спогадах навів ще трагічніший випадок, коли на залізничній станції між Козятином і Вінницею було виявлено кілька вагонів із замерзлими трупами галицьких стрільців. Відтоді його артполк 4-ї Золочівської бригади при відступі не залишав ні одного хворого, навіть у лікарнях [111, с. 113].

М. Тарнавський усвідомлював, що треба вдатися до радикальних заходів задля порятунку Галицької армії. Насамперед він вважав, що далі прив'язувати армію до Добровольчої немає сенсу. Відтак проігнорував наказ генерала Шіллінга передислокувати УГА до Одеси, й із Вінниці – Ставки НКГА розсилав розпорядження командирам корпусів зосередитися в Бірзулі. У ті дні перед ним з'явилося два варіанти подальших дій. По-перше, знову поєднатися з Армією УНР, частина якої на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком здійснювала Зимовий похід по тилах радянських і денікінських військ. “Паліїв повідомив мене про приїзд делегації генерала Павленка на переговори в справі об'єднання в одну Українську Армію під одною командою й урядом УНР”, – згадував М. Тарнавський. У ті дні Армія УНР знаходилася в районі Умані і була можливість порвати з Денікіним та в Христинівці приєднатися до неї. Генерал Тарнавський, загалом погоджувався на цей варіант і тому підписав відповідну угоду [141, с. 113].

Водночас Д. Паліїв і О. Лисняк повідомили генерала, що підпільний більшовицький центр у Вінниці на чолі з А. Хвилею, К. Ковтуновичем і М. Колядою з початком січня зав'язав переговори з групою галицьких старшин, до якої входили авторитетні фронтовики Н. Гірняк, С. Шухевич, М. Курах, Ф. Кондрацький, які створили Вінницький ревком УГА. Вже у новорічну ніч на переговорах у готелі “Савой” узгодили проект договору, за яким УГА пориває з Денікіним, входить автономною одиницею до Червоної армії й буде воювати на польському фронті з метою визволення Галичини з-під польської окупації. Командування 12-ї армії брало на себе опіку хворими і повне матеріальне забезпечення УГА [170, с. 24–25].

Вінницький ревком виявив і взяв на облік хворих галицьких старшин і стрільців, яких лише у Вінниці знаходилося 8748, а всього в регіоні – близько 15 тис. З 2 тис. виздоровців сформовано військові підрозділи, які склали гарнізон Вінниці й були задіяні для охорони важливих об'єктів та несли патрульну службу. Ревком мав власну комендатуру, до якої більшовики надсилали арештованих і затриманих галичан. Про свою діяльність ревком доповідав командуванню УГА та командирам корпусів, зокрема 2-го, який дислокувався у Тульчині [245, с. 280].

М. Тарнавський уважно стежив за ходом переговорів вінницької ініціативної групи – відомих і серйозних галицьких командирів, насамперед отамана Никифора Гірняка, колишнього командира Кошу Легіону УСС і до якого він відносився з довірою. Те, що він не заперечував їхнім заходам, зокрема участю в них свого ад'ютанта Дмитра Палієва, свідчило – цей варіант виходу з катастрофічного становища генерал не виключав. Вважав, що наданою можливістю Галицькій армії із зброєю в руках повернутися до боротьби за визволення рідного краю, нехай навіть за допомогою Червоної армії, можна скористатися попри серйозні ідеологічні розбіжності. Тим більше, що йшлося про саме існування УГА.

15 січня генерал М. Тарнавський передав командування армією О. Микитці, який повернувся із шпиталю. У першому ж наказі по УГА він вимагав від кожного бійця і командира виконувати його накази, якнайскоріше досягнути вказаного для відпочинку району, не допускати ніяких ворожих впливів і настроїв й надіятися „на щасливе покінчення війни”. Будучи під впливом начальника штабу генерала Ціріца, який майже постійно знаходився у Одесі й вів переговори з генералом Шілінгом та категорично відкидав будь-які стосунки з більшовиками, О. Микитка вбачав порятунок армії у продовженні співпраці з Денікіним. Він прийняв рішення рекомендоване командуванням Добрармії: Галицькій армії відступати в Румунію, а всіх хворих і поранених залишити в Україні. Він сподівався знайти там притулок, як це сталося з

угрупованням денікінського генерала Бредова. Щоправда, не врахував, що Румунія як союзник Польщі вороже ставиться до ЗУНР та її Галицької армії, яку не пропустила на свою територію. Отже, 7 лютого 1920 р. було підписано наказ про перехід УГА до Румунії, де її мали роззброїти й інтернувати. Цей наказ викликав майже одностайне обурення особового складу армії й підтримку заключити договір про військовий союз з Червоною армією, який відкривав перспективу взяти участь у війні з поляками та повернутися на визволену батьківщину не втративши честі [113, с. 521–522].

Того ж дня, 7 лютого, група старшин у Балті утворила Начальний ревком УГА, який оголосив командармом полковника А. Шаманека. Галичани негайно вступили в переговори з командуванням радянської 45-ї стрілецької дивізії Й. Якіра, який був уже попереджений командиром 12-ї армії про укладені угоди з Вінницьким ревкомом УГА. Отже, знаючи, що до останнього дня Галицька армія була у стані Добровольчої, командування червоних частин не вважало її ворожою й відносилося до стрілецтва лояльно. Колишній старшина Ю. Шкрумеляк згадував про зустріч у ті дні з командиром Окремої кінної бригади Григорієм Котовським, який заявив, що знає про угоди і попереджений командармом щодо ставлення до галичан. “Червоні показалися дуже ввічливими, – писав Ю. Шкрумеляк, – питалися нас, чим можуть нам допомогти, а коли сотник Клодницький сказав, що ми смертельно помучені духовно і фізично та потребуємо кількаденного відпочинку в котрійсь з колоній (це був район німецьких колоній – авт.), Котовський погодився на те, наказав зібрати фури й завезти нас до Бадену, шість верстов від Кучургана. Зброю дозволено носити – отже ми формально союзники” [338, с. 75–76].

Начальний ревком УГА прагнув не допустити розколу в армії, який вносили генерали Микитка і Ціріц своїми спробами вивести військо до ворожої Румунії. За пропозицією отамана С. Шухевича обох арештували й за наказом Одеського губвоєнкома Краєвського були невдовзі відправлені до нього. Щодо подальшої долі генералів, комісар штабу 12-ї армії Рейхарт доповідав члену Реввійськради

Південно-Західного фронту Р. Берзіну: “Реввійськрада 12-ї армії з’ясувала питання щодо генерала Микитки й повідомляє, що він ніяким чином не може бути призначений на командну посаду. Микитка достатньо скомпрометований... Водночас Микитку ні в якому разі не можна відпускати назад, а слід відправити в Москву”. На цьому донесенні Берзін дописав: “Терміново. Особливому відділові. Микитку і другого генерала (Ціріца – авт.) відправте під надійним конвоєм до Москви. Люди ненадійні, використані для нашої служби бути не можуть. Затонський пропонує їх стратити. 25. 03. 1920. Берзін” [35, арк. 270]. Зауважимо, що влітку 1920 р. генерал Микитка після перебування у підмосковному концтаборі Кожухів був страчений у підвалах Луб’янки, а Ціріц помер у московській лікарні [241, с. 193–207].

Подібна доля чекала й на генерала М. Тарнавського. У лютому він перебував по суті під домашнім арештом разом із своїм сином підлітком Омеляном, який всю війну знаходився при батькові у Балті. Як він згадував пізніше, якимось за ним приїхав озброєний галичанин й наказав збиратися в дорогу. За наказом сотника В. Гадзінського його з сином повезли на станцію. “Я довідався, що їдемо на станцію, а там мають мене містити до поїзду, що везе Микитку та Ціріца до Москви. Мене присіли невеселі думки, Я добре знав по що мене везуть до Москви, та й задобре пізнав більшовицьке правосуддя”, – згадував генерал. Лише щасливий випадок не дозволив конвою відправити генерала і він повернувся до Балти. Його захистив новий начальник штабу ЧУГА полковник колишньої російської армії В. Іванов, який спочатку приділив генерала до складу Польового штабу, згодом відпустив під чесне слово про невиїзд із Балти. Втім, він і так був прив’язаний, коли важка хвороба на тиф його сина відволікла на деякий час від подій навколо нього [141, с. 116–117].

Між тим, 12 лютого 1919 р. галицька делегація виїхала з Вінниці до Києва для продовження переговорів. Вони зустрілися насамперед з групою українських націонал-комуністів М. Скрипником, О. Шумським, М. Любченком та іншими, які прибули з Москви, де мали розмови з Леніним щодо майбутнього

України. Вони пообіцяли вплинути на В. Затонського, який виявляв неприязнь до галичан. Але була підписана угода, яка загалом задовільняла УГА. Вирішальний вплив на більшовиків мала доповідь, що армія нараховує в строю 26 тис. стрільців і старшин, а при наданій допомозі до початку бойових дій проти Польщі її чисельність можна довести до 50 тисяч. Цей аргумент, враховуючи досвід Київської наступальної операції українців у серпня 1919 р., не міг не вплинути на позицію радянської сторони. Зрештою, ще раніше – наприкінці січня 1920 р. розвідвідділ 14-ї армії доповідав командувачу І. Уборевичу: “В районі Балти–Бірзули–Вінниці знаходяться три галицькі корпуси загальною кількістю 36–37 тис. вояків” [41, арк. 21–22].

11 лютого штаб 12-ї армії у донесенні Реввійськраді Південно-Західного фронту доповідав з піднесенням, що ним вже взято на облік галицьке військо: піхоту – 312 старшин і 11 463 стрільців, кінноту – 1055 та артилерію – 2193 вояків [39, арк. 34]. Якщо командири – військовики приймали галичан до складу своїх армій і дивізій майже без застережень, Реввійськрада фронту –командувач О. Єгоров, Й. Сталін, Р. Берзін і М. Петін – дотримувалися зовсім іншої думки. У телеграмі військам фронту вони наголошували: “Реввійськрада вважає доцільним використати існуючі галицькі частини шляхом включення їх четвертими бригадами в наші дивізії, замінивши командний склад до командирів батальйонів включно, поставити свої комісарів. У ході реалізації цього рішення, необхідно ужити всі заходи запобігання і провести їх твердо, щоб галицькі частини, особливо їх командування, які увійшли до складу Червоної армії, з перших кроків відчули чітку організацію і сувору дисципліну Червоної армії” [40, арк. 118].

12 лютого підписано угоду між УГА і радянською 12-ю армією. Галицькі пропозиції прийнято за виключенням однієї – щодо автономії і цілості Галицької армії. Отже, було узгоджено: 1. На базі УГА створюються три стрілецькі бригади за штатами Червоної армії трьохполкового складу, які передаються 44, 45 і 58-й стрілецьким дивізіям; 2. Командири і комісари частин призначаються з

галичан, або з тих, хто знає мову і побут галичан: 3. Командування і діловодство здійснюються українською мовою; 4. Інститут капеланів ліквідується; 5. Галичани з шпиталів, України і Росії будуть скеровуватися виключно в Галицьку армію; 6. В армії залишаються стрільці віком 18–35 років, решта демобілізуються; 7. Хворі і поранені опікуються 12-ю армією нарівні з червоноармійцями; 8. Армія отримує найменування Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА) і буде використовуватися виключно на польському фронті [170, с. 103].

Командування Південно-Західного фронту – О. Єгоров і Й. Сталін із задоволенням прийняли Галицьку армію, насамперед тому, що знали про її бойові якості в період збройного протистояння влітку 1919 р. Отже, 18 лютого 1920 р. вони надіслали в Реввійськграду республіки та Польовий штаб Червоної армії донесення, в якому повідомляли: “У політвідділі 12-ї армії відбулося порозуміння з Галицьким ревкомом, згідно з яким із галицьких військ буде сформовано три стрілецькі бригади й прикріплені до 44, 45, та 58-ї дивізій. При політвідділі армії створено галицький відділ для керівництва політроботою в галицьких частинах. У 45-й дивізії спільно з представниками галицьких частин (редакцією армійської газети “Стрілець” – авт.) вирішено видавати газету на українській мові” [38, арк. 26].

Дмитро Паліїв постійно інформував генерала Тарнавського про хід реорганізації армії: І. Уборевич наказав передати Галицькій армії всі ешелони з провіантом від Бірзули до Одеси, повернути всіх виздоровців із одеських шпиталів до свої частин, а близько 2 тис. хворих галичан, які там залишалися, взяти під опіку медичної служби 14-ї армії (42, арк. 1, 5, 12).

Генерал Тарнавський шкодував, що в цей важливий період в історії армії відсторонений від практичної діяльності. Проте він через свого колишнього ад’ютанта і одного з ключових діячів галицького ревкому Д. Паліїва намагався своїми порадами допомогти зберегти армію як бойову одиницю. Його особливо турбувало те, що армію розчленують на окремі частини – бригади, які будуть

діяти у складі червоних дивізій. За його порадою Н. Гірняк, Д. Паліїв і В. Гадзінський їздили до Києва, де мали розмову із Затонським, на якого Москва поклала відповідальність за реорганізацію ЧУГА, з проханням щодо збереження цілосності армії. Але той відповів, що це є вказівкою ЦК РКП(б), тобто Леніна, яку він не може ігнорувати. Єдність армії буде відновлена, обіцяв Затонський, лише при вступі на територію Галичини [141, с. 118].

27 лютого 1920 р. у Балті було скликано великий мітинг всіх частин армії, на якому з великою доповіддю виступив В. Затонський. Він відрекомендував нове командування ЧУГА: командарм – галичанин В. Порайко, начальник Польового штабу – В. Іванов, політкомісар – М. Михайлик. Затонський намагався розколоти армію морально, настроїти стрільців проти старшин та колишнього командування армії, яке привело УГА до “зрадника” Петлюри, а потім – до “царського генерала Денікіна”. Генерал Тарнавський, згадуючи той мітинг, писав про враження промови “землячка Порайка”, який був уродженцем Снятинщини, освіту отримав у Коломийській гімназії та Львівському університеті, був активним членом радикальної партії, а під час війни потрапив у полон і став комуністом (згодом був розстріляний 1938 р. в УРСР як „ворог народу”). В. Порайко таврував політику Петрушевича, закликав стрільців не довіряти старшинам, брати в свої руки армію та готуватися до боїв з польською шляхтою і визволення Галичини, боротися за диктатуру пролетаріату у всьому світі [141, с. 118–119].

Ні генерал Тарнавський, ні переважна частина Галицької армії не сприймали більшості вказаних більшовицьких гасел і вважали цей поворот в історії війська як засіб зберегти армію, її особовий склад в тяжку годину нових випробувань. Вони сприймали у цій ситуації лише одне – можливість визволяти свою батьківщину. Це було найважливішим наслідком укладених угод з Червоною армією. Риторика більшовицької пропаганди схилила значну частину особового складу Галицької армії до союзу з Москвою, який виявився недовговічним. З цієї нагоди звернемо увагу на фрагмент спогадів сотника УГА

Ілька Цюкана, відомого у війську заслуженого і авторитетного старшину. Він відзначав, що ніяк не можна звинувачувати Галицьку армію ні за союз з Денікіним, ні за угоди з Червоною армією. Що в обох випадках “Галицька армія знаходилася в такім положенні, що не мала ніякого вибору, куди іти... З Денікіним ми лучилися взагалі без надій на можливість координації наших ключів і ідеалів з його ідеалами, але виключно з практичних мотивів збереження технічної й органічної цілості армії для дальшої війни з Польщею... При злуці з большевиками ми мали надію на спільний з ними, як із союзниками похід на Польщу в цілі звільнення Галичини” [324, с. 209].

Командування 12-ї армії, перш за все В. Затонський, надавали великого значення реорганізації армії, насамперед поділу її на окремі бригади підпорядковані командирам радянських дивізій. Адже так можна було взяти їх під пильний контроль та проводити відповідну політвиховну роботу серед її особового складу. У зв'язку з ситуацією на польському фронті, активним переговорним процесом між Петлюрою і Пілсудським, що загрожувало відновленням бойових дій у найближчому часі, не маючи інших засобів, Затонський змушений був опиратися на галицьких старшин і затвердив план реорганізації армії розроблений групою штабних старшин на чолі з полковником А. Шаманеком, колишнім начальником штабу і помічником генерала Тарнавського. Роботу слід було завершити за два тижні, до 10 березня.

На базі рідного для генерала 2-го корпусу було сформовано 1-шу бригаду Червоних Українських Січових стрільців, яку очолив полковник А. Шаманек. Певною мірою заспокоювало М. Тарнавського те, що більшовики залишили командний склад бригад і полків повністю з галицьких старшин. Отже, в 1-й бригаді, яка сформувалася у Бершаді, начальником штабу став підполковник А. Бізанц, а стрілецькими полками командували відомі старшини З. Носковський, Р. Волощук, П. Бакович. Тішило генерала Тарнавського й те, що бригада відновила боєздатність і мала у своєму складі: 642 старшин і 6988 старшин харчового стану, 30 гармат. Коли бригада прибула на фронт до складу

44-ї дивізії її командир І. Дубовий був надзвичайно задоволений бойовим станом, оскільки бригада мала 200 старшин, 4,5 тис. багнетів, 100 кулеметів і 36 гармат, про що він доповідав командарму Єгорову [36, арк. 91].

У ті ж дні в Чечельнику на базі частин 1-го корпусу сформовано 2-гу стрілецьку бригаду ЧУГА під командуванням отамана О. Лисняка, якого 22 березня замінив сотник Ю. Головінський. Її полки очолили старшини І. Коссак, П. Газдайка та І. Чайка. Вона налічувала близько 4 тис. старшин і стрільців й була приділена до 45-ї стрілецької дивізії Й. Якіра, який влаштував їй на фронті під Літином урочисту зустріч й доповів у штаб армії, що задоволений її бойовим станом [36, арк. 92].

Із частин 3-го корпусу генерал А. Кравс сформував і очолив 3-тю бригаду ЧУГА у складі близько 35 тис. вояків. Але 24 березня В. Затонський викликав до себе отамана О. Станіміра й особисто призначив його командиром бригади. Пізніше у спогадах Станімір писав, що намагався відмовитися, оскільки не мав досвіду командування бригадою, але у відповідь отримав наказ. А. Кравс з жалем передавав йому командування, водночас “попращав мене зі сльозами в очах, щиро і з задоволенням, що команду дорогого йому корпусу передав у добрі руки свого старшини-фронтовика”. Бригаду передали 60-й стрілецькій дивізії [297, с. 238].

М. Тарнавський змушений був лише спостерігати як у ході реорганізації поряд із позитивними аспектами проявлялися багато негативних. Були скасовані військові звання і відзнаки, замість тризуба на кашкетах впроваджено червону зірку, національних синьо-жовтих прапорів – червоні, гімну “Ще не вмерла Україна” – “Інтернаціонал”. Скасовувався інститут польових священників, їх наказано відправити в Бірзулу. Щоправда, командири часто їх залишали на різних посадах. Ліквідовано окремі їдальні для старшинського складу. У бригадах і полках з’явилися політкомісари. Реввійськрада знайшла можливим використати на цих посадах виключно галичан, причому здебільшого некомуністів. Такими були Ф. Замора, В. Конар-Палашук, М. Козоріс, М. Опока

та інші. Чимало з них користувалися заслуженим авторитетом серед старшин і стрільців. “Професор Замора, – писав про комісара 3-ї бригади ЧУГА генерал А. Кравс, – високоосвічена, ідейна людина, в першу чергу українець, щойно потім комуніст. Коли б комуністи мали саме таких комісарів, їх влада була б побудована на граніті” [121, с. 86–87].

Між тим, Реввійськрада республіки очолювана Л. Троцьким, вимагала посиленої політико-виховної роботи в галицьких частинах. В одному з наказів Південно-Західного фронту він писав: “Зважаючи на величезне значення політичної роботи в галицьких частинах, при політвідділах армій створити галицькі секції, які повинні вести роботу у всіх галицьких частинах. Особлива увага продиктована їх великою кількістю й дисциплінованістю” [37, арк. 172].

16 квітня член Реввійськради фронту Й. Сталін надіслав командуванню 12-ї армії телеграму з наказом: “У зв’язку із включенням Галицької армії до складу 12-ї армії, необхідно організувати Політвідділ галицьких частин. Про необхідність політичної роботи серед галицьких частин не треба й нагадувати, Організуйте окрему галицьку групу. До цієї роботи для Політвідділу армії виділено 12 млн. карбованців” [37, арк. 187].

Впроваджені новації з кожним днем збільшували незадоволення галицьких старшин і стрільців. Особливо гостро вони реагували на свавілля органів ВЧК в Україні. Безпосередньо перед відправленням на польський фронт галицькі бригади облетіла вістка про розправу над галичанами в Одесі. У відповідь на перехід до Армії УНР галицької кінної бригади отамана Ю. Шепаревича, керівник надзвичайки в Одесі С. Реденс (свояк Сталіна) наказав кинути за ґрати 640 галицьких вояків-виздоровців одеських шпиталів, серед них близько 200 старшин. Пізніше частина з них загинули. Після від’їзду стрілецьких бригад на фронт Польовий штаб ЧУГА перебрався з Балти до Києва. Полковник Іванов, який шанобливо ставився до генерала Тарнавського, запросив його з сином до свого ешелону. До Києва були відправлені також всі старшини і службовці Галицької армії, які в результаті реорганізації і скорочення армії опинилися поза

штатом без посад. Їх поселили у казармах, а генерал вважав за краще поселитися на приватній квартирі в околиці міста й на якийсь час затаїтися, бо не чекав нічого доброго від більшовиків, оскільки став свідком їх господарювання у Києві, розправ чекістів над українцями й галичанами після подій 24–25 квітня 1920 р. на польському фронті [245, с. 294–297].

Отже, генерал не знав, що 23 квітня до Києва прибула група галицьких старшин і стрільців з частин ЧУГА на так звану Першу галицьку конференцію. Як раз під час її роботи, один з керівників конференції В. Затонський оголосив, що вранці 24 квітня польські війська розпочали наступ, а галицькі бригади перейшли на бік поляків, тобто здійснили заколот. Конференцію було закрито, а її делегати негайно виїхали на фронт. Як виявилось, на хвилі загального незадоволення галичанами заходами командування Червоної армії та погіршення їх забезпечення, а також останніми наказами щодо скасування усталеного в армії внутрішнього порядку, в 2-й бригаді ЧУГА зусиллями її командира Ю. Головінського та начальника штабу М. Луцького було підготовлено узгоджений з командуванням Армії УНР виступ проти більшовиків напередодні наступу польсько-українських військ на Київ [241, с. 62–63]. У зверненні до частин ЧУГА з цієї нагоди Ю. Головінський (пізніше відомий діяч УВО-ОУН, підступно вбитий 1930 р. польською поліцією) писав: “Два місяці вже минуло, як Українська Галицька Армія, виснажена довгими боротьбами й лютою пошестю, заключила злуку з більшовиками. Великі надії ми покладали на цю злуку. Ми вірили, що вона принесе нам визволення найдорожчої нам Галичини від польського панства, але гірко на цім завелися... Що ж дали нам большевики? Розділили нашу Армію між поодинокі советсько-московські дивізії, старшин наших частин вимордували, частин вивезли в далекі московські лягри”. Головінський закликав “скинути ярмо опікунів, опертися на власних силах і бити всіх ворогів” для визволення батьківщини [245, с. 302–303].

Всі частини, крім 1-ї бригади УСС, до якої наказ Головінського не дійшов, підтримали антибільшовицький заколот. Але сталося так, що вони потрапили під удари частин 12-ї армії, кинутих проти галичан і наступаючих частин польської армії. 27 квітня вони були оточені й розброєні поляками й відправлені у концтабори. Лише окремим групам вдалося уникнути полону і пробитися до Чехословаччини – інтернованої там бригади УГА [19, арк. 135–179].

1-ша бригада УСС вступила у бій з поляками, згодом відступила під натиском набагато переважаючих сил й відходила трьома групами: Ю. Гоїва, М. Барана і А. Бізанца. Близько 2000 січовиків пробилися на схід до Києва [241, с. 295]. З ними відходив і В. Затонський, який згодом дякував галичанам за порятунок від польського полону. Згодом, близько 300 з них вступили до Армії УНР, а решта залишилися в Червоній армії й склали ядро 402-го Галицького полку 45-ї стрілецької дивізії, який за вимогою поляків розформовано 1922 р. Саме з нього вийшли командири героїчної “Червоної дванадцятки” Петро Шеремета і Степан Мельничук, які створили партизанський загін та перейшли через кордон в Галичину, де загинули, а також лідери Компартії Західної України у підпіллі Мирон Заячківський, Олекса Кожан, Григорій Іваненко, Роман Кузьма та ін.

Радянські дивізії 12-ї та 14-ї армій в перших же боях з поляками виявили надзвичайну низьку боєздатність й панічно відступали. Винуватця катастрофічної поразки на польському фронті командування Південно-Західного фронту звалило на галичан. Пізніше Р. Берзін доповідав Троцькому: “Під час польського наступу справу значно погіршили зрада галицьких частин і діяльність банд у тилу, зокрема на Київщині. Особисто я категорично виступав проти включення галицьких бригад в наші дивізії, оскільки не довіряв цим частинам, незважаючи на те, що у їх благонадійності нас переконувала вся Реввійськрада 12-ї армії” [34, арк. 62–63].

29 квітня 1920 р. центральний орган ЦК РКП(б) газета “Правда” опублікував статтю із звинуваченнями галичан, в якій зокрема, наголошувалося: “Нам зрадили деякі галицькі частини, які дісталися нам від Денікіна і які знову пішли на службу до панів. Завдяки цьому полякам вдалося зайняти Житомир, Бердичев, Вінницю і Летичів”. Наступного дня на її шпальтах з’явилося звернення за підписом Леніна, Калініна, Троцького і Чичеріна “До всіх робітників, селян і чесних громадян Росії”. У ньому знову про галичан відзначалося: “За сприянням свого найманця Петлюри і при допомозі французького золота, польські білогвардійці залучили до зради галицькі частини, які кілька місяців тому перейшли на бік Радянської влади” [90. 1920. 29, 30 квітня].

У цей час більшовики розпочали проти галичан у Києві масові репресії. Велику групу старшин Польового штабу, тилових частин ЧУГА та перевезених з Балти вивезено у підмосковний концтабір Кожухів, а стрільців – у Казань. Чимало з них, як колишні командири бригад С. Горук, Р. Дудинський та інші перевезені з Кожухова на Соловки, де страчені [241, с. 80–81].

Отже, вже 6 травня передові частини польських військ та 6-ї січової дивізії М. Безручка з Армії УНР вступили у Київ. У ті дні генерала Тарнавського розшукали отаман С. Шухевич, Р. Купчинський з братом та інші старшини УГА. Вони обговорювали ситуацію й прийшли до висновку, що зголошуватися йому не слід, оскільки від поляків чекати доброго не було сенсу. З сумом генерал та його друзі констатували кінець існування Української Галицької Армії у ті трагічні квітневі дні 1920 р. та закінчення її збройної боротьби за визволення території ЗУНР.

Невдовзі за допомогою 1-ї Кінної армії С. Будьонного, найбоєздатнішої на той час у Червоній армії, радянському командуванню вдалося переломити ситуацію в Україні й перейти у наступ. 10 червня польська 3-тя армія розпочала відступ, залишивши Київ. М. Тарнавський писав у спогадах, що саме тоді до нього прибув поручник Р. Купчинський “зі звісткою, що поляки покидають

Київ, а Українська ліквідаційна комісія, що повнила функції Червоного Хреста, пакується та небавом виїде. Чи не можна би нам так долучитися до її персоналу та під її покришкою мандрувати до Галичини. Я не вагався” [141, с. 124].

Відтак, генерал із сином та братами Купчинськими в обозі Української ліквідаційної комісії, яка приєдналася до 6-ї Січової дивізії полковника Марка Безручка з Армії УНР, фронтовими дорогами добралися до Коростеня. Весь шлях генерал пройшов пішки. Звідти залізницею прибув у Кам’янець-Подільський. Там, перед поверненням в окуповану поляками Галичину, генерал дістав документи на ім’я Мирона Терещенка, урядовця міністерства освіти УНР, який їде на лікування в Карлсбад – популярний в Європі курорт.

16 липня 1920 р., рівно через рік після важких випробувань, безперервної війни, він повернувся на батьківщину. Коли валкою по мосту переходили Збруч, згадував генерал, “ми стишили наші голоси до шепоту, наче б входили у святиню. Нас огорнули молитовні настрої. На другому березі всі ми як один мовчки поскидали шапки. Хотілося змовити якусь забуту, ще в дитинстві мовлену молитву перед рівнинним галицьким обрієм... Призабулися на хвилину всі перебуті терпіння, трагічний фінал наших визвольних змагань, безнадійне завтра. Душею сколихнула глибока, тиха радість” [141, с. 126].

У Мельниці над Збручем генерал з товаришами зустрів групу озброєних галицьких вояків, які під проводом генерала А. Кравса пробивалися через зайняту поляками територію до Чехословаччини, таборів інтернованих галицьких частин. Але Тарнавський з Романом і Богданом Купчинськими та сином вирішив пробиватися до Закарпаття окремо й перепочити у знайомих в Сколе, а вже звідти рушити до Чехословаччини. Невдовзі вони добралися до Ходорова й попрямували до Васючина біля Рогатина, де мешкав родич генерала – парох сільської церкви о. В. Сайкевич. Але перепочити після важких мандр не вдалося: вранці будинок оточила польська поліція. Як згадував генерал, галицьких вояків видав польській поліції місцевий селянин. Отже, арештованих генерала Тарнавського і Купчинських з конвоєм доставили до Рогатина, де

поляки дізналися, хто повернувся в Галичину під іменем М. Терещенка й відправили його з товаришами до Львова. Звідти сина Омеляна вдалося скерувати додому у Золочів, а генерала поліцаї відвезли спочатку до військового міністерства у Варшави, а потім у табір для військовополонених галичан Тухолю [277, с. 15].

Генерал Тарнавський опинився у великому таборі, який мав 13 бараків місткістю по 180 осіб, 24 землянки – по 80 осіб, ще 8 дерев'яних бараків для 100 осіб у кожному, шпиталь на 360 ліжок та ін. Коли він прибув у Тухолю, там перебувало 2135 полонених, з них 575 старшин, які потрапили в полон у квітні 1920 р., або були роззброєні під час Київської операції [215, с. 134]. Д. Паліїв згадував, як 23 липня 1920 р. в таборівій канцелярії сотник М. Луцький зустрів генерала Тарнавського, а потім для урочистої зустрічі командувача Галицької армії весь особовий склад табору вишикувався у строю і вітав його, чим генерал був надзвичайно зворушений. Його поселили в окремій кімнаті бараку під посилену варту й деякий час заборонили спілкування з таборитами. Згодом контроль послабили й до колишнього командира часто збиралися старшини. Невдовзі в таборі засновано військові курси для підвищення кваліфікації старшинського складу, на які генерала запрошували для читання лекцій. Вони готували кадри для Армії УНР і до листопада 1920 р. випустили 182 старшин, яких звільнено. Це стало одним із поштовхом покинути табір, в якому побутові умови були надзвичайно погані, що спричиняло велику смертність. Від виснаження і хвороб за час існування табору до кінця 1920 р. померли 3760 осіб. Під час перебування генерала Тарнавського в Тухолі у листопаді 1920 р. інспекція виявила з 3410 галичан у таборі 2269 хворих і немічних, яких скеровано у шпиталь [216, с. 72].

Табір Тухоля знаходився і Помор'ї, у 30 км від німецького кордону, що створювало певні умови для втечі галицьких стрільців і старшин з польського полону, які відбувалися майже щодня. Група старшин підготували втечу з табору й для генерала Тарнавського, проробили отвір у загорожі колючого

дроту. Але спроба зірвалася, про що генерал не дуже шкодував, оскільки своєю присутністю та доступними заходами підтримував моральний дух галицького стрілецтва та відстоював їх інтереси перед польською адміністрацією табору, яка все ж рахувалася з його чином.

Наприкінці грудня 1920 р. з Варшави надійшов дозвіл звільнити генерала з-під ув'язнення й виїхати йому на батьківщину. Отож саме на Різдво 1921 р. він прибув до Золочева й, нарешті, опинився у рідному домі у колі родини: дружини Марії, синів Омеляна і Зиновія, дочок Марії і Анни. Проте він зустрівся з великими матеріальними труднощами, не маючи за довголітню військову службу та генеральський чин заслуженої пенсії та пристійної роботи з відповідною оплатою [241, с. 259–260].

Так закінчилася його військова діяльність, майже 30-літня служба в армії Австро-Угорщини, зокрема в Легіоні УСС, та Галицькій армії, активна участь у Першій світовій 1914–1918 рр., українсько-польській 1918–1919 рр., українсько-більшовицькій 1919 р. війнах, загалом його службова кар'єра від лейтенанта до генерала-четара. Для вояків 100-тисячної Української Галицької Армії він назавжди залишався Начальним Вождем війська, одним з найшанованіших воєначальників, представників військової еліти Галичини.

Розділ 5.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У МІЖВОЄННІ РОКИ (1921-1938)

5.1. Співпраця з ветеранськими, громадсько-політичними об'єднаннями і науковими установами Східної Галичини

Повоєнний період життя М. Тарнавського у Золочеві виявився надзвичайно важким у зв'язку з постійними матеріальними нестатками. Отже, довелося йому шукати якийсь вихід із ситуації. На допомогу прийшов Крайовий Союз Кредитовий (з 1924 р. – Центробанк), заснований і очолюваний К. Левицьким, відомим діячем Української національно-демократичної партії, першим головою уряду ЗУНР 1918 р., який добре знав генерала і високо цінував його заслуги перед батьківщиною. Відтак, під час розparcelювання землі польського діди́ча Ковнацького, Кредитовий Союз викупив і виділив М. Тарнавському частину маєтку – шість моргів землі із мальовничими парком і ставком у с. Черниця сусіднього Бродівського повіту, куди він переселився [242; 266; 277; 273].

Щоправда, дружина з дітьми-школярами залишалася у Золочеві. Літні канікули діти проводили в Черницях, де сини генерала Омелян і Зиновій – активні члени “Пласту” інколи влаштовували в парку пластовий табір для друзів-гімназистів. Ремонтувати зруйнований війною маєток та його облаштувати допомагав колишній стрілець Микола, добровільний ординарець генерала.

На першому етапі перебування в Черниці, коли слід було відійти від воєнних переживань, відпочити й зміцнити здоров'я після ув'язнення у польському таборі полонених в Тухолі, генерал Тарнавський на деякий час відійшов від громадсько-політичного життя. Водночас пильно стежив за перебігом подій і діяльністю екзильного уряду Є. Петрушевича у Відні щодо відновлення незалежності ЗУНР (Галицької республіки) на міжнародних форумах, болісно переживав за її долю, коли сумнозвісним рішенням Ради

амбасадорів у 1923 р. в Парижі було винесено остаточний вердикт щодо узаконення Польщею анексії Галичини. Він обурено реагував на підступні рішення Антанти і був солідарним з масовими протестаційними народними виступами у Львові, інших містах і селах Галичини та резолюціями зборів українських партій і громадських організацій, про які повідомляла преса, зокрема газета “Діло” (83. 1923. 1, 5 квітня; 31 травня].

На початку 1920-х років, коли із зарубіжжя – таборів інтернованих галицьких частин у Чехословаччині, польських таборів для військовополонених, а також із радянської України після розформування галицьких частин у складі Червоної армії на батьківщину повернулися тисячі колишніх вояків, постало питання про створення ветеранського об’єднання. Польська окупаційна влада була проти подібного згуртування своїх недавніх ворогів у війні 1918–1919 рр. Лише 1925 р., в результаті довгої і наполегливої діяльності колишніх учасників національно-визвольних змагань, у Львові вдалося заснувати товариство “Молода Громада”, яке об’єднало ветеранів УГА, а також Армії УНР, які перебували в Галичині та на Волині. Внаслідок опору з боку польської влади, його діяльність спочатку була досить обмеженою. Товариство організувало реферати і дискусії на теми національно-визвольних змагань, відзначення пам’ятних дат історії: Першолистопадового 1918 р. повстання в Галичині та 22 січня як дня Соборності України – ухвалення 1919 р. Акту злуки ЗУНР і УНР. Велику увагу товариство приділяло походам до могил полеглих вояків, які проводилися щорічно 15 червня на Зелені Свята й, таким чином, влада заборонити релігійні поминальні заходи не могла. Генерал Тарнавський обов’язково приїздив до Львова й брав активну участь у зелено святочних походах, радо зустрічався з фронтовими побратимами, особливо з активними комбатантами Д. Паліюком, С. Шухевичем, А. Бізанцом, Л. Макарушкою, Р. Купчинським та ін. [105, с. 460].

При товаристві “Молода Громада” невдовзі утворилися спеціальні відділи, зокрема Фонд Ветеранів, який надавав матеріальну допомогу колишнім воякам і

дбав про призначенням їм державних пенсій та ін. Саме за його допомогою генералу 1925 р., нарешті, вдалося домогтися виплати пенсії, щоправда як підполковнику австрійської армії. Колегія пропам'ятної воєнної відзнаки УГА організувала виготовлення і вручення її ветеранам. Історико-музейна секція “Молодої Громади” співпрацювала з Науковим товариством імені Шевченка й допомагала створити Музей військово-історичних пам'яток (директор І. Карпинець). Генерал М. Тарнавський тісно співпрацював з головою ветеранського товариства, колишнім командиром кінної бригади УГА отаманом Ю. Шепаровичем [341; 327; 281].

Глибоко усвідомлюючи важливість формування та збереження героїчних традицій українського народу шляхом вшанування пам'яті полеглих стрільців і старшин у боротьбі за незалежність України, генерал Тарнавський надавав значної уваги розгортанню пам'яткоохоронної діяльності, громадсько-патріотичного руху з охорони воєнних могил. 1921 р. визначний історик Іван Крип'якевич та колишній сотник УГА Богдан Гнатевич, зусиллями яких створено фундаментальну “Історію українського війська”, утворили у Львові Крайовий комітет з охорони воєнних могил. Власне, діяльність його була спочатку в межах офіційного дозволу польської влади – виявлення і впорядкування могил вояків УСС і УГА в роки воєн 1914–1920 рр. [200; 277].

Невдовзі поминальні заходи набрали політичного характеру: започатковано багатолюдні “зеленосвяточні” маніфестаційні походи до масових поховань учасників національно-визвольних змагань, зокрема, до Яновського, Личаківського і Знесінського цвинтарів у Львові, на гору Маківку, Лисоню, Ключ та інші пам'ятні місця. У перших заходах Крайового комітету – створення пантеону полеглих галицьких вояків на Янівському цвинтарі та багатолюдних маніфестаціях на Зелені Свята – брав участь генерал Тарнавський, що надавало їм суспільної ваги й залучало засоби масової інформації до широкого їх висвітлення [76. 1921. 19, 26 червня].

Заходи Комітету обурювали органи польської влади у Львові й тому вже 1922 р. він був розігнаний. Але традиційні походи людей до стрілецьких поховань у Львові, Золочеві, Бережанах, Рогатині продовжувалися, а ветеранські організації боролися за відновлення за прикладом європейських країн подібного центру. Нарешті 1927 р. вдалося домогтися від влади дозволу на створення Товариства охорони воєнних могил європейського зразка (німецьке товариство охоплювало 12 млн членів і опікувалося своїми могилами по усій Європі). Його очолили В. Янів, Л. Лепкий, П. Кривуцький, Я. Гузар. Невдовзі воно мало 32 філії, більше 3000 членів, які залучали до історико-меморіальної діяльності студентські, лугові, пластові та інші українські товариства і організації. Завдання Товариства обмежувалися владою й охоплювали, насамперед, реєстрацію і упорядкування військових поховань. В результаті цієї роботи вже 1928 р. було обліковано 3612 поховань галицьких вояків доби Першої світової і українсько-польської воєн. Повсюди збиралися кошти і будувалися пам'ятники чи навіть меморіали (Золочів, Перемишль) як на горі Маківці [83. 1927. 9 червня].

Проте, особливо з активізацією діяльності на західноукраїнських землях праворадикальних сил, ці процеси набрали широкого політичного забарвлення. “ОУН заініціювала масове демонстративне відзначування на стрілецьких могилах, – зауважив літописець ОУН Петро Мірчук, – річниць славних боїв та такі ж масові демонстративні панахиди на могилах бойовиків УВО, а пізніше й ОУН, як прилюдне маніфестування симпатій всього українського народу до збройної боротьби проти окупанта за українську державу. Політичний характер культу могил національних героїв зрозуміла окупаційна влада” [262, с. 109]. Однак цій роботі, в якій брав участь генерал М. Тарнавський та інші ветерани УСС–УГА, польська влада чинила перепони, а законом від 1933 р. поліція взагалі почала розганяти маніфестації на Зелені Свята до стрілецьких могил, а їх організаторів арештовувати. Щоправда, у Львові розганяти багатотисячні маніфестації, та ще й за участю ієрархів Греко-католицької церкви, поліція не

наважувалася. В деяких місцях місцева польська влада нищила насипні могили-кургани та пам'ятники. Все це надзвичайно турбувало генерала й викликало глибокі незадоволення, які він висловлював на зустрічах з ветеранами. До речі, колишній парох с. Черниці о. Степан Клепарчук згадував, яке обурення у Тарнавського викликала так звана “пацифікація” в селі 1930 р. Тоді польська поліція і 22-й полк Креховецьких уланів, який дислокувався у Бродах, здійснили два наїзди в Черницю, знущалися над священником та головою товариства “Просвіти” С. Луміковським, знищили кооператив і читальню “Просвіти” та ввели комендантську могилу [105, с. 377]. Загалом пацифікація прокотилася десятками західноукраїнських сіл.

Як особисту важку втрату зустрів у ті дні М. Тарнавський звістку про загибель від рук польської поліції колишнього командира бригади Галицької армії, Крайового Провідника УВО-ОУН сотника Юліана Головінського. 20 вересня 1930 р. його арештували у Львові й 30 вересня відвезли до Бібрки на місце акції бойовиків УВО-ОУН, де підступно вбили в районі залізничної станції Глібовичі (там і поховали) [262, с. 195–196]. До речі, архів сотника нині зберігає його родина у Львові.

Незважаючи на вороже ставлення польської влади до заходів українського суспільства щодо відзначення визначних дат з історії визвольних змагань, генерал Тарнавський вважав за обов'язок двічі на рік (1 листопада і на Зелені Свята) брати участь у масових заходах у Львові. Зустрічався з ветеранами війни, підтримував їх морально, співав патріотичні пісні. Роман Купчинський згадував, що завжди генерал “на Зелені Свята був присутній на поминальній богослуженні за поляглих, а потім йшов у перших рядах на Янівський і Личаківський цвинтар, Першого Листопада вислухав урочисту Службу Божу. Храм Святого Юра виповнявся народом по береги не тільки з огляду на велике свято. Люди хотіли бодай здалека побачити постать Начального Вождя, що проходив повз бувших старшин і пластунів до почесного крісла перед головним престолом, чи стояв навколішках увесь час панахиди перед символічною

могилою полеглих вояків УГА. Або на львівських кладовищах під час зеленосвяточних обходів. Серед моря людських голів виднів мов острів окремих гурт мужів – колишніх вояків Української Армії, а серед них, мов прапор на тому острові, сивоусий, стрункий Генерал. Незабутні ці вражіння для кожного, хто мав щастя це бачити” [125, с. 19].

Слід відзначити також взаємини генерала з митрополитом Греко-католицької церкви Андреем Шептицьким. Він з великою повагою ставився до митрополита, визначного релігійного діяча, подвижника, мецената і будівничого могутньої національної церкви, яка напередодні Другої світової війни нараховувала 4400 храмів і каплиць, Богословську академію, 5 духовних семінарій і 127 монастирів. Крім того мала своє видавництво і 9 друкованих періодичних видань. Їх перша зустріч і спілкування відбулися 28 жовтні 1917 р., коли митрополит приїхав до Вишколу УСС у Розвадові, щоб освятити прапор українського Легіону. На урочистій церемонії січові стрільці продемонстрували митрополитові високий військовий вишкіл. Командант Вишколу М. Тарнавський у бесіді з митрополитом запевнив, що його стрільці і старшини готові до подальшої збройної боротьби за українську справу [285, с. 151].

Генерал зустрічався і спілкувався з митрополитом на Зелені Свята і панахидах по вояках Легіону УСС та Галицької армії, полеглих у боротьбі за волю України. Про їхні теплі взаємини свідчить запрошення генерала Тарнавського у ході його візиту до резиденції митрополита у соборі Святого Юра 1937 р. відпочити в Карпатах, у митрополичих палатах спільно з Андреем Шептицьким та його братом ігуменом Студитського уставу Климентієм. “Там пробув Генерал цілий липень і половину серпня серед чудової природи, в вигоді і пошані, – писав Р. Купчинський. – Манили його верхи до околичних гір, манив сизий простір далекого овиду, хотів дихнути повними грудьми і пустити зір у далечінь. Тому радо прилічувався до молодших і йшов у верхи на прогульку. (У той час в Підлютому діяв влаштований митрополитом великий і затишний табір галицького юнацтва-пластунів – авт.). Вже в останніх днях побуту ходив з

товариством на гору Яйце та страшенно потім радів, що поборов трудну дорогу швидко й без всякої напруги” [125, с. 19].

Окрему сторінку повоєнного життя генерала М. Тарнавського стало співробітництво з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Це було найстаріше в Україні, засноване ще 1873 р. провідне українське товариство, діяльність якого здійснювалася за зразком західноєвропейських наукових установ. Від 1894 р. спершу історико-філософську секцію, а у 1897–1913 рр. все товариство очолював Михайло Грушевський. У міжвоєнні роки НТШ розгорнуло широкомасштабну роботу, підтримувало зв'язок з ВУАН в Києві. Його очолювали вчені світового рівня В. Щурат, К. Студинський, В. Левицький та І. Раковський. Генерал Тарнавський та чималий гурт колишніх старшин УГА, членів ветеранського товариства “Молода Громада”, зокрема його Історично-музейної секції, зробили вагомий внесок у створення при НТШ Музею військово-історичних пам'яток. З ними тісно співпрацював Видавничий кооператив “Червона Калина”, заснований 1921 р. у Львові вояками УСС і УГА з метою збирати і налагодити видання матеріалів, спогадів, документів з історії національно-визвольних змагань. Його очолювали відомі старшини С. Шухевич, М. Матчак, Л. Лепкий, О. Навроцький та ін. З видавництвом тісно співпрацювали військові і політичні діячі ЗУНР К. Левицький, В. Курманович, О. Думін, Р. Купчинський, О. Кузьма та інші автори. Саме в ньому вийшли перші матеріали про діяльність генерала М. Тарнавського [192, с. 3700–3701].

1925 р. кооператив “Червона Калина” передав львівському музею НТШ велику колекцію документів, фотографій, інших військових пам'яток з історії визвольних змагань 1914–1921 рр., які започаткували створення музею. Крім того, НТШ отримувало матеріали із Празького Музею визвольної боротьби України та інших закордонних музеїв. Але основним джерелом був збір експонатів військово-історичного характеру серед колишніх старшин і стрільців Легіону УСС і УГА, Дієвої армії, які поповнювали його цінними матеріалами і експонатами. 1935 р. було організовано виставку пам'яток УСС, а 1936 р. у

святковий день – 1 листопада – урочисте відкриття Музею воєнно-історичних пам'яток – першу на українських землях подібну інституцію. Його директор, колишній старшина 8-ї Самбірської бригади УГА і військовий історик Іван Карпинець на урочисту подію запросив як почесного гостя генерала Мирона Тарнавського. Багатолюдні збори радісно і з великою пошаною зустрічали генерала, якому дали вступне слово [196, с. 115–116].

Власне Музей історично-воєнних пам'яток, як його тоді називали, утворився як відділ при Музеї НТШ. У зверненні до галицького суспільства його ініціатори наголошували: “Відділ постав з ініціативи Товариства “Молода Громада” у Львові, при його матеріальній допомозі і працею членів Історично-Музейної Секції Товариства... Рада Товариства “Молода Громада” та її Історично-Музейна Секція звертається до всього Українського Громадянства, а в першу чергу до бувши товаришів по зброї з проханням: присилайте всі пам'ятки, що є у Вас по Українських Січових Стрільцях, Галицької Армії, Армії УНР та й взагалі всі пам'ятки, зв'язані з останньою визвольною боротьбою і українською державністю”. Звернення підписали керівники “Молодої Громади” Ю. Шепарович і М. Бонковський та Історично-Музейної Секції НТШ Д. Лукіянович та І. Карпинець. Зауважимо, що М. Тарнавський вважав себе виключно військовим діячем, свідомо не виявляв бажання брати участь у політичному житті, тісно співпрацювати з українськими політичними партіями, хоча серед політичних діячів того часу було чимало близьких йому людей, фронтових побратимів. Зокрема, О. Назарук, Д. Паліїв, М. Матчак, В. Старосольський й особливо в Українському Національно-Демократичному Об'єднанні (УНДО) – С. Баран, М. Галущинський, М. Волошин, О. Луцький, Л. Макарушка та ін. Вони й заініціювали пропозицію від керівництва партії – висунути кандидатуру М. Тарнавського на виборах 1928 р. сенатора до Варшавського сейму. Але він відкинув пропозицію. Подейкують, навіть заявив, що не проміняє шаблю на сенаторське крісло [273, с. 500].

Таким чином, в силу своїх можливостей, генерал Тарнавський підтримував зв'язок з ветеранськими об'єднаннями УСС–УГА, брав участь у їхніх національно-патріотичних заходах, які сприяли увічненню пам'яті героїв національно-визвольних змагань, що виховувало молоде покоління у душі патріотизму, готовності до боротьби за незалежність України.

5.2. Наставник військово-патріотичного виховання молоді

Як колишній командувач Української Галицької Армії та військовик, що пройшов армійський шлях від лейтенанта австрійської армії до генерала-четаря УГА, Мирон Тарнавський глибоко усвідомлював важливість формування свідомого, патріотично налаштованого, готового до важкої боротьби за незалежність української держави й свободу свого народу громадянина. У ході Першої світової, українсько-польської, українсько-більшовицької воєн 1914–1920 рр. він переконався, яке важливе значення мала вишколення українських вояків у національних молодіжних об'єднаннях “Сокіл”, “Січ” і “Січові Стрільці”, “Пласт” та інших, мережа яких густо вкрила західноукраїнські землі й охопила тисячі юнацтва. Відтак, опинившись поза армією, генерал Тарнавський стежив як відновлювали свою діяльність вказані організації та сприяв цьому процесові, перш за все на Бродівщині.

Його колишній ад'ютант Д. Паліїв постійно інформував генерала про відродження і пожвавлення українського суспільно-політичного життя в Галичині, в якому сам приймав активну участь. Д. Паліїв одним з перших вступив до заснованої полковником Є. Коновальцем Української військової Організації (УВО) і очолив її політичний реферат, а невдовзі – заборонений поляками і працюючий у підпіллі Український Студентський Союз, одну з найактивніших і динамічних у краї молодіжних організацій національно-патріотичного спрямування. Д. Паліїв очолив також молодіжне спортивне товариство “Україна” (створене ще до Першої світової війни), яке, діючи легально, розглядало залучення молоді до спорту у контексті національно-

патріотичного виховання, організовувало на площі “Сокола-Батька” у Львові Запорізькі ігрища. На шпальтах газети “Заграва” він писав, що головне завдання спорту – виховати готовність до боротьби за українську державу [336, с. 407]. До речі, на Запорізьких ігрищах неодноразово перемагав кооператор і діяч ОУН Роман Шухевич.

І хоча польська окупаційна влада згідно з умовами Версальської та Ризької угод зобов’язалася надати українцям краю автономію, поважати права українського народу у сфері діяльності масових громадсько-політичних організацій, вона усіяко перешкоджала відновленню діяльності “Січей”, “Соколу”, “Пласту” та інших громадських товариств, до яких перед війною належало десятки тисяч українців. Отже, на початку 1920-х років українське суспільство й перш за все активні учасники національно-визвольних змагань 1914–1923 рр., діячі сокільсько-січового та пластового руху, колишні вояки Легіону УСС та Галицької армії, розгорнули боротьбу за відновлення діяльності вказаних організацій.

Перші позитивні результати досягнуто лише в середині 1920-х років, коли замість ліквідованого поляками товариства “Січ” полковнику (згодом генерал-поручник УНР) Р. Дашкевичу вдалося розгорнути у краї молодіжне товариство “Луг”, яке стало фактичним продовженням “Січей” і невдовзі вкрило щільною мережею всю Галичину. Вже у червня 1925 р. діяло 200 лугових організацій, а наприкінці 1927 р. їх було вже 721. Активно діяла лугова клітина у Бродівському повіті, зокрема в селі Черниці. Одним із важливих напрямків діяльності “Лугів” було виховання на бойових традиціях українського війська. Полковник Р. Дашкевич неодноразово приїздив до Бродів на лугові свята, де головою повітового товариства був О. Висоцький, якому староство чинило всілякі перепони. Полковник виступав перед молоддю із закликами шанувати героїв визвольних змагань, зокрема й таких як їх земляк генерал Мирон Тарнавський. Для молодих галичан такі зустрічі ставали пам’ятними подіями, а його спогади мали великий громадський резонанс [311, с. 469–470].

Слід відзначити, що останнє Лугове свято у Львові 2 липня 1939 р., в день перших роковин похорону генерала Тарнавського, полковник Р. Дашкевич присвятив його пам'яті й у виступі, відзначивши великі заслуги перед українським народом, не оминув теплим словом сказати про те, що генерал любив “Луги”, цікавився їхньою діяльністю, сприяв і допомагав цінними порадами і спогадами [78. 1939. 2 липня].

Визначне місце у національно-патріотичному вихованні шкільної та гімназичної молоді належало масовій організації “Пласт”, яка заснована 1911 р. у Львові О. Тисовським, І. Чмолою та сином Каменяра Петром Франком. До 1914 р. пластунські осередки були майже у всіх школах і гімназіях, в яких школярі проходили фізичний вишкіл, патріотичне виховання, брали участь у масових заходах: фестинах, туристичних походах по місцям бойової слави, пластунських таборах та ін. Багато колишніх пластунів влилися в Легіон УСС та лави Галицької армії, проявили себе у битвах за українську державу. Після війни “Пласт” відновив свою діяльність, 1924 р. обрали його Верховну Пластову Раду, до якої увійшли, зокрема, О. Тисовський (голова) та національна героїня Галичини Олена Степанівна. А вже 1930 р. “Пласт” нараховував більше 6 тис. юнаків і юнок згуртованих у 93-х пластових куренях. Він охоплював здебільшого середньошкільну, сільську і ремісничу молодь. Особливою популярністю користувалися туристичні походи по краю, по місцях боїв українського війська та поховань полеглих вояків УСС і УГА, а також літні табори в Карпатах та на Тернопіллі. В керівних органах “Пласту” успішно працювали колишні старшини УГА Н. Гірняк, який організував пластовий курінь у своїй тернопільській гімназії (120 пластунок), П. Франко – написав і видав кілька підручників для пластових дружин [311. с. 327–328]. Духовним наставником галицького “Пласту” був митрополит ГКЦ Андрей Шептицький, який постійно дбав про створення сприятливих умов для його розгортання і діяльності. Він подарував молоді ділянку над річкою Лімницею, матеріали для будівництва пластових таборів не лише в Підлютому, але й в Осмоладі на

Прикарпатті. Отже, цілком слушно засновник “Пласту” О. Тисовський писав: “Золотими буквами в історію нашого Пласту записане ім’я великого приятеля всієї української молоді, а нашого опікуна і добродія, митрополита Галицької землі Андрея графа Шептицького. Дооцінюючи вагу пластового виховання та перебування молоді серед природи, він дарував Пластові на власність велику площу” [311, с. 322].

Відділи “Пласту” активно діяли на Брідщині й у Золочеві. Їх команданти з пластунами неодноразово відвідували генерала М. Тарнавського, зокрема у Черниці. Зустрічі з прославленим воєначальником та його розповіді, без сумніву, залишали глибокий слід у пам’яті й серцях юних пластунів. Однак 1930 р. польська влада заборонила діяльність “Пласту” під приводом, що в середовищі організації працюють члени ОУН. Але пластунські відділи продовжували існувати під виглядом легальних товариств, зокрема, в організації “Доріст Рідної Школи” (близько 7000 членів) та ін. [89. 1929. 15 квітня].

Зауважимо, що в підпіллі ОУН активно діяли колишні вояки, полковники Є. Коновалець і А. Мельник (до речі, останній запрошував М. Тарнавського на відпочинок у Карпати, де мав власність) та інші, генерал відносився до ОУН стримано, вважав шкідливими її спроби підпорядкувати чи радикалізувати товариства “Луг”, “Сокіл-Батько”. Водночас він стримано оцінював діяльність центристської структури – УНДП, керівництво якої вдалося до нормалізації українсько-польських стосунків. Генерал слушно вважав, що нормалізувати взаємини між польськими окупантами, проти яких він зі своєю армією боровся, і окупованими українцями неможливо. Під час чергової поїздки 1933 р. до Львова на святкування 15-х роковин Першолистопадового зриву М. Тарнавський зустрівся з Д. Паліївом, який повідомив про створення ним Фронту національної єдності (ФНЄ), ідеологія і практика діяльності якого займала середню нішу між правим поміркованим УНДО і лівою радикальною ОУН. Генерал не був прихильником цих обох політичних об’єднань і частково підтримав проект Паліїва, хоча участі в його роботі не взяв. Водночас, його увагу привернули

плани ФНЄ щодо розгортання праці серед галицької молоді. Він схвалив ініціативу керівника нового праворадикального об'єднання широко залучати молодь до фізичного і спортивного виховання, а в політичному плані творити легальну опозицію до польської влади. Відзначимо, що метою ФНЄ проголошено побудову самостійної соборної Української держави [336, с. 410–414].

Не обходив увагою М. Тарнавський й парамілітарне товариство “Сокіл”, – одне із найстаріших громадських об'єднань. Засноване 1894 р. у Львові В. Нагірним і В. Лаврівським воно залучило талановитих організаторів сокільського руху, зокрема, І. Боберського, К. Гутковського, В. Шухевича, С. Горука, М. Волошина, Л. Лепкого та ін. У 1914 р. товариство об'єднало 33 тис. членів у 886 міських і сільських товариствах, мало своє видання “Сокільські вісті”, згодом “Вісті з Запорожжя” [110, с. 37]. Після війни відновив і очолював у 1922–1933 рр. товариство “Сокіл-Батько” відомий громадський діяч Микола Заячківський, а від 1934 до 1939 р. – колишній командир стрілецького куреня 11-ї бригади УГА Михайло Хроновят. Визначну роль у розвитку і діяльності товариства відігравав колишній лікар УГА Степан Гайдучок, автор низки газетних статей та фахових підручників. Генералові Тарнавському неодноразово доводилося зустрічатися з керівниками “Сокола-Батька” в період проведення святкових заходів у Львові 1 листопада, на Зелені Свята, День Соборності України обговорювати соціально-політичні проблеми краю і УРСР. Він, зокрема, підтримував тактику керівництва уникати гострої конфронтації з владою, щоб забезпечити сприятливі умови для національно-патріотичного виховання молоді. (Нині архів С. Гайдучка зберігається у родинному архіві І. Крип'якевича).

Внаслідок цих заходів в останні передвоєнні роки збільшилася активність соколів. У 1938 р. в краї діяло 215 гнізд. В кожному з них нараховувалося до сотні юнаків і дівчат, отже загалом – близько 21,5 тис. Щоправда, їх поповнювали розігнані поляками пластові осередки. Завдяки цій тактиці,

“Сокіл-Батько” чи не єдине товариство цього профілю зуміло провадити свою діяльність до 1939 р., до приходу Червоної армії і радянзації краю [142, с. 461].

Таким чином, незважаючи на соціально-побутові умови, які склалися у генерала Тарнавського після увільнення від армії та віддалення від керівних органів громадсько-політичного життя краю, він намагався зробити певний внесок, насамперед у процес національно-патріотичного виховання галицької молоді, використовуючи ту обставину, що молодіжні об'єднання очолювали його колишні підлеглі і вихованці – вояки Легіону УСС та Галицької армії, з якими він підтримував постійний зв'язок.

У другій половині 1930-х років генерал Тарнавський зайнявся упорядкуванням особистого життя. Насамперед, прагнув продати житло у Золочеві (два житлові будинки, господарські будівлі та великий сад) та в Черниці й придбати гідну квартиру у Львові, куди перебраться усією сім'єю. Щоправда, на той час вона понесла втрати [339;273]. Коли у середині 1920-х в радянській Україні розгорнувся процес українзації та її уряд, зокрема його голова В. Чубар й особливо нарком освіти Микола Скрипник стали запрошувати до себе галичан й надавати їм пристойну роботу, відгукнулися чимало людей. Зокрема, з таборів інтернованої бригади УГА в Чехословаччині виїхали близько 200 старшин і стрільців на чолі з колишнім командиром Легіону УСС полковником Г. Коссаком. Зі Львова виїхали А. Крушельницький з сім'єю, М. Лозинський, Р. Ерстенюк, М. Яворський, син Каменяра Петро Франко та багато інших, які займали високі посади в армії, працювали у вузах і наукових установах. “Особливості суспільно-політичного життя у Східній Галичині, загарбаній Польщею, – слушно зауважили київські історики О. Рубльов і Ю. Черченко, – підштовхували багатьох представників українського громадянства до еміграції в УСРР. Молодь прагнула здобути вищу освіту, але на західноукраїнських землях такої можливості не мала. Львівський університет був фактично перетворений на польський” [288, с. 16].

Саме тоді, 1924 р. виїхав до радянської України старший 20-літній син генерала Омелян разом із молодою дружиною Ольгою. Незважаючи на досить розповсюджені радянофільські настрої серед галицького суспільства, М. Тарнавський ставився до них досить стримано й не схвалював вибору сина, застерігав його. Бо вже на початку 1930-х років в УСРР розгорнулися масові репресії проти української інтелігенції й найбільше вони торкнулися галичан, тисячі яких були розстріляні, або заслані у концтабори й приречені на смерть. Серед них опинився Омелян Тарнавський з дружиною, зв'язок з якими генерал втратив 1931 р. Намагання через Генеральне консульство СРСР у Львові дізнатися про долю сина виявилися марними. Лише нещодавно виявилось, що молоде подружжя загинуло 1937 р., а доля їх дітей – сина і дочки до сих пір не з'ясована [309, с. 59; 115, с. 79].

Молодший син Зиновій, або як його звали з дитинства “Звонко”, після закінчення Політехніки у Брно (Чехословаччина) повернувся в Галичину й мешкав з дружиною – місцевою вчителькою Ярославою в Бродах. Старша дочка Марія після закінчення медичних студій у Празі, де замешкали тисячі українських емігрантів, теж повернулася й мешкала з чоловіком у Бродах, а здебільшого в Золочеві з матір'ю, як і молодша “Нуся” – студентка факультету права у Львівському університеті, щоправда часто навідувалася до Черниці. Батько мріяв зібрати всіх дітей докупи у Львові. Водночас, як він говорив своїм товаришам, ветеранам, хотів би бути з ними поряд та що постійне перебування у Львові дозволить йому активніше співпрацювати з ветеранськими та громадськими організаціями. Змістовні спогади про останні роки М. Тарнавського оприлюднив тодішній помічник пароха Черниць Андрій Турчин. “Будучи мешканцем Черниці, я зблизився до генерала Тарнавського та його родини, а особливо до його сина “Звонка”, – писав він. – В часи вакацій я часто відвідував Генерала, розмовляв з ним на різні теми, слухав його споминів... В 1938 році, коли я вже кінчив Богословську Академію у Львові, наш покійний Патріарх Йосиф (Сліпий – авт.), тодішній ректор Академії,

запросив багато наших духовних і світських достойників на празник. Був це день Заслання Святого Духа – храмове свято Духовної Семінарії... Я дуже зрадив, коли між присутніми побачив генерала Тарнавського. Була це перша й остання його гостина в крузі студентів Богословської Академії... Пізніше я мав змогу говорити з Генералом після Панахиди на стрілецьких могилах на Янівському цвинтарі” [142, с. 461].

У 1937–1938 рр. з генералом, як і раніше, часто спілкувався Роман Купчинський, який очолював Товариство письменників і журналістів у Львові (1933–1939), часто друкувався у “Ділі”, був автором популярних книг і стрілецьких пісень. Коли 1 листопада 1937 р. генерал Тарнавський брав участь у заходах з нагоди роковин Першолистопадового зриву, він довго розмовляв з фронтовим товаришем, ділився з ним проектом перенесення цілої сім’ї до Львова. “Продав би свою хату в Золочеві та тих пару моргів у Черниці, а купив би якийсь об’єкт у столиці”, – говорив він про свої плани. Причому навесні 1938 р., згадував Купчинський, “проект набрав настільки реальних форм, що почав (М. Тарнавський – авт.) розшуки за купцем на свою реальність у Золочеві... На Зелені Свята 1938 р. Генерал був веселий і бадьорий як завжди... Заповідав свій переїзд на постійний побут до Львова. “Хочу доживати віку між вами”, – казав до “своїх хлопців” [125, с. 19–20].

Але не довелося Мирону Тарнавському здійснити свої плани. У ніч на 28 червня його хворого чоловік дочки Марії Степан Коцюба перевіз з Черниць до лікарні у Бродах, а звідти негайно – до львівської “Народної Лічниці” під опіку кращих лікарів на чолі з професором медицини, членом НТШ М. Панчишиним. Вістка про тяжкий стан генерала облетіла всю Галичину. До лікарні збиралися й чергували біля палати десятки старшин ветеранів Легіону УСС і Галицької армії. Дмитро Паліїв, який весь час був поруч з хворим, згадував: “А телефонічний дзвінок дзвонить, дзвонить. Відусіль запити. Це ж бореться зі смертю не лише чоловік, не лише Генерал, але Репрезентант тої спільноти, що їй на ім’я – У.Г.А. Був час, що найгрізніший, бо невидимий ворог-тиф зломив був

цілу Армію. Він один ходив поміж смерть, завжди вопростований як струна й маєстатичний, як годилося Вождеві. Брав на Свої дужі плечі недужих стрільців і переносив до вагонів. Визивав смерть, а вона його боялася” [136, с. 21–22].

29 червня українські галицькі газети рознесли скорботну звістку. Комунікат директора “Народної Лічниці” О. Подолинського сповіщав: “Дня 28 червня повідомлено Управу Народної Лічниці, що в загальнім шпиталі у Бродах лежить важко хворий Ген. Мирон Тарнавський. З рамени Народної Лічниці виїхав туди негайно хірург др. Малис і застав п. Генерала у дуже важкому стані, а саме ствердив запалення очеревної наслідком пробиття шлункової виразки. На бажання п. Генерала і за згодою сина, перевезено хорого до Народної Лічниці у Львові, куди приїхав в годині пів до 9-тої вечером. Негайно зібралося консіліюм найповажніших українських лікарів з проф. др. Паничишином у проводі та ствердили безнадійний стан. З огляду на загальний стан хорого про операцію не можна було й думати. Стан з години на годину погіршувався і в годині 9.50 рано, дня 29 червня 1938 р. серце Генерала перестало працювати” [83. 1938. 29 червня].

Практично всі українські періодичні видання надрукували некрологи та повідомлення від національних організацій і товариств, зокрема, ветеранів Галицької армії, “Молодої Громади”, “Червоної Калини”, Товариства охорони воєнних могил, об’єднання інвалідів УГА, “Сокола-Батька”, “Лугу” та ін. У Львові негайно відбулися збори представників усіх об’єднань, на яких обрано Комітет по організації похорон генерала М. Тарнавського на чолі з лідером ОУН полковником Андрієм Мельником, до якого увійшли голова “Сокола-Батька” М. Хроновят, а також Ю. Шепарович, Н. Гірняк, В. Старосольський, Д. Паліїв, Р. Купчинський та інші побратими генерала по зброї [30, арк. 1–2].

Від ранку 30 червня у соборі Святого Юра, де була встановлена домовина генерала з почесною вартою колишніх вояків Галицької армії, проходила Служба Божа і безперервне прощання тисяч галичан з усього краю, які прагнули

висловити щирю шану герою визвольних змагань ХХ століття. Панахиду відправляли відомі священники на чолі з митратом о. О. Базюком.

Згідно з розробленим Комітетом планом, враховуючи великий наплив прибулих до Львова жителів краю, наступного дня (1 липня) прощання з генералом Тарнавським продовжувалося. “Без перерви проходять попри домовину Вождя Його бувші під командні зі Львова та з краю, – згадував І. Дурбак. – Хто може почислити тих, що перейшли за три дні попри домовину Генерала? Проходили сідоглаві старці і бабусі, мужчини в силі віку, жіноцтво, молодь, доріст, діти.” У почесній варті в храмі біля домовини стояли визначні діячі краю, члени уряду ЗУНР на чолі з К. Левицьким, полковники, отамани, сотники Легіону УСС, Галицької армії та Армії УНР [117, с. 23–25].

Похорони генерала Мирона Тарнавського 2 липня 1938 р. стали величною демонстрацією єдності українців і їх вірності ідеям національно-визвольних змагань. Той день розпочався архирейською Службою Божою в соборі Святого Юра, яку провадили о. митрат Й. Сліпий, колишні Начальні духовники Легіону УСС і УГА отці В. Лаба, А. Пшепюрський, Ю. Дзерович, Я. Чемеринський. О 16.00 церемонія продовжилася на подвір’ї та на площі Св. Юра. У присутності 110 вищих представників ГКЦ, тисяч ветеранів армії, представників громадсько-політичних об’єднань і громадян краю панахиду відправив митрополит Андрей Шептицький. Згодом присутні вислухали проповідь о. Л. Куницького, який наголосив на визначні особисті риси та великі заслуги генерала Тарнавського перед українською нацією. “Блаженної пам’яті Генерал з ворогом бився – за Україну, за її волю, – підкреслював парох св. Юра. – Вождь вірив у Бога, любив діло рук Божих, любив Україну, дар Бога для людей; й цього дару Він боронив, ціною життя боронив... Це знали всі, Армія його цінила від найстарших старшин – до наймолодшого жовніра – хлопця молодого” [117, с. 29].

Після панахиди виступив А. Палій, який окреслив життєвий шлях генерала Тарнавського й нагадав його заповіт: об’єднати всі національні сили в Галичині для успішного вирішення проблем краю. “Сьогодні зібрані непроглядні маси з

цілого краю – це частинне здійснювання Його заповіту. Тут зібралися всі разом без різниці станів, віросповідання і політичних переконань. Так Він казав, так має бути і так буде!” – наголосив промовець [117, с. 32].

Багатотисячна похоронна процесія пройшла вулицями Львова до Янівського цвинтаря. На її чолі йшли вище духовенство, отці Й. Сліпий, К. Шептицький, О. Базюк, Н. Будка, І. Бучко, фронтові побратими полковники А. Мельник, А. Бізанц, О. Красіцький, старшини Д. Паліїв, Н. Гірняк, О. Луцький, Р. Купчинський, Ю. Шепарович й багато інших, підстаршини і стрільці в корпусних колонах, за ними – колони громадських, молодіжних організацій і товариств, українське сокільство, близько 500 луговиків під проводом полковника Р. Дашкевича, студенти і гімназисти, багатолюдні делегації з усього краю. Вони несли 177 вінків, навіть від американської діаспори. Цей величавий похоронний похід супроводжували оркестри і хори. Над відкритою могилою прощальну промову висловив багатолітній посол Галицького сейму і депутат Віденського парламенту, голова Державного секретаріату ЗУНР К. Левицький. “В історії кожного народу появляються діячі, живі творчим духом, що ведуть свій народ до волі і самостійності, – наголошував він. – До ось таких визначних наших діячів належав покійний генерал Мирон Тарнавський, що призначив своє життя військовій службі та спосібився до неї, щоб, як прийде відповідний час, стати на чолі своєї збройної сили і поставити її на службу рідного народу... Тому сьогодні весь український нарід нашої Землі клонить свої голови перед Тосею домовиною Великого Лицаря та віддає належну прощу і глибоку пошану духові Генерала Мирона Тарнавського, Начального Вождя Українського Війська... Дух Його буде присвічувати нам не раз у наших грядущих ділах” [117, с. 38]. Організацією похорону займався рекламно-інформаційний кооператив “Фама”, власником якого був член ОУН Роман Шухевич, майбутній Головний командир УПА.

Відтоді прах генерала-четаря Мирона Тарнавського покоїться на стрілецькому полі Янівського цвинтаря у Львові, де ще 1934 р. відкрито

стрілецький меморіал (поховано понад 700 військовиків). До скромного військового пам'ятника генерала – високого хреста з відзнакою УГА вдячні нащадки постійно покладають живі вінки і квіти.

Вважаємо за потрібне згадати про подальшу долю родини генерала. В роки Другої світової війни син Зиновій – інженер електростанції в Бродях вступив у дивізію “Галичина”. А після її розгрому під Бродами у липні 1944 р. опинився у лавах УПА. Згодом потрапив до застінків НКВС, перебув 10 років заслання в Іркутській області. Після звільнення залишився у Росії й мешкав під Москвою [309, с. 59; 115, с. 78–79].

Дружина генерала з дочками Марією, доктором медицини та випускницею юридичного факультету Львівського університету Анною 1943 р. покинула Золочів – боялися переслідувань з боку радянської влади. Перебралися вони на Західну Лемківщину й замешкали у с. Гладишеві. На початку 1945 р. сюди прийшла Червона армія. У своїх спогадах отець С. Дзюбина розповів, що Анну під час поїздки до Сяноку замордували радянські солдати з метою пограбування. Старшу дочку Марію арештували органи НКВС нібито за зв'язок з загонами УПА й засудили до п'ятнадцятирічного ув'язнення. Вона повернулася в Олесько на Львівщині 1956 р. й працювала у лікарні. Дружина генерала Марія розповіла отцю Дзюбині, що все життя потерпала від польських ксьондзів за те, що вийшла за українця, який став генералом Галицької армії у війні з поляками. Відмовляли їй навіть у сповіді. Згодом вона повернулася на Брідщину. Похована на Янівському цвинтарі. До її могили вже у часи незалежності України перенесли з Олеська прах дочки Марії [309, с. 59; 115, с. 79].

Аналізуючи життя і діяльність генерала М. Тарнавського у період 1921–1938 рр., слід відзначити, що він не займав керівного становища в національних громадсько-політичних угрупованнях, оскільки не бачив себе політичним діячем та фахівцем політичної боротьби. Крім того, критично відносився до політики і практики як угодовських, так і радикальних партій. Можна стверджувати, що він був прибічником прагматичної лінії: в умовах польської окупації вміло

використовувати будь-які можливості для здійснення національних прагнень й особливо у площині національно-патріотичного виховання, фізичного і військового вишколу молодого покоління у дусі готовності до боротьби за державність. Отже, його діяльність у ветеранських об'єднаннях УГА, участь у виховних заходах товариств “Січ”, “Сокіл-Батько”, “Пласт” цілком відповідала загальнонаціональним інтересам українства краю. Його присутність і виступи на зібраннях, фестинах, святкових урочистостях з нагоди роковин визначних дат з історії визвольних змагань надавали їм великого резонансу, патріотичного впливу на учасників заходів. Чи не тому похорон генерала Мирона Тарнавського став яскравим свідченням всенародної його шани й, водночас, грандіозною демонстрацією національно-патріотичних почуттів населення Західної України, виявом високого морально-політичного духу і готовності до боротьби за українську справу, якій він присвятив все своє життя. Нині іменем М. Тарнавського названо вулиці декількох галицьких міст, а в рідному селі споруджено пам'ятник.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати аналізу стану дослідження проблеми, вивчення науково-історичних та мемуарно-аналітичних праць, опублікованих і архівних документів, матеріалів періодичної преси, автор дисертації вважає необхідним зробити наступні висновки:

1. Одним із визначальних факторів, які зумовили формування світогляду та професійне становлення військовика Мирона Тарнавського, було його священниче походження. Історично сталося так, що в Україні, й насамперед у Галичині, саме греко-католицькі священничі родини стали базою формування національної еліти, основою для збереження національної свідомості, традицій та сучасного відтворення української державності. Серед її визначних представників, першої третини ХХ ст. слід виокремити громадсько-політичних діячів ЗУНР Євгена Петрушевича, Костя Левицького, Лонгіна Цегельського, Степана Шухевича, Івана Боберського, воєначальників Мирона Тарнавського, Віктора Курмановича, Романа Дашкевича, діячів культури і мистецтва Богдана Лепкого, Івана Крип'якевича, Романа Купчинського, Осипа Куриласа, Філарета Колесу, Соломію Крушельницьку.

Важливо відзначити, що формування світогляду Мирона Тарнавського – гімназиста Бродівської німецької гімназії, згодом кадета австрійської військової школи у Львові та його становлення як офіцера українських полків Краєвої оборони наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. проходили в умовах українського національного руху в Галичині, заснування і активізації діяльності масових молодіжних патріотичних товариств “Сокіл”, “Січ”, “Пласт” та “Січові Стрільці”, “Україна” – напередодні світової війни. Всі ці фактори сформували у М. Тарнавського національну гідність, любов до свого народу і повагу до підлеглих, одягнених у військову форму земляків-галичан, сприяли його вишколу як військовика, молодого командира.

Від початку служби у війську, з 1892 р. – четарем Перемиського 18-го батальйону Краєвої оборони, з 1899 р. – сотником 77-го піхотного полку у

Самборі та 35-го полку в Золочеві, він постійно дбав про особисту фахову підготовку, вимагав від підлеглих знання військової справи. На відміну від багатьох офіцерів, поручник, а згодом капітан М. Тарнавський ніколи не прагнув призначень до столиці, або великих міст Австро-Угорщини й віддавав перевагу службі в невеличких гарнізонах рідної Галичини, використовуючи кращі можливості для військового вишколу та національно-патріотичного виховання особового складу українських підрозділів австрійської армії.

2. Високі морально-бойові якості, ґрунтовна теоретична й практична командирська підготовка М. Тарнавського яскраво проявилися вже на початку Першої світової війни – Галицькій битві (18 серпня – 21 вересня 1914 р.). В боях під Радивилівим, в районі Олієва, Буська, Львова і Перемишля, стримуючи наступ російських військ, командир і його сотня виявили високі морально-бойові якості. Після поранення й лікування його призначили командиром стрілецького куреня свого 35-го полку піхоти, що відзначився вмілими діями в боях на карпатських перевалах і наступальній операції на Поділлі. Бойові успіхи українського офіцера відзначено орденами Воєнного Хреста Заслуги та Хрестом Карла.

У січні 1916 р. командування 2-го австрійського корпусу на прохання М. Тарнавського скерувало його до Легіону Українських Січових Стрільців – національної військової частини, на чолі якого стояли відомі діячі галицького січового стрілецтва – Г. Коссак, С. Горук, Д. Вітовський, С. Шухевич, М. Галущинський та ін. Як досвідчений офіцер-фронтвик, майора (отамана) М. Тарнавського призначили командантом Вишколу УСС. Під його вмілим керівництвом налагоджено систему індивідуальної підготовки прибулих до легіону стрільців і підстаршин. Крім того, при Вишколі діяла школа підстаршин. Відтак, бойові курені і сотні Легіону отримували якісне поповнення, що позитивно впливало на його бойові дії. Результатом плідної діяльності М. Тарнавського на чолі Вишколу УСС стала вихована ним когорта талановитих командирів, які проявили себе в період Української революції 1917–1921 років.

На початку 1917 р. австрійське командування відкликало М. Тарнавського з Легіону УСС і як здібного командира призначило командиром фронтового куреня 35-ї дивізії. Під час наступальної операції російських військ у червня 1917 р. він знову виявив себе вдалим командиром і за оборонні бої під Куропатниками відзначений двома нагородами: австрійським Хрестом Залізної Корони та німецьким – Залізним Хрестом. Але, як пізніше згадував генерал М. Тарнавський, найвищою нагородою для нього стало призначення командиром Легіону УСС, який після важких боїв і втрат виведений у тил, де готувався до нових битв. Завдяки генералу українська військова частина швидко відновила свою боєздатність для виконання нових національних завдань, які постали після припинення бойових дій на фронті у зв'язку з Лютневою 1917 р. революцією в Росії, падінням царату і утворенням Центральної Ради в Наддніпрянщині. Нові завдання Легіон УСС здійснив навесні 1917 р. у складі австро-німецьких військ, які згідно з проханням Центральної Ради визволили Україну від армії більшовицької Росії. Щоправда, підполковник Тарнавський знову був відкликаний і виконував відповідальні завдання командування: очолював піхотний полк, працював референтом з українських справ у штабах, комендантом табору військовополонених австрійської армії під Києвом. Він допоміг укомплектувати галичанами Курінь Січових Стрільців Євгена Коновальця, який став ядром створюваної Армії УНР. Варто відзначити, що за діяльність М. Тарнавського, яка сприяла молодій українській державі, зокрема у процесі військового будівництва, захисту інтересів народу Наддніпрянщини від окупаційної адміністрації, командування відкликало його з України під приводом евакуації польських полків восени 1918 р. до Кракова. При спробі повернутися в Галичину його арештували і кинули у концтабір Домб'є.

Підсумовуючи період довоєнної служби і участі в Першій світовій війні М. Тарнавського, відзначимо, що він отримав багатий досвід організації, військового вишколу і командування фронтовими частинами, виявив себе талановитим командиром, що залишався відданим українській справі.

3. Високі морально-бойові якості, досвід тривалої армійської служби та активної участі у битвах світової війни, Мирон Тарнавський посвятив розбудові Галицької армії, коли у розпал українсько-польської війни 1918–1919 рр. йому вдалося звільнитися з польського концтабору Домб'є для військовополонених галичан і зголоситися до служби у війську ЗУНР, яка вела важку боротьбу за свою незалежність проти агресії з боку Польщі. Військовий міністр Д. Вітовський призначив фронтового товариша, досвідченого військовика командиром 2-го галицького Осадного корпусу, який був у стадії формування. Підполковник М. Тарнавський впродовж січня сформував із окремих бойових груп та куренів стрілецький корпус за зразком кращих європейських армій. До нього входили Золочівська, Коломийська, Бережанська стрілецькі бригади та створена на базі Легіону УСС боєздатна 1-ша бригада УСС отамана О. Букшованого. Завдяки організаторським, командирським здібностям та фронтовому досвіду підполковника, 15-тисячний 2-й галицький корпус перетворився у потужне військове об'єднання, що неодноразово відзначалося в боях за Львів на початку 1919 р., хоча визволити столицю не вдалося.

Він вміло діяв під час генеральної офензиви польських військ у травні 1919 р.: стрімкими маневрами виводив бригади з-під ударів під час вимушеного відступу перед набагато сильнішим противником. Завдяки цьому було збережено боєздатність корпусу, який відіграв визначну роль у ході Чортківської наступальної операції в червні того року. В її ході рельєфно проявилися військовий талант і високі особисті командирські якості командира корпусу: за власною ініціативою і планом він здійснив прорив ворожої стратегічної оборони в районі Чорткова, в який командування Галицької армії ввело інші корпуси й розвинуло перший успіх. Вмілим маневром своїх бригад полковник М. Тарнавський визволив Тернопіль, розгромив відбірні польські полки і дивізії під Бучачом, примусив поляків відступати майже до Львова. Наказом по армії від 15 червня 1919 р. бойові заслуги командира корпусу Тарнавського були гідно відзначені званням генерала-четаря.

4. Визнання керівництвом ЗУНР непересічного військового таланту генерала Тарнавського та його вірного служіння Батьківщині було призначення на посаду командувача Галицькою армією у найдраматичнішій ситуації на початку липня 1919 р. коли польські війська при підтримці Антанти притиснули її до Збруча. Згідно з угодою керівництва ЗУНР з Головним Отаманом УНР С. Петлюрою, в середині липня генерал Тарнавський вивів 45-тисячну Галицьку армію за Збруч, де вона об'єдналася з Армією УНР, яка вела напружену боротьбу проти військ більшовицької Москви.

Розпочалася найдраматичніша сторінка у житті М. Тарнавського та його армії: спільна збройна боротьба на трьох фронтах – більшовицькому, польському і денікінському. Від самого початку у нього не склалися відносини з С. Петлюрою. Командувач УГА виступив проти авантюрного плану Головного Отamana здійснити наступ на Київ, визволити його з-під більшовиків й придбати політичні дивіденди. Він пропонував перспективніший варіант: наступом на Одесу проти слабих військ Червоної армії зайняти Причорномор'я, встановити зв'язок із Заходом, отримати поповнення за рахунок визволених військовополонених галичан в Італії (майже 40 тис.).

Проте, згідно з ухвалою керівництва УНР і ЗУНР, генерал Тарнавський повів армію на Київ, яка спільно з частинами Армії УНР звільнила столицю на короткий час, але під тиском Добровольчої армії змушена була її залишити. В результаті, поряд з більшовицьким і польським фронтами, українські війська отримали ще й денікінський, що передбачав і чого намагався уникнути командарм, який завжди керувався інтересами армії і держави, а не політичними уподобаннями. Восени 1919 р. на вояків Галицької армії охопила епідемія тифу, яка завдала їй шкоди не менш, ніж бойові втрати на фронті.

5. Саме тоді, у найтяжчі в історії армії часи, генерал Тарнавський виявив якості полководця, здатного йти на рішучі заходи заради порятунку Галицької армії. У ситуації, коли знесилена боями і епідемією тифу армія потребувала негайного припинення протистояння з Добрармією і ліквідацію бодай одного

небезпечного фронту, командарм вважав, що слід негайно заключити перемир'я з генералом Денікіним, яке крім припинення непотрібної для галичан війни відкривало перспективи порозуміння з Антантою.

Незважаючи на впертий опір Головного Отамана Симона Петлюри й невизначену позицію диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича, генерал Тарнавський виявив особисту мужність і глибоке розуміння геостратегічної ситуації і самочинно вислав військово-дипломатичну місію до командування військами Новоросійської області. 6 листопада вона заключила угоду з генералами Добровольчої армії Я. Слащовим і М. Шіллінгом на умовах запропонованих М. Тарнавським. Вони були цілком прийнятними і вигідними для Галицької армії: припинялися бойові дії, галицькі корпуси виводилися в тил для відпочинку, хворі стрільці і старшини отримували медичну допомогу у шпиталях Одеси, армія не повинна була уживатися проти військ УНР С. Петлюри. Насамперед слід відзначити, що генерал керувався виключно інтересами Галицької армії, яка була на грані загибелі. У його рішучих діях проявилися визначні особисті якості, насамперед мужність воєначальника, який взяв на себе велику відповідальність за долю тисяч старшин і стрільців, вступив у протистояння з Головним Отаманом Петлюрою, яке загрожувало йому втратою високої посади, або й життя, як це було з командиром Запорізького корпусу Армії УНР полковником Петром Болбачаном, розстріляного за вироком трибуналу схваленого С. Петлюрою. С. Петлюра вимагав від президента ЗУНР Є. Петрушевича негайно усунути генерала Тарнавського з посади командувача Галицької армії й розстріляти. Відтак, його було віддано під суд Військового трибуналу. Виявлені у львівському архіві протоколи судових засідань військового трибуналу середини листопада 1919 р. свідчать про мужню поведінку генерала, а його вагома і прийнятна для всієї армії аргументація здійснених рішень щодо перемир'я з Добрармією не могла бути неврахованою. Отже, суд обмежився усуненням М. Тарнавського з посади командарма. Проте, вже нове командування в особі генерала Микитки змушене було 17 листопада

1919 р. повторно підписати угоду з Добрармією та умовах попереднього договору, досягнутого М. Тарнавським.

6. Усунутий з посади командарма, генерал Тарнавський продовжував піклуватися долею армії. Він не покидав свого війська, ділив його долю до кінця. На пропозиції виїхати разом з урядом за кордон відповів, що його місце там, де знаходиться Галицька армія, хоча був відсторонений від командування.

Коли внаслідок поразки Добрармії у боротьбі з більшовиками над галичанами в черговий раз нависла смертельна небезпека, він вважав за можливе піти на військово-політичний союз з Червоною армією з метою зберегти військо для участі у визволенні Галичини з-під польської окупації. Цей план здійснила група старшин УГА шляхом заключення у січні 1920 р. угоди, яка передбачала збереження цілісності Галицької армії та її використання в боях на польському фронті. Проте, у квітні того року дві галицькі бригади з трьох намагалися приєднатися до Армії УНР. Акція закінчилася для галичан трагічно: більшість з них полонені поляками у ході наступу армії Пілсудського на Київ й опинилися у концтаборах Польщі, а інша частина запроторена у радянські концтабори. У ті трагічні дні генералу М. Тарнавському вдалося уникнути небезпеки, але при поверненні в Галичину він був захоплений польською поліцією й опинився у концтаборі Тухолі. Там знаходилося багато його колишніх старшин і стрільців, які з великою пошаною ставилися до свого командарма. У січні 1921 р. йому вдалося звільнитися й повернутися в Галичину до сім'ї, яка мешкала в Золочеві. Так закінчилася його багатолітня військова служба, активна участь у збройній національно-визвольній боротьбі українського народу за незалежність і соборність України. На всіх її етапах, зокрема й за несприятливих обставин, він виявляв полум'яну любов до Вітчизни, непохитну відданість визвольній боротьбі, батьківську опіку над стрільцями і старшинами своєї армії, здобувши високий моральний авторитет серед галицького суспільства.

7. Від 1921 р. розпочалася нова сторінка життя М. Тарнавського – громадсько-політична діяльність в інтересах українського народу. Насамперед

генерал встановив тісні зв'язки з ветеранськими об'єднаннями Галицької армії й залишався їх авторитетним лідером. Брав участь у багатолюдних акціях на пошану полеглих колишніх своїх вояків на стрілецьких меморіалах Янівського і Личаківського цвинтарів, які польська влада, при всій неприязні до колишніх своїх супротивників, заборонити не змогла. Громадськість Галичини ставилося до генерала Тарнавського як до загально визнаного національного героя. Вже своєю участю в заходах він підіймав патріотичний дух і впевненість в неминучому звільненні від польської окупації. Він брав також активну участь у організації Музею військово-історичних пам'яток у Львові, співпрацював з працівниками НТШ, докладав усіх можливих зусиль для увічнення героїчної епохи Української революції.

8. Повернення генерала М. Тарнавського на Батьківщину на початку 1920-х років співпало з бурхливим процесом відродження популярних серед широкого загалу українського народу національних об'єднань і товариств: "Січ", "Сокіл", "Пласт", "Луг" та ін. Цю важливу працю очолювали його побратими галицькі військовики Роман Дашкевич, Степан Гайдучок, Михайло Хроновят, Роман Сушко, Никифор Гірняк та ін. Незважаючи на опір польської влади, вони прагнули активізувати національний рух, знаходили найменші виховні можливості впливу на нові покоління борців за волю України. Як завжди, процесу національного військово-патріотичного виховання генерал Мирон Тарнавський надавав особливого значення. У цій площині його підтримував митрополит ГКЦ Андрей Шептицький, з яким у генерала склалися дружні відносини. Про це свідчило, зокрема, перебування М. Тарнавського за запрошенням митрополита в Карпатах, де на його землях розміщувалися літом табори галицьких пластунів. Зустрічі молоді із прославленим воєначальником і його виступи перед ними надовго западали в пам'ять і серце пластунів, зміцнювали патріотичні почуття. Саме з їх лав вирости відомі згодом діячі національно-визвольного руху за самостійну Україну С. Бандера, Р. Шухевич, О. Гасин та інші.

9. Величні похорони, за участю кількох десятків тисяч галичан з усього краю, генерала Мирона Тарнавського у Львові 2 липня 1938 р. стали грандіозною маніфестацією всенародної пошани герою і полководцю національно-визвольних змагань українського народу, водночас проявом високого патріотизму і готовності народних мас присвятити своє життя боротьбі за волю України.

Таким чином, дослідження життєвого шляху і військової діяльності визначних українських воєначальників, до яких безумовно відноситься генерал Мирон Тарнавський, є ще одним кроком до самоусвідомлення нинішнього і майбутніх поколінь України героїчного минулого народу і свого внеску для утвердження української держави у світовому співтоваристві.

Автор дисертації сподівається на появу нових праць з проблеми біографістики видатних національних військових діячів епохи визвольних змагань першої половини ХХ століття, життя яких стане дороговказом для нових поколінь українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архіви:

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 1075. Військове міністерство УНР. 1918–1923

1. Оп. 1, спр. 17. Протоколи засідань і постанови Директорії УНР.
2. Оп. 2, спр. 21. Доповіді Генштабу Армії УНР про становище на фронті.

Ф. 1078. Головне управління Генштабу Армії УНР

3. Оп. 1, спр. 17. Звіти оперативного відділу Головного управління Генерального штабу. 1919.
4. Оп. 1, спр. 58. Оперативні накази і звіти командування Армії УНР. 1918–1919.
5. Оп. 2, спр. 24. Накази Генштабу про призначення. Становище на фронтах. 1919.
6. Оп. 2, спр. 39. Накази про призначення. Листування Генерального штабу зі штабами корпусів. 1919.
7. Оп. 3, спр. 3. Звіт розвідувального управління 2-го генерал-квартирмейстера ГУГШ. 1919.
8. Оп. 3, спр. 9. Накази Генштабу про призначення, списки старшин. 1919.
9. Оп. 5, спр. 4. Оперативні накази і звіти Штабу Головного Отамана. 1919.

Ф. 2188. Начальна Команда Галицької армії ЗОУНР

10. Оп. 1, спр. 60. Оперативні накази і звіти НКГА. 1919.
11. Оп. 1, спр. 273. Накази Штабу Головного Отамана. 1919.
12. Оп. 1, спр. 276. Накази, оперативні звіти Штабу Дієвої армії УНР. 1919.
13. Оп. 2, спр. 109. Листування НКГА з диктатором ЗУНР. 1919.
14. Оп. 2, спр. 117. Оперативні накази ШГО Начальній Команді. 1919.

15. Оп. 2, спр. 119. Телеграфні переговори штабу ГО і НКГА. 1919.

16. Оп.2, спр. 121. Оперативні накази і директиви ЯГО. 1919.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 6. Західна Україна

17. Оп. 1, спр. 18. Інформаційні повідомлення про стан УГА та селянські заворушення в Галичині. 1918–1919.

18. Оп. 1, спр. 36. Інформаційні повідомлення про стан УГА. 1919.

Центральний державний історичний архів України у Львові

Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка

19. Оп. 1, спр. 1679. Матеріали з українсько-польської війни 1918–1919.

20. Оп. 2, спр. 11. Договір УГА з Добрармією генерала Денікіна. 17 листопада 1919 р.

Ф. 353. Легіон Українських Січових Стрільців

21. Оп. 1, спр. 32. Списки командного складу. 1916–1917.

22. Оп. 1, спр. 7. Кіш Легіону УСС у Пісочній. 1916–1918.

23. Оп. 1, спр. 78. Нагородні листи Легіону УСС. Списки нагороджених старшин і стрільців. 1916–1918.

Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР

24. Оп. 1, спр. 25. Договір між Директорією і ЗУНР про об'єднання Армії УНР і УГА. Грудень 1919 р.

25. Оп. 1, спр. 145. Розпорядження Державного секретаріату військових справ ЗУНР. 1919.

26. Оп. 1, спр. 146. Накази та оперативні звіти Команди Етапу Армії. 1919.

27. Оп. 1, спр. 147. Інформаційні повідомлення Українського пресбюро. 1919.

28. Оп. 1, спр. 149. Процес генерала М. Тарнавського 13–14 листопада 1919 р.

29. Оп.1, спр. 205. Списки військовослужбовців УГА добровольців з австрійської армії. 1918–1919.

Ф. 752. Комітет по організації похоронів генерала М. Тарнавського

30. Оп. 1 , спр 1. Склад Комітету та робочі плани. 1918.

31. Оп. 1, спр. 2. Робочі документа Комітету з організації похоронів ген. Тарнавського. 1938.

Державний архів Львівської області

Ф. 256. Товариство вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств у 1918–1920 рр. у Львові

32. Оп. 1, спр. 159.

Государственный архив Российской Федерации (Москва)

Ф. 130. Реввоенсовет 12-й армии

33. Оп. 3, спр. 424. Донесення РВР 12 армії ПЗФ РВР Республіки. 1920.

Российский государственный военный архив (Москва)

Ф. 102. Управление Юго-Западного фронта

34. Оп. 1, спр. 5. Накази і директиви Реввійськради 12 А. 1919–1920.

35. Оп. 1, спр. 6. Накази і директиви Реввійськради 12 А. 1920.

36. Оп. 1, спр. 57. Оперативні накази і звіти штабу ПЗФ. 1920.

37. Оп. 2, спр. 9. Накази і директиви ревівійськради ПЗФ. 1920.

38. Оп. 2, спр. 106. Оперативні накази і звіти ПЗФ Польовому штабу Червоної армії. 1920.

39. Оп. 3, спр. 6. Оперативні накази і звіти штабу 12 А. 1920.

40. Оп. 3, спр. 35. Директиви Реввійськради ПЗФ. 1920.

Ф. 199. Управление 14-й армии Юго-Западного фронта

41. Оп. 3, спр. 927. Оперативні накази і звіти штабу 14 А. 1920.

42. Оп. 3, спр. 1201. Директиви і звіти Реввійськради 14 А. 1920.

Ф. 308. Второй отдел Генерального штаба Войска Польского

43. Оп. 9, спр. 17. Звіти оперативного командування Східного фронту Війська Польського. 1919.

44. Оп. 9, спр. 518. Інформації відділу для Верховного Командування Війська Польського 1919.

45. Оп. 9, спр. 584. Управління Східного фронту ВП. 1919.

46. Оп. 19, спр. 281. Воєнно-інформаційна референтура Генштабу Війська Польського. 1919–1920.

47. Оп. 19, спр. 158. Повідомлення МВС Польщі про українські ветеранські та інші організації в європейських країнах. 1933.

Ф. 471. Верховное Командование Войска Польского

48. Оп. 1, спр. 9. Оперативні накази і директиви військам СФ ВП. 1919.

49. Оп. 1, спр. 82. Звіти і повідомлення розвідвідділу штабу фронту. 1919.

50. Оп. 1, спр. 90. Інформаційні комунікати Генерального штабу Війська Польського. Березень. 1919.

Опубліковані документи:

51. Гражданская война на Украине. 1918–1920. В 3-х т. Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 – февраль 1920. – Киев, 1967. – 882 с.

52. Денник Начальної Команди Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – 326 с.

53. Директивы Главного Командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. – Москва, 1969. – 882 с.

54. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922). В 4-х т. Т. 2. Март 1919 – апрель 1920. – Москва, 1974. – 804 с.

55. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи / О. Доценко. Т. II. – Кн. 4. – Київ; Львів, 1923. – 364 с.

56. Кн. 5. – Київ; Львів, 1924. – 824 с.

57. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – 608 с.

58. Зленко П. Українські Січові Стрільці (Матеріали до бібліографічного покажчика / П. Зленко // За державність. Зб. 5. – Варшава, 1935. – С. 243–273; Зб. 6. – Варшава, 1936. – С. 238–252.
59. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918–1920). Сб. док. и материалов. – Киев, 1962. – 537 с.
60. Кривава книга. Ч. 2. Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. – Відень, 1921. – 242 с.
61. Наказ НКГА військам № 43 від 15 червня 1919 р. // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 345.
62. Останній приказ отамана М. Тарнавського Ч. 8 від 8 січня 1918 р. // За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 427–428.
63. Процес генерала Мирона Тарнавського в 1919 р. – Вінніпег, 1976. – 72 с.
64. Прохання старшин до Центральної Управи УСС про полегдження пильних справ Легіону УСС// За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 426–427.
65. Сальський В. Українсько-московська війна 1920 р. в документах. Ч. 1 (Оперативні документи штабу Армії УНР). – Варшава, 1933. – 401 с.
66. Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. 1. / Симон Петлюра – Нью-Йорк, 1956. – 479 с.
67. Т. II. – Нью-Йорк, 1958. – 600 с.
68. Т. III. – Київ, 1999. – 616 с.
69. Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. 1. – Вінніпег, 1958. – 674 с.
70. Т. II. – Вінніпег, 1960. – 384 с.
71. Т. III. – Вінніпег, 1966. – 232 с.
72. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – 290 с.

73. Українська революція: документи 1919–1921. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
74. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). Науково-бібліографічне видання. – Київ, 2001. – 803 с.

Періодичні видання

75. Армія України. Київ. 1992–2008 рр.
76. Батьківщина. Львів. 1933–1939 рр.
77. Вісник. Львів. 1933–1939 рр.
78. Вісті з Лугу. 1925–1933 рр.
79. Вісті комбатанта. Лондон. 1960–2008 рр.
80. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Станіславів. 1919 рр.
81. Воля. Відень. 1919–1921 рр.
82. Вперед. Львів. 1918–1919 рр.
83. Діло. Львів. 1918–1939 рр.
84. За державність. Каліш; Варшава. 1929–1939 рр.
85. Золочівське слово. Золочів. 1919–1920 рр.
86. Історичний календар-альманах Червоної Калини. Львів, 1920–1939 рр.
87. Козацький голос. Кам'янка-Струмилова. 1919 р.
88. Літопис Червоної Калини. 1929–1939 рр.
89. Молоде життя. Львів. 1921–1930 рр.
90. Правда. Москва. 1917–1991 рр.
91. Радянська Україна. Київ. 1934–1991 рр.
92. Республіка. Станіславів; Кам'янець-Подільський. 1918–1919 рр.
93. Свобода. Львів. 1922–1939 рр.
94. Станіславівський голос. Станіславів. 1919–1920 рр.
95. Стрілець. Станіславів; Кам'янець-Подільський. 1919–1920.

96. Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1964–2008 рр.
97. Український прапор. Відень, 1919–1923; Берлін, 1923–1932 рр.
98. Український скиталець. Ліберті; Йозефів. 1920–1923 рр.
99. Український стрілець. Кам'янець-Подільський, 1919.
100. Українські вісти. Львів. 1935–1939.

Мемуари

101. Бізанц А. Ягольниця / Альфред Бізанц // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 52–59.
102. Божик С. З останніх днів УГА / Степан Божик. – Львів, 1923. – 79 с.
103. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні) / Євген Бородієвич. – Київ; Львів, 1921. – 86 с.
104. Брилинський М. На маргінесі книжки “Генерал Тарнавський. Спогади” / М. Брилинський // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 3. – С. 11–14.
105. Броди і Брідщина. Історико-мемуарний збірник. – Торонто: НТШ, 1988. – 460 с.
106. Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1972. – 942 с.
107. Вислоцький І. Політичні настрої і течії серед старшин УГА / І. Вислоцький // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 11. – С. 4–5.
108. Волинський В. На Львів і Київ. Военні спогади / В. Волинський. – Торонто, 1963.–240 с.
109. Гайдучок С. Военні спомини / Степан Гайдучок. – Львів, 2002. – 56 с.
110. Гайдучок С. Професор Іван Боберський / Степан Гайдучок // Сокіл-Батько. Альманах 1895–1995. – Львів, 1996. – С. 27–39.
111. Галан В. Батерія смерті / Володимир Галан. – Джерсі Сіті, 1968. – 239 с.

112. Галан В. Київська катастрофа (31 серпня 1919 – взяття Києва) / Володимир Галан // Вісник, Львів. – № 12. – С. 936–940.
113. Гірняк Н. Українська Галицька Армія в союзі з червоними / Никифiр Гiрняк // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 515–533.
114. Девосер М. Шляхами Вишколу Українських Січових Стрільців / М. Девосер // За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 249–253.
115. Дзюбина С., о. митрат. І стверди діло рук наших. Спогади. / Степан Дзюби на – Варшава, 1995. – 530 с.
116. Дмитрик Г. “Січ” – Золочів / Г. Дмитрик // Гей, там на горі, “Січ” іде. – Едмонтон, 1965. – С. 205–206.
117. Дурбак І. Остання дорога генерала / І. Дурбак // Пам’яті Вождя. – С. 23–39.
118. Калина В. Прорив під Вовчухами (Спомин) / В. Калина // Свобода. 1954. – 2 березня.
119. Кох Г. У другі роковини смерти полковника ген. булави Альфреда Шаманека / Г. Кох // Український Скиталець. – 1922. – Ч. 14. – С. 1–3.
120. Кох Г. Спомини про Генерала / Г. Кох // Українські вісті. – 1938. – 25 серпня.
121. Кравс А. За українську справу / Антін Кравс. – Спомини. – Львів, 1937. – 99 с.
122. Кравс А. Зав’язок моєї групи. Уривок зі споминів / Антін Кравс // Український Скиталець. – 1922. – Ч. 16. – С. 5–7.
123. К. К. (Купчанко). Український парламентар до Російської Денікінської армії / К. К. (Купчанко) // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 10. – С. 3–4.

124. Купчинський Р. За рідну землю (Зі споминів з Визвольної війни) / Роман Купчинський // Календар Українського Народного Союзу на 1929 р. – Джерсі Сіті, 1928 – С. 48–54.
125. Купчинським Р. Як поникли прапори / Роман Купчинський // Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. – С. 13–20.
126. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / Віктор Курманович // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 5. – С. 3–5.
127. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. / Омелян Левицький – Відень. 1921. – 190 с.
128. Магас П. Перші бої з Денікінцями / П. Магас // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 4. – С. 4–5.
129. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1920 / Ісаак Мазепа. В 3-х т. Т.2. Кам'янецька доба. – Прага, 1942. – 232 с.
130. Михайлик М. За стрілецьку справу. Спомин з рр. 1919–1920 / М. Михайлик – Львів, 1936. – 128 с.
131. Назарук О. Рік на великій Україні: спомини з української революції / Осип Назарук. – Відень, 1920. – 342 с.
132. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / Михайло Омелянович-Павленко. – Київ, 2002. – 460 с.
133. Паліїв Д. Генерал Мирон Тарнавський / Дмитро Паліїв // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 2–4.
134. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів / Дмитро Паліїв // Календар Червоної Калини на 1935 р. – Львів, 1934. – С. 40–46.
135. Паліїв Д. На чисту воду. З моїх спогадів / Дмитро Паліїв // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 15–17; Ч. 7–8. – С. 12–13.
136. Паліїв Д. Останні хвилини генерала / Дмитро Паліїв // Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. – С. 21–22.
137. Революция на Украине: по мемуарам белых. – Киев, 1990. – 435 с.

138. Рогатинський І. Чортківська офензива (Спогади 1919 р.) / І. Рогатинський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 р. – Львів, 1930. – С. 58–64.
139. Стечишин С. Спомини селянина про генерала Тарнавського / С. Стечишин // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 8–9.
140. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 134 с.
141. Тарнавський М. Спогади / Мирон Тарнавський. – Львів, 1992. – 126 с.
142. Турчин А. Спомини про генерала Тарнавського / А. Турчин // Броди і Брідщина. Історико-мемуарний збірник. – Торонто: НТШ, 1988. – С. 459–563.
143. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918–1919) / Степан Шухевич. У 5-ти ч. – Львів, 1929. – Ч. 1: Від листопада 1918 до квітня 1919. – 176 с.
144. Ч. 2: Від квітня до липня 1919 р. – 176 с.
145. Ч. 3: Від липня 1919 до січня 1920 р. – 162 с.
146. Ч. 4: Від січня до квітня 1920 р. – 164 с.
147. Ч. 5: Від квітня до серпня 1920 р. – 147 с.

Дослідження

148. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1985. – 900 с.
149. Андрусяк М. Як прийшло до Чортківського пролому / Микола Андрусяк // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1936 р. – Львів, 1935. – С. 106–111.
150. Арсенич П. Славні галицькі священичі родини з ХІХ – поч. ХХ ст. та їх роль у духовному і культурно-громадському житті Галичини / Петро Арсенич // Український родовід. Матеріали ІІІ генеалогічної конференції 2001 р. – Львів, 2003. – С. 10–22.

151. Бабій О. В перші роковини смерти Начального Вождя УГА (М.Тарнавського) / О. Бабій // Літопис Червоної Калини. – 1939. – Ч. 5. – С. 2–3.
152. Бачинський В. Генерал Мирон Тарнавський – Начальний вождь УГА / В. Бачинський. – Львів, 1938. – 76 с.
153. Борковський І. Удар на Чортків / І. Борковський // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 7–8. – С. 8–10.
154. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний словник. – Київ: УРЕ, 1987. – 632 с.
155. Великочий В. С., Гаврилів Б. М. Дмитро Вітовський (1887–1919). Документальний нарис / В. С. Великочий, Б. М. Гаврилів. – Коломия, 1997. – 78 с.
156. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 / Василь Верига. В 2-х т. Т. 1. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 523 с.
157. Т. 2. – Львів, 1988. – 503 с.
158. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – Київ: Наукова думка, 1995, – 687 с.
159. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. 1917–1919) / Володимир Винниченко. Ч. III. – Київ; Відень, 1920. – 542 с.
160. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920 / Володимир Винниченко. – Т. 1. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – 317 с.
161. Винниченко В. Из истории украинской революции / В. Винниченко // Революция на Украине (по мемуарам белых). – М.–Л., Государственное издательство, 1930. – С. 277–358.
162. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною [під ред. Ю. Сливки]. – Київ, 1989. – 488 с.
163. Войтович М. Вождь стотисячної армії / М. Войтович // Броди і Брідщина. Історико-мемуарний збірник. – Торонто: НТШ, 1988. – С. 457–459.

164. Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны / С. В. Волков. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – 672 с.
165. Гей, там на горі “Січ іде!” Пропам’ятна книга “Січей”. – Едмонтон, 1965. – 431 с.
166. Генерал-четар Мирон Тарнавський (Біографічний нарис) // Український прапор. – 1919. – 4 жовтня.
167. Генерал-четар Мирон Тарнавський // Життєписи українських вождів. Галицька армія. – Кам’янець, 1919. – С. 25–34.
168. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з Радянською Україною / М. Герасименко, Б. Дудикевич. – Київ, 1960. – 272 с.
169. Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців / Никифір Гірняк. – Філадельфія, 1955. – 83 с.
170. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії / Никифір Гірняк. – Нью-Йорк, 1959. – 285 с.
171. Гнатевич Б. Вишкіл українських січових стрільців (1917–1920) / Богдан Гнатевич // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 10. – С. 5–9.
172. Головацький І. Василь Дідушок. Полковник, отаман: хроніка життя і діяльності (1889–1937) / Іван Головацький. – Львів, 1998. – 126 с.
173. Гордієнко В. Слово про генерала Тарнавського / В. Гордієнко // Молода Галичина. – 1991. – 29 червня.
174. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / Володимир Гордієнко. – Львів, 1991. – 110 с.
175. Гордій М. Генерал Мирон Тарнавський / М. Гордій. – Львів, 1936. – 32 с.
176. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Грицак – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
177. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський. – Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962. – 236 с.

178. Дашкевич Я. Дорогам української Кліо (Про становище історичної науки в Україні) / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII. – Київ; Львів, 1996. – С. 54–63.
179. Деникин А. Очерки русской смуты. Поход на Москву. Белое движение: начало и конец / Антон Деникин. – Москва, 1990. – С. 104–357.
180. Довідник з історії України / [упор І. Підкова, Р. Шуст]. – Київ: Генеза, 2001. – 1136 с.
181. Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з більшовиками / М. Дольницький // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 451–468.
182. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Історичний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1973. – 856 с.
183. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / Осип Думін. – Львів, 1936. – 375 с.
184. Дяків Я. Стратегічне положення УГА по переході Збруча 1919 р. / Я. Дяків // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 119–124.
185. Життєписи українських вождів Галицької армії. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 40 с.
186. Заклинський М. Дмитро Вітовський / М. Заклинський. – Нью-Йорк, 1967. – 126 с.
187. Залесский К. А. Первая мировая война. Правители и военачальники / К. А. Залесский. – Москва, 2000. – 570 с.
188. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія / [Гол. ред. М. Кугутяк]. – Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. – 524 с.
189. Енциклопедія історії України. Т. 2. – Київ: Наукова думка, 2004. – 528 с.
190. Т. 4. – Київ, 2007. – 520 с.

191. Енциклопедія українознавства. Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1205–1600.
192. Т. 10. – Львів, 2000. – С. 3605–4016.
193. Іванець І. Вистава стрілецьких пам'яток / І. Іванець // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 3–4.
194. Іванець І. Почин великого діла / І. Іванець // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 12. – С. 10–12.
195. Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи // Матеріали наук. конференції. – Харків, 1995. – 354 с.
196. Історія Львова. Т. 3 (Листопад 1918 – поч. ХХІ ст.) / [Відп. ред. Я. Ісаєвич]. – Львів: Центр Європи, 2007. – 575 с.
197. Історія січового стрілецтва. Воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992. – 347 с.
198. Історія України: нове бачення. У 2-х т. Т. 2 / [Відп. ред. В. Смолій]. – Київ, 1996. – 494 с.
199. Історія Української РСР. – Т. 6. – Київ: Наукова думка, 1984. – 655 с.
200. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4-те. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
201. История Первой мировой войны. 1914–1918. В 2-х т. Т. 1. – Москва, 1975. – 446 с.
202. Т. 2. – Москва, 1975. – 607 с.
203. Какурин Н. Е. Как сражалась революция / Н. Е. Какурин. В 2-х т. Т. 2. 1919–1920. – Москва, 1990. – 431 с.
204. Калина В. Українсько-польська війна / Володимир Калина // Українська Галицька Армія (матеріали до історії). Т. 1. – Вінніпег, 1958 – С. 393–423.
205. Калина В. Українські Січові Стрільці у боях за Купчинці / Володимир Калина // За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. — С. 216–219.

206. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 році / Микола Капустянський. В 2-х кн. Кн. 1 (ч. I й II). – Мюнхен, 1946. – 110 с.
207. Кн. 2 (ч. III). – Мюнхен, 1946. – 200 с.
208. Карпенко О. Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році / Олександр Карпенко // 3 історії західноукраїнських земель. Вип. 1. – Київ, 1957. – С. 59–90.
209. Карпенко О. Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях / Олександр Карпенко // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 16–29.
210. Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 / Іван Карпинець. – Львів, 2005. – 408 с.
211. Керсновский А. А. История русской армии / А. А. Керсновский. В 4-х т. Т. 3. – Москва, 1994. – 349 с.
212. Ключенко О. Генералітет УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 10. – С. 4–7.
213. Ключенко О. Генеральна булава УГА / Олександр Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 4. – С. 5–10.
214. Ковальчук М. Невідома війна 1919 р. Українсько-білогвардійське збройне протистояння / Михайло. Ковальчук. – Київ, 2006. – 575 с.
215. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі. 1920–1939 / Олександр Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 274 с.
216. Колянчук О. Увічнення нескорених / Олександр Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 244 с.
217. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань / Олександр Колянчук, Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів, 1995. – 284 с.

218. Кондратюк В. О., Регульський В. Л. ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918–1921) / В. О. Кондратюк, В. Л. Регульський. – Львів, 1998. – 96 с.
219. Кох Г. Військовий провід Української Галицької Армії / Г. Кох // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. 1. Вінніпег, 1958 – С. 127–134.
220. Кох Г. Договір з Денікіним. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні / Г. Кох. – Львів, 1930. – 55 с.
221. Кравчук М. Військове будівництво ЗУНР / Микола Кравчук // Вісник АПН України. – Харків, 1998. – № 1. – С. 112–120.
222. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. / Микола Кравчук – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
223. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни / Антін Крезуб. – Львів, 1933. – 179 с.
224. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
225. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / Олесь Кузьма – Львів, 1931. – 448 с.
226. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / Віктор Курманович // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 5. – С. 3–6.
227. Куртяк Є. Сльози генерала Тарнавського / Є. Куртяк // Літопис Червоної Калини. – 1991. – Ч. 5. – С. 53–55.
228. Лазарович М. Легіон Українських Січових Стрільців: формування, ідеї, боротьба / Микола Лазарович. – Тернопіль, 2005. – 592 с.
229. Ласовський В. Генерал Тарнавський / В. Ласовський. – Львів, 1935. – 192 с.
230. Ласовський В. Генерал Мирон Тарнавський так оцінював УСС / В. Ласовський // За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 230–235.

231. Лебедович І.,о. Полеві духовники Української Галицької Армії (Матеріали до історії) / Іван Лебедович. – Вінніпег, 1963. – 327 с.
232. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців / Кость Левицький. – Львів, 1926. – 736 с.
233. Левицький К. Куди дорога? / Кость Левицький // Стрілець. – 1919. – 20 вересня.
234. Левицький О. Військовий договір Української Галицької Армії з Добрармією ген. Денікіна / О. Левицький // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. 1. – С. 584–514.
235. Лепкий Л. Вояк холодної крові й горячого серця / Л. Лепкий // Пам'яті Вождя УГА... – С.9–15.
236. Ленін В. І. Лист М. Склянському // ПЗТ. Т. 51. – Київ, 1975. – С. 238.
237. Лехович Д. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина / Д. Лехович. – Москва, 1992. – 368 с.
238. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / Володимир Литвин. – Київ, 2003. – 484 с.
239. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / Микола Литвин– Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 470 с.
240. Литвин М. Шляхами Українських Січових Стрільців (1914–1918) / Микола Литвин // Львівщина. – Львів: Центр Європи, 1998. – 240 с.
241. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини / Микола Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 373 с.
242. Литвин М., Науменко К. Генерал-четар Мирон Тарнавський / Микола Литвин, К. Науменко // Українська газета. – 2004. – 15 січня.
243. Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів; Харків, 2007. – 239 с.

244. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.
245. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів, 1995. – 360 с.
246. Литвин М., Науменко К. Миколаївщина в роки визвольних змагань 1914–1920 рр. / Микола Литвин, Кім Науменко // Миколаївщина. Т. 1. – Львів: Олір, 1998. – С. 204–223.
247. Литвин М., Науменко К. Українські Січові Стрільці / Микола Литвин, Кім Науменко. – Київ: Знання, 1992. – 48 с.
248. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922) / А. В. Лихолат. – Москва, 1954. – 654 с.
249. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.
250. Магас П. Похорони Начального Вождя / П. Магас // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 5–7.
251. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1920 рр. / Ісаак Мазепа У 2-т. – Т. 2. – Прага, 1942. – 232 с.
252. Макарушка Л. Чортківська офензива / Л. Макарушка // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). –Т. 4. – Вінніпег, 1968. – С. 6–63.
253. Макарчук С. А. Українська республіка галичан / Степан Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
254. Максимчук І. Кожухів / Іван Максимчук. – Львів, 1930. – 100 с.
255. Маланюк Є. Уривки зі спогадів / Євген Маланюк // Україна, 1919-й. – Київ, 2004. – С. 287–355.
256. Марітчак Т. Отаман Волощак про Чортківську офензиву / Теодор Марітчак // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 3. – С. 3–6.
257. Матейко Р. Галицькі лицарі волі / Роман Матейко. – Тернопіль, 2003. – 150 с.

258. Матейко Р., Мельничук Б. За рідний край, за нарід свій... Українська Галицька Армія на Тернопільщині / Роман Матейко, Богдан Мельничук. – Тернопіль, 1993. – 79 с.
259. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії / Дмитро Микитюк // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. 1. – С. 73–126.
260. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (Серпень 1919) / Лев Мишуга. – Відень, 1920. – 31 с.
261. Мірчук П. На історичному закрутті / Петро Мірчук. – Торонто, 1959. – 72 с.
262. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / Петро Мірчук. – Київ, 2007. – 1006 с.
263. Мірчук П. Українська державність. 1917–1920 / Петро Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
264. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – Київ, 1993. – 414 с.
265. Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців / Осип Назарук. – Львів, 1916. – 124 с.
266. Науменко К. Генерал-четар Мирон Тарнавський / Кім Науменко // Армія України. – 1993. – 24 серпня.
267. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. Наленч, Т. Наленч. – Москва, 1990. – 399 с.
268. Нелипович С. Г. Брусилловский прорыв. Кампания 1916 г. / С. Г. Нелипович. – Москва, 2006. – 48 с.
269. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції / Олександр Оглоблин // Український історик. – 1978. – Ч. 4. – С. 59–63.
270. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / Олександр Оглоблин. – Київ, 2003. – 240 с.

271. Омелянович-Павленко М. На Україні. 1919. Переговори й війна з російською добровольчою армією / Михайло Омелянович-Павленко. – Прага, 1940. – 97 с.
272. Онищук Д. Останні дії 2-го гарматного полку / Д. Онищук // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 9. – С. 3–8.
273. Онищук Я. Генерал Мирон Тарнавський (Штрихи до історичної біографії) / Я. Онищук // Броди і Брідщина. – С. 492–502.
274. Очерки по историографии советского общества. – Москва, 1965. – 600 с.
275. Оськин М. В. Галицийская битва. Август 1914 / М. В. Оськин. – Москва, 2006. – 48 с.
276. Паліїв Д. Генерал Мирон Тарнавський / Дмитро Паліїв // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 2–4.
277. Паліїв Д. Пам'яті вождя УГА / Дмитро Паліїв. – Львів, 1938. – 70 с.
278. Паліїв Д. УСС на розпутті / Д. Паліїв // За волю України. – С. 190–192.
279. Пам'яті вождя УГА. – Львів, 1939. – 270 с.
280. Передерій В. Видання “Червоної Калини”. 1922–1939. Історико-бібліографічне дослідження / Валентина Передерій. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2004. – 357 с.
281. Похорони начального вождя УГА генерала Мирона Тарнавського. – Львів, 1938. – 32 с.
282. Революция на Украине: по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – 436 с.
283. Реєнт О. П. Українська еліта 1917–1921 років: реалізація ідеї власної державності / Олександр Реєнт // Симон Петлюра в контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник. – Фастів, 1999. – С. 80–84.
284. Рибалка І. В. І. Ленін і Україна / І. Рибалка. – Харків, 1969. – 123 с.
285. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво / Степан Ріпецький. – Львів: НТШ, 1995. – 357 с.

286. Рогатинський І. Чортківська Офензива / І. Рогатинський // Історичний календар-альманах на 1931 р.– Львів. 1930. – С. 58–64.
287. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Олександр Рубльов, Олександр Реєнт. – Київ: Генеза, 1999. – 320 с.
288. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західно-української інтелігенції / Олександр Рубльов, Юрій Черченко. – Київ: Наукова думка, 1994. – 350 с.
289. Савчук Б. Договір Галицької армії з А. Денікіним (листопад–грудень 1919 р.) / Борис Савчук // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 219–241.
290. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (Остання третина ХІХ – кінець 30-х років ХХ ст.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ, 1999. – 136 с.
291. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Харків, 2006. – 413 с.
292. Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга пол.1919–березень 1921 рр.) / Рем Симоненко. – Київ: Наукова думка, 1965. – 308 с.
293. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Юрій Сливка. – Київ: Наукова думка, 1973. – 254 с.
294. Советская историография. Сб. ст. – Москва, 1996. – 590 с.
295. Сокіл-Батько. Альманах.1895–1995. – Львів, 1996. – 268 с.
296. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920) / В. Ф. Солдатенко. – Київ: Просвіта, 1999. – 508 с.
297. Станімір О. Третя бригада ЧУГА / Осип Станімір // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. 2. – С. 235–245.
298. Станімір О. Українська Галицька Армія в боях з армією генерала А. Денікіна / Осип Станімір // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. 1. – С. 469–483.

299. Старосольський В. “Rebus in Arduis”. Пам’яті генерала Мирона Тарнавського / Володимир Старосольський // За волю України. – С. 228–230.
300. Стефанів З. Українські збройні сили в 1917–1921 рр.: Военно-історичний нарис / Зенон Стефанів. – Коломия, 1935. – 123 с.
301. Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. Вип. 1. – Київ, 1997. – 232 с.
302. Вип. 2. – Київ, 1998. – 294 с.
303. Вип. 3. – Київ, 1999. – 190 с.
304. Вип. 4. – Київ, 2000. – 172 с.
305. Вип. 7. – Київ, 2002. – 320 с.
306. Супруненко Н. Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920) / Николай Супруненко. – Москва, 1966. – 456 с.
307. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / Микола Супруненко. – Київ, 1951. – 344 с.
308. Табачник Д. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу / Дмитро Табачник // Політика і час. – 1996. – № 7. – С. 59–67; № 8. – С. 67–74.
309. Тарнавська Р. Дорогою свого народу / Романа Тарнавська // Український родовід. Матеріали генеалогічної конференції 2004 р. – Львів: Просвіта, 2005. – С. 54–62.
310. Темницький В. Українські Січові Стрільці / Володимир Темницький. – Відень, 1915. – 64 с.
311. Трофимьяк Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) / Богдан Трофимьяк. – Тернопіль, 2001. – 689 с.
312. Троцький Л. Как вооружалась революция (На военной работе) / Лев Троцкий. – Т. 2. – Москва, 1924. – 251 с.

313. Турчин А. Брідщина колись і тепер / А. Турчин // Броди і Брідщина. – С. 81–83.
314. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – 179 с.
315. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – Київ, 1998. – 247 с.
316. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. В 3-х т. – Т. 2. – Київ, 1968. – 424 с.
317. Українські Січові Стрільці. 1914–1920. У 20-ліття виступу. – Львів, 1935. – 160 с.
318. Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920) / Василь Футулуйчук. – Донецьк; Львів: НТШ, 2000. – 152 с.
319. Ходак І. Дмитро Вітовський – провідник Листопадового чину / Ігор Ходак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. – Ч. 2. – С. 45–49.
320. Хома А. Фрагмент наступу на Чортків / А. Хома // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 12. – С. 2–3.
321. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / Павло Христюк. – Т. 4. – Відень, 1922. – 192 с.
322. Цегельський Л. Від легенди до правди / Льонгин Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.
323. Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків / Ілько Цьокан. – Відень, 1921. – 20 с.
324. Цьокан І. УГА між Добрармією і Червоною Армією / Ілько Цьокан // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. 2. – С. 209–215.
325. Черкасов-Георгиевский В. Генерал Деникин / В. Черкасов-Георгиевский. – Смоленськ, 1999. – 576 с.
326. Чортківська офензива. – Мюнхен, 1953. – 38 с.

327. Шанковський Л. Генерал Мирон Тарнавський і договір УГА з Добрармією генерала Денікіна / Лев Шанковський // Процес генерала Мирона Тарнавського в 1919 р. – Вінніпег, 1974. – С. 5–23.
328. Шанковський Л. До останнього віддиху / Лев Шанковський // Вісті комбатанта. – 1989. – № 3. – С. 40–46.
329. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4. – С. 67–75.
330. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4. – С. 112–123.
331. Шанковський Л. Піхота Української Галицької Армії / Лев Шанковський // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. I. – С. 145–177.
332. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність / Лев Шанковський. – Мюнхен, 1958. – 317 с.
333. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія / Лев Шанковський. – Львів: НТШ, 1999. – 396 с.
334. Шамбаров В. За веру, царя и Отечество / В. Шамбаров. – Москва, 2003. – 766 с.
335. Шапошников Б. Мозг армии / Б. Шапошников. – Кн. 1. – Москва, 1927. – 356 с.
336. Швагуляк М. Національно-політична діяльність Дмитра Паліїва у міжвоєнний період / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. [Відп. ред. Я. Ісаєвич]. – Вип. 7. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 404–427.
337. Шерман И. Советская историография гражданской войны в СРСР (1920–1931) / И. Шерман. – Харьков, 1964. – 340 с.
338. Шкрумеляк Ю. Поїзд мерців. Картини жертв і трудів / Юрій Шкрумеляк. – Львів; Київ, 1922. – 96 с.

339. Яворівський Є. Вождь 100-тисячної армії: пам'яті Начального Вождя УГА генерала-четаря М. Тарнавського / Є. Яворівський. – Вінніпег, 1958. – 136 с.
340. Яворівський Є. Денікіяда Української Галицької Армії. Популярний нарис / Є. Яворівський. – Яворів, 1929. – 32 с.
341. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин / Богдан Якимович. – Львів, 1994. – 27 с.
342. Якимович Б. Збройні Сили України: нарис історії / Богдан Якимович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 359 с.
343. Ярославин С. Визвольна боротьба на західньо-українських землях у 1918–23 рр. / Сидір Ярославин. – Філадельфія, 1956. – 182 с.
344. Ярославин С. Як ми ставали большевиками / Сидір Ярославин // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 9. – С. 3–5.
345. Hupert W. Zajęcie Malopolski Wshcodniej w roku 1919 / W. Hupert. – Lwów; Warszawa, 1928. – 107 s.
346. Karpus Z. Jency i internowani rosijscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924 / Z. Karpus. – Toruń, 1991. – 160 s.
347. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – 286 s.
348. Klimecki M. Czortków 1919 / M. Klimecki. – Warszawa, 2000. – 212 s.
349. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Kozłowski. – Kraków, 1990. – 312 s.
350. Lukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin; Warszawa, 1994. – 286 s.
351. Nowakowski T. Armia Austro-Węger (1908–1918) / T. Nowakowski. – Warszawa, 1992. – 216 s.
352. Polskie tradycje wojskowe. T. 3. – Warszawa, 1995. – 422 s.

353. Prszybylski A. Wojna polska 1918–1921 / A. Prszybylski. – Warszawa, 1930. – 239 s.
354. Rogowski J. W obronie Lwowa / J. Rogowski. – Lwów, 1939. – 144 s.
355. Stawecki P. Słownik biograficzny generalów Wojska Polskiego 1918–1939 / P. Stawecki. – Warszawa, 1994. – 416 s.
356. Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej w roku 1919 / W. Hupert. Lwów; Warszawa, 1928. – 107 s.
357. Karpus Z. Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924 / Z. Karpus. – Toruń, 1991. – 160 s.
358. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – 286 s.
359. Klimecki M. Czortków 1919 / M. Klimecki. – Warszawa, 2000. – 212 s.
360. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Kozłowski. – Kraków, 1990. – 312 s.
361. Lukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin ; Warszawa, 1994. – 286 s.
362. Nowakowski T. Armia Austro-Węgier (1908–1918) / T. Nowakowski. – Warszawa, 1992. – 216 s.
363. Polskie tradycje wojskowe. T. 3. – Warszawa, 1995. – 422 s.
364. Prszybylski A. Wojna polska 1918–1921 / A. Prszybylski. – Warszawa, 1930. – 239 s.
365. Rogowski J. W obronie Lwowa / J. Rogowski. – Lwów, 1939. – 144 s.
366. Stawecki P. Słownik biograficzny generalów Wojska Polskiego 1918–1939 / P. Stawecki. – Warszawa, 1994. – 416 s.